

T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İTTİHAT-TERAKKİ CEMİYETİ'NİN İRAK COĞRAFYASI'NDAKİ
FAALİYETLERİ
(1908-1918)

Hazırlayan:

Murat BAŞHAN

Danışman:

Prof. Dr.

Hacı Ömer BUDAK

Kırıkkale

2018

T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

İTTİHAT-TERAKKİ CEMİYETİ'NİN İRAK COĞRAFYASI'NDAKİ
FAALİYETLERİ
(1908-1918)

Hazırlayan:
Murat BAŞHAN

Danışman:
Prof. Dr.
Hacı Ömer BUDAK

Kırıkkale

2018

Kabul-Onay Sayfası

Prof. Dr. Hacı Ömer BUDAK danışmanlığında, Murat BAŞHAN tarafından hazırlanan “İttihat-Terakki Cemiyeti’nin Irak Coğrafyası’ndaki Faaliyetleri (1908-1918)” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

... .. / / 2018

(İmza)

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Başkan)

.....

(İmza)

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

.....

(İmza)

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

.....

(İmza)

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

.....

(İmza)

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

.....

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

... .. / /

Kişisel Kabul Sayfası

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “İttihat-Terakki Cemiyeti'nin Irak Coğrafyası'ndaki Faaliyetleri (1908-1918)” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve faydalandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak faydalanılmış olduğunu beyan ederim.

... .. /2018

Murat BAŞHAN

İmza

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti parçalandıktan sonra toprakları üzerinde kurulan ülkelerin hemen hepsinde huzur kaybolmuştur. Bu örneklerden biri de “Irak”tır. Çalışmamızda, İngilizlerin işgali ile huzur ortamının yok olduğu Irak bölgesinin bu hale gelmesinde İttihat-Terakki Cemiyeti üyelerinin tesirinin olup olmadığı araştırılmıştır.

Araştırmamızın önemli kısmını İttihat-Terakki Cemiyeti üyelerinin bölge ile ilgili siyasi düşünceleri ve politik adımları oluşturmuştur. Buradan yola çıkılarak sonuca ulaşmaya çalışılmıştır. Sonuçta Irak bölgesinin İttihat-Terakki yöneticilerinin hatalarından daha çok, şartların ve biriken sorunların neticesinde kaybedildiği anlaşılmıştır.

Tez konusunun belirlenmesinden, çalışmamızın her aşamasında karşılaştığım zorluklar karşısında tecrübesi ile yol gösteren, yakın ilgi ve desteğini hiçbir zaman esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Hacı Ömer BUDAK’ a şükran ve saygılarımı sunarım.

Murat BAŞHAN

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin stratejik öneme haiz bölgelerinden biri olan Irak Coğrafyası, I. Dünya Savaşı sonunda İngilizler'in işgaline uğramıştır. Devletin son on yılında icraat makamı olan İttihatçıların bölgeye yönelik faaliyetleri bu kopuşa engel olamamıştır.

Üç bölümden oluşan çalışmamızın, Giriş bölümünde, Irak'ın geçmişten günümüze hangi süreçlerden geçtiğine, XX. yy. da emperyalist güçlerin bölgeye hangi sebeplerle ilgi duyduklarına, Osmanlı Devleti'nin bölgeden ayrılması ile oluşan sorunlar yumağına ve bunun günümüze yansımalarına değinilmiştir.

I. Bölümde, özellikle II. Abdülhamit'in bölgede hâkimiyetin devamı için geliştirmiş olduğu projeler incelenmiştir. Bu projeleri İttihat-Terakki yöneticilerinin de yeri geldiğinde siyasi ve stratejik bir hamle olarak kullandıkları görülmektedir. Ancak, II. Abdülhamit'in politik zekâsının ürünü olan bu projeler, Sultan'ın tahttan indirilmesine müteakip başarıya ulaşamamıştır. Dolayısıyla, II. Abdülhamit'in planladığı şekilde projelerin hayata geçirilememesi bölgenin işgal edilmesinde önemli bir sebeptir.

II. Bölüm, İttihat-Terakki'nin kuruluş aşaması ile başlamaktadır. Bu izahın ardından, cemiyet üyelerinin gayretli çalışmaları sonucunda ilan edilen II. Meşrutiyetin, Irak coğrafyasında nasıl yankılandığı anlatılmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanı ile 31 Mart Vakası arası dönemde İttihat-Terakki'de yaşanan ayrılık hareketleri ve kendilerine karşı oluşan muhalif gruplar ile ilişkileri bölüm içerisinde araştırılan diğer konular olmuştur. Bir sonraki aşamada, 31 Mart Vakası'nda İngiltere ve Almanya'nın tavır ve tutumları çeşitli kaynakların yardımıyla araştırılmış ve aktarılmıştır. Bölümün son kısmını, 1908-1913 yılları arasında İttihat-Terakki gölgesinde kurulan hükümetlerin Irak bölgesindeki faaliyetleri oluşturmuştur.

III. Bölüm, İttihat-Terakki'nin 1913-1918 yılları arası Irak bölgesine yönelik strateji, siyaset ve faaliyetlerini kapsamaktadır. Öncelikle, İttihat-Terakki'nin ve bu dönem Osmanlı Devleti'nin en etkili üç ismi olan Cemal, Enver ve Talat Paşaların Irak bölgesine yönelik icraatları, bölümün başında anlatılmıştır. Gerek ülke genelinde gerekse Irak özelinde yapmış oldukları icraatların ne amaçla yapıldığına ve bu çalışmalarının bölgede ne gibi sonuçlar doğurduğuna, çeşitli kaynakların yardımıyla bakılmıştır. Bölümün sonraki kısmında ise 1913-

1918 arası kurulan hükümetlerin bölgeye yönelik planları, projeleri, faaliyetleri o döneme ait belgeler ve çeşitli kaynaklar vasıtasıyla etraflıca izah edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızın Sonuç kısmında ortaya çıkan tablonun genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Bölge, İttihat-Terakki yöneticilerinin hatalarından daha çok, yokluklar neticesinde kaybedilmiştir. Özellikle maddi açıdan var olan imkânsızlıklar Osmanlı Devleti'nin hareket edebilme gücünü azaltmıştır. İngilizler ise bölgede âli menfaatleri doğrultusunda hareket etmiştir. Önce, ajanlarını yerleştirerek insanları ırk ve mezhepsel farklılıklardan yola çıkarak ayırtmış; akabinde, bazı insanları para karşılığı satın alarak, özellikle gayri müslim bölge insanının devletine beslediği saygı ve bağlılık duygularını nefrete dönüştürmüş ve nihayet Osmanlı Devleti'nin bu önemli bölgesini kopartmıştır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, İttihat-Terakki, Bağdat, Irak, İngiltere.

ABSTRACT

Iraqi Geography, which is one of the strategically important regions of the Ottoman Empire, was invaded by the British at the end of World War I. The regional activities of the Unionists, the executive authority of the State in the last decade, could not prevent this breakup.

In the introduction chapter of our study which consists of three chapters; what processes Iraq has undergone from past to present, the reasons why the imperialist powers have been interested in the region in 20th century, the mass of problems came out after the abandonment of Ottoman Empire from the region and the reflections of these problems to the present days have been mentioned.

In the first chapter, especially II. Abdülhamid Khan's projects that he developed for continuing dominance in the region have been examined. When necessary, it's seen that these projects were being used as a political and strategic move by the Committee of Union and Progress as well. However, these projects which are the product of the political intelligence of II. Abdülhamid Khan, did not succeed after the Sultan was removed from the throne. Therefore, the fact that the projects were not implemented as planned by II. Abdülhamid Khan was an important reason for the invasion of the region.

The second chapter is starting with the establishment phase of the Committee of Union and Progress. Following this explanation, how the 2nd Constitution declared as a result of the diligent work of the members of the society was echoed in the Iraqi geography is described. During the time period between declaration of 2nd Constitutional Monarchy and March 31st incident, the separatist movements in the Committee of Union and Progress and their relations with the opposition groups have been investigated in the section. At the next stage, the attitudes of England and Germany in the March 31st incident were researched and transmitted with the help of various sources. The last part of the chapter constituted the activities of the governments established in the shadow of the Committee of Union and Progress between 1908 and 1913 in the Iraqi region.

The third chapter covers the strategy, politics and activities of the Committee of Union and Progress against the Iraqi territory between 1913 and 1918. First of all, at the beginning

of the chapter, the activities for the Iraqi region of Cemal, Enver and Talat Pashas, the most influential members of the Committee of Union and Progress and the Ottoman Empire in this period, were described. It has been looked at with the help of various sources whether the actions they have made in the country-wide or in the Iraq-specific are made for what purpose and what these activities have produced in the region. In the next part of the chapter, the plans, projects and activities of the governments established between 1913 and 1918 were tried to be explained in detail through the documents and various sources.

In the Conclusion section of the study, a general evaluation has been made for the overall picture. The region was lost in the face of impossibilities rather than the mistakes of the Union and Progress administrators. Especially, the impossibilities that existed materially reduced the mobility power of the Ottoman Empire. The British acted in accordance with their high interests in the region. First, by placing their agents, they separated people using their race and sectarian differences; and then, by buying some people with money, especially they transformed the feelings of respect and loyalty of the non-Muslim region for the government to the state of hatred and finally, this important region of the Ottoman Empire has been severed.

Key words: Ottoman State, Union Progress, Baghdad, Iraq, United Kingdom.

KISALTMALAR

Age.	Adı geen eser
Agm	Adı geen makale
Bkz.	Bakınız
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C	Cilt
Gnkur.	Genelkurmay
Kls.	Klasör
OTAM.	Osmanlı Tarih Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
S.	Sayı
s.	Sayfa
TEPAV.	Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı
TYB.	Türkiye Yazarlar Birliği
Yay.	Yayın
Yrd.	Yardımcı

İÇİNDEKİLER

Kabul-Onay Sayfası	I
Kişisel Kabul Sayfası.....	II
ÖNSÖZ.....	III
ÖZET.....	IV
ABSTRACT	VI
KISALTMALAR.....	VIII
İÇİNDEKİLER	IX
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

XX. YÜZYIL BAŞLARINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN IRAK BÖLGESİ'NE YÖNELİK STRATEJİLERİ.....	5
1.1. Fırat ve Dicle Nehirleri'nin Paylaşımı Sorunu.....	5
1.2. Bağdat Demiryolu Projesi	10
1.3. Pan- İslâmizm Politikası.....	19

II. BÖLÜM

İTTİHAT-TERAKKİ CEMİYETİ'NİN 1908-1913 TARİHLERİ ARASINDA IRAK BÖLGESİ'NE YÖNELİK FAALİYETLERİ.....	23
2.1. II. Meşrutiyet'in İlanı ve Irak Bölgesindeki Yankıları.....	27
2.2.İttihat-Terakki'den Kopmalar Sonucu Ortaya Çıkan Muhalif Gruplar ve Irak Bölgesi'ne Yönelik İcraatları (23 Temmuz 1908- 27 Nisan 1909 Arası Dönem).....	30
2.3. 31 Mart Vakasında İngiltere'nin Tutumu.....	41
2.4. 31 Mart Vakasında Almanya'nın Tavrı	44

2.5. 1908-1913 Arası Kurulan Hükümetler ve Irak Bölgesi'ne Yönelik Teşebbüsleri.....	46
2.5.1. 1908-1913 Arası Kurulan Hükümetlerin Siyasi Alanda Irak Bölgesine Yönelik Tasavvurları.....	54
2.5.2. 1908-1913 Arası Kurulan Hükümetlerin Askeri Alanda Irak Bölgesine Yönelik Etkinlikleri.....	56
2.5.3. 1908-1913 Arası Kurulan Hükümetlerin Toplumsal Alanda Irak Bölgesine Yönelik Düzenlemeleri	58
2.5.4. 1908-1913 Arası Kurulan Hükümetlerin Ekonomi ve İmar Alanlarında Irak Bölgesine Yönelik Uygulamaları	60
2.5.5. 1908-1913 Arası Kurulan Hükümetlerin Eğitim Alanında Irak Bölgesindeki Hedefleri.....	61

III. BÖLÜM

İTTİHAT-TERAKKİ CEMİYETİ'NİN TAM İKTİDAR DÖNEMİNDE IRAK BÖLGESİ'NE YÖNELİK FAALİYETLERİ (1913-1918).....	63
3.1. Irak'taki Demografik Unsurlara Yönelik İttihat-Terakki Uygulamaları.....	65
3.2. Irak Bölgesi'nde Başlayan Arap Milliyetçiliğine Karşı İttihat-Terakki'nin Aldığı Tedbirler	68
3.3. İttihat-Terakki'nin Irak Türklerine Yönelik Çalışmaları	77
3.4. Süleyman Nazif'in Irak Bölgesindeki İcraatları	81
3.5. Cemâl, Enver, Talat Paşaların Irak Bölgesine Yönelik Çalışmaları	87
3.5.1. Cemâl Paşa (1872-1922)	87
3.5.2. Enver Paşa (1881- 1922).....	98
3.5.3. Talat Paşa (1874- 1921)	100
3.6. Tam İktidar Döneminde İttihat-Terakki'nin Irak Bölgesi' ne Yönelik Çalışmaları ...	105
3.6.1. I. Dünya Savaşı Arifesinde İttihat-Terakki Cemiyeti'nin Irak Bölgesine Yönelik Girişimleri	105
3.6.2. I. Dünya Savaşı'nda İttihat-Terakki'nin Irak Bölgesi'ne Yönelik Planları.....	107
3.6.3. Eğitim Faaliyetlerinin Irak Bölgesi'ne Yansımaları	111

3.6.4. Ekonomi Alanındaki Çabaların Irak Bölgesi'ndeki Sonuçları.....	116
3.6.5. Bayındırlık ve Mimari Alanlarında Irak Bölgesine Hizmetleri	119
3.6.6. Sağlık Alanında Irak Bölgesine Yönelik Uygulamaları.....	121
3.6.7. İskân Siyasetlerinin Irak Bölgesinde Meydana Getirdiği Sonuçları	122
3.6.8. İttihat-Terakki'nin Gizli Örgütü Teşkilat-ı Mahsusa'nın Irak Bölgesi'nde Espiyonaj ve Kontrespiyonaj Çalışmaları	125
3.6.8.1. Teşkilat-ı Mahsusa'nın İlk Başkanı Süleyman Askeri Bey ve Irak Bölgesindeki Faaliyetleri.....	128
SONUÇ.....	134
KAYNAKÇA	138
I. Kaynak Kitaplar:.....	138
II. Makaleler ve Tezler:.....	144
III. Kaynak İnternet Adresleri:.....	149
EKLER.....	152
EK: 1 Süleyman Nazif'in Kara Bir Gün Adlı Başyazısı.....	152
EK 2: Osmanlı Devleti'nin fiilen savaşa girmesi üzerine Meşihat makamınca bütün Müslümanlara hitaben yayınlanan Cihat Fetvası	153
EK 3: Kût-ül Âmare Zaferi Sonrası Halil Kût'un Ordusuna Seslenişi.....	157
EK 4: Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda Basına Sansür Uygulaması	159

GİRİŞ

Günümüz Irak Devleti'nin bulunduğu Mezopotamya bölgesi, dünyanın ilk önemli yerleşim merkezlerinden biridir. Bölge, M.Ö. 7. yüzyıla kadar Sümer, Akad, Babil ve Asurlar'ın elinde kalmış, bu yüzyılda ise Persler'in eline geçmiştir. Ayrıca Grek, Roma, Bizans ve Sasaniler'in temsil ettiği diğer büyük medeniyetlere sahne olmuştur. İslamiyet'in doğuşu ve hızla gelişmesi ile birlikte Müslümanlar uzun süre bölgeye hâkim olmuşlardır. 637'de Hz. Ömer zamanında Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. Hulefa-i Raşidin Dönemi son halifesi olan Hz. Ali zamanında İslâm devletinin başkenti haline getirilmiş olan Kûfe'ye eş değer bir iskân faaliyetiyle Irak inşa edilmiştir. Hz. Ali ile Muaviye arasındaki Sıffin Savaşı Irak sınırları içinde olmuş ve bu savaşın ardından bölge günümüze kadar süren farklı mezhep ve etnik grupların mücadelelerine sahne olmuştur¹.

Tarih sahnesine Abbasilerle birlikte çıkan Bağdat ise asırlar boyu İslam Dünyasının en önemli merkezlerinden biri olmuştur. İkinci Abbasi halifesi Ebu Cafer el-Mansur (ö.158/775) tarafından 145/762 yılında kurulan Bağdat, kuruluşundan Abbasi Devleti'nin yıkılışına(1258) kadar hilafet merkezi konumundadır².

Bilhassa 786–809 seneleri arasında halifelik yapan Harun Reşit ve oğlu Me'mun zamanında dünyanın en parlak bilim ve kültür merkezi haline gelen Bağdat, 1055 yılından itibaren Tuğrul ve Çağrı Bey'in gayretleriyle Selçukluların hâkimiyetine girmiştir. 1258'de Irak'a giren Moğol hükümdarı Hülâgü, Bağdat'ı ve diğer şehirleri yakıp yıkmış, binlerce Müslüman'ı öldürmüştür. Daha sonraki tarihlerde de eski günlerini bulamayan Irak; sırasıyla Celâyirli, Timuroğulları, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safevilerin hâkimiyeti altında kalmıştır. Şii ve Sünnilik arasındaki fark, Safevi devleti döneminde özellikle yaratılmış ve abartılmıştır. Safeviler, kendi iktidarlarını bu mezhep farklılığına dayandırıp oluşturmuşlardır. Tarih boyunca Irak, Sünni Anadolu Türkleri ile Şii İran Türkleri arasındaki hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Bu mücadele 1534'te Osmanlıların lehine sonuçlanmıştır.

¹ Behçet Kemal Yeşilbursa, "Geçmişten Günümüze Irak Meselesi", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.29, Özel Sayı:2, Ankara, 2009, s.1315-1343.

² Musa Erkaya, "Hicri III. Asır İtibarıyla Bağdat'ta Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 13: 2, Elazığ, 2008, s.248.

“*Burc-ı Evliya*” denilen Bağdat’ı fetheden Kanun-i Sultan Süleyman, kışı burada geçirerek Irak’a yönelik teşkilatlanmaya ağırlık vermiştir. Fuzuli meşhur “*Bağdat Kasidesi*”ni bu sırada takdim etmiştir. Kanun-i Sultan Süleyman, bu sırada “İmam-ı Azam Ebu Hanife” ve “Hazreti Abdülkâdir Geylani”nin türbelerini tamir ettirmiştir. Ülke 1918’e kadar Osmanlı yönetiminde kalmıştır³. Irak, Osmanlı hâkimiyetinde kaldığı yaklaşık dört yüz yılda en parlak dönemini yaşamıştır⁴.

Ancak, 18.yy. ile birlikte Avrupalı Devletlerin gerisinde kalarak içten içe çürümeye başlayan Osmanlı Devleti, bu kötü gidişatı özellikle askeri ve ekonomik alanlarda daha çok hissetmeye başlamıştır. Yapılan yenilik hareketleri kötü gidişe engel olamamıştır. Zaman ilerledikçe sorunlar daha da artmış, XX. yy. devletin sonu olmuştur.

20. yüzyıla girilirken İngiltere Sömürge İmparatorluğu’nun en önemli halkası Hindistan’dır. İngiltere, I. Dünya Savaşı’nda Hint Denizi’nin güvenliğini sağlamak ve Irak’a hâkim olmak için Irak seferine çıkmıştır. Çünkü Irak, Hindistan’ın güvenliği için, İngiliz hâkimiyetinin olmazsa olmazı bir bölgedir. Savaşın başında Osmanlı Devleti’nin tarafsızlığını ilan etmesinden oldukça memnun olan İngiltere, Almanya-Osmanlı yakınlaşması ile Hindistan sömürge yollarının güvenliğini düşünerek, Irak Seferi’ni zaruri görmüştür. Bilindiği üzere bölge, petrol başta olmak üzere yer altı kaynakları açısından zengindir. Bunun yanında Dicle havzası boyunca Basra’ya kadar uzanan coğrafya tarıma elverişlidir. Bölgede çeşitli tarım ürünlerinin yetiştirilebilir olması İngiltere’nin dikkatinden kaçmamıştır. Ayrıca İngiltere, Welt politik anlayışını benimseyen sömürge yarışındaki rakibi Almanya’nın bölgeye yerleşmesine engel olmak istemiştir. Çünkü Almanya’nın bölgeye yerleşmesi İngiltere’nin aleyhine bir gelişme olacaktır.

Bağdat Demiryolu yapımının Almanlara verilmesi ve Almanların bölgede nüfuz sahibi olması seferin bir diğer sebebidir. Eğer müdahale etmezse bölgenin Bağdat-Berlin Demiryolu ile Almanya egemenliğine gireceğini bilen İngiltere, sefer kararının ardından harekete geçerek hızla ilerleyip fazla bir direnişle karşılaşmadan Selman-ı Pak’a kadar gelmiştir. Ancak burada

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı “*Büyük Osmanlı Tarihi*”, Atatürk Kültür-Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TTK Yayınları, XIII. Dizi, C.2, 7. Baskı, s. 352.

⁴ Behçet Kemal Yeşilbursa, "Geçmişten Günümüze Irak Meselesi", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.29, Sayı:2, 2009, s. 1315-1343.

Türk birliklerine yenilerek geri çekilen İngilizler, Kût-ül Amare' de savunmaya geçmişlerdir. Türk birlikleri Kût-ül Amare'de İngilizlere yaklaşık beş ay yardım gelmesini engellemişlerdir. Kuşatma altındaki İngiliz birlikleri açlıkla mücadele edemeyerek teslim olmuşlardır. I. Dünya Savaşı içerisinde İngilizler, Çanakkale yenilgisinden sonra Kût-ül- Amare'de de Osmanlı Ordusuna mağlup olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin bu zaferi, I.Dünya Savaşı içerisinde yankı uyandırmış, İngiltere'nin büyük itibar kaybetmesine neden olmuştur. Ancak bu mağlubiyet İngilizleri hedeflerinden döndürememiştir. Tekrar toparlanan İngilizler, Bağdat'ı 11 Mart 1917'de işgal ederek Irak'ın kuzeyine doğru harekâta devam etmişlerdir. 30 Ekim 1918 Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası Musul'u da ele geçiren İngilizler, Irak'ın tümüne hâkim olmuşlardır.

Savaş boyunca İngilizlerden ele geçirilen esirlerin büyük çoğunluğunu Hindistan'dan gelen Hintli Müslümanlar oluşturmuştur. Bu bize Çanakkale'deki Anzaklar'ı hatırlatmakta, haçlı emperyalizminin boyutunu göstermektedir. Bunun yanında, Arap aşiretlerinden oluşan 10.000 kişilik bir grubun Osmanlı askerine yardımı, Şii grupların Osmanlı ile birlikte savaşması için Ayetullah'ın yayınladığı fetva dikkat çekicidir. Osmanlı- Arap dayanışması ise Kût-ül Amare Zaferi'nden iki hafta sonra imzalanan ve gizli antlaşma olarak kabul edilen Skys-Picot antlaşması⁵ ile bozulmuş, haçlı emperyalizminin doğurduğu huzursuzluk günümüze değin gelmiştir. Kût-ül Amare' de aldığı darbeden toparlanması uzun sürmeyen İngilizler, yapmış olduğu büyük yığınak sonucu hızla ilerleyerek Bağdat'ı 11 Mart 1917'de ele geçirmiştir. Osmanlı Devleti ise Bağdat'a gereken önemini verememiştir. Osmanlı Devleti'ni böyle bir politikaya sevk eden bazı sebepler vardır. Bunlar arasında İngiltere'nin müttefiki Rusya'dan, İran üzerinden bir cephe açılması isteği en önemli sebeptir. Durum böyle olunca Almanya önderliğinde Osmanlı ordusu, kuvvetini İran üzerine göndermiştir. Bunun yanında özgürlük ve bağımsız devlet kurmak hayali ile kandırılan Irak halkının neredeyse Osmanlı Devleti'nden kurtulma yönünde davranışları, ekonomik yokluk, açlık ve

⁵ Sykes-Picot Antlaşması, İngiltere ve Fransa arasında Mayıs 1916'da imza edilmiştir. Günümüzde Ortadoğu'da yaşanan sorunların temelinde, İngiltere ve Fransa'nın bölgesel çıkarlarının oynamış olduğu kilit rol göz ardı edilemez bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır. Bu bağlamda Sykes-Picot Antlaşması, uluslararası ilişkilerin realist dünyasının 'böl ve yönet' metodunun tarihteki en güzel örneklerinden biri olarak gösterilebilir. Ayrıca, İngiltere 'Büyük Arap Krallığı' vaadiyle desteğini kazandığı Şerif Hüseyin önderliğindeki Arapları, Sykes-Picot Antlaşması ile aldatmış, onlara verdiği sözü boşa çıkarmıştır. Bkz, İsmail Şahin, Cemile Şahin, İsmail Şükür; "Ortadoğu'da Emperyalist Güçlerin Gizli Oyunu: Sykes-Picot Antlaşması", *The Journal of Academic Social Science Studies JASSS*, [erişim] <https://www.jasstudies.com>. 17.10.2015. , s.242-258.

askeri açıdan silah mühimmat eksikliği Osmanlı Devleti'nin Bağdat'a gereken önemi verememesinin nedenleridir.

Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti bölgeden çekilmiş ve Irak, İngiltere'nin işgaline uğramıştır. O zamana kadar huzur içinde yaşayan coğrafya insanının bu işgal sonrasında akan kanı ve gözyaşı hiç dinmemiştir. Çünkü ekonomik sebeplerle Bağdat ve çevresine yerleşen İngilizler, bölgeyi sömürgeleştirirken insanlar arasına nifak tohumlarını da ekmiştir. Safeviler zamanında yaratılan Şiiilik ve Sünnilik, Osmanlı Millet Sistemi ile sorun olmaktan çıkmıştır. İngilizler ise ekonomik çıkarları uğruna dini ve milli unsurları ortaya çıkararak Osmanlı Millet Sistemi'ni kökünden yok etmiştir. Huzurun ve kardeşliğin hâkim olduğu bu coğrafyadan geriye bir savaş alanı kalmıştır. İngilizlerin Irak'ta kurduğu askeri yönetim 1920'ye kadar devam etmiştir. San Remo Konferansında (19-26 Nisan 1920) Irak'ın İngiliz mandası altına girmesi kararlaştırılmıştır.

İngilizler, Irak'ı doğrudan yönetmeyi düşünmüşler fakat halkın sert muhalefetiyle karşı karşıya kalma korkusuyla bu fikirlerinden vazgeçmişlerdir. Bunun üzerine, İngilizler tarafından 23 Ağustos 1921'de Mekke Şerifi Hüseyin Bin Ali'nin oğlu Faysal, Irak'ın ilk kralı ilan edilmiştir. 3 Ekim 1923'te bağımsızlığını kazanan Irak, 1932'de Milletler Cemiyeti'ne üye olmuştur. 1958'de Tümgeneral Abdülkerim Kasım ve Yüzbaşı Abdülselam Muhammed Arif'in darbesiyle Krallık devrilmiş, Cumhuriyet ilan edilmiştir. General Abdülkerim Kasım da Cumhurbaşkanı olmuştur. Ancak 1963 Şubat ayında bir darbe sonucu Kasım devrilmiş, yönetimi Arap Sosyalist Baas Partisi devralmıştır. 1979 yılında yönetimi diktatör Saddam Hüseyin ele geçirmiş ve ülkeyi yaklaşık 24 yıl boyunca yönetmiştir. 1980'de İran'a savaş ilan eden Saddam Hüseyin, 1988 yılına kadar bu ülke ile savaşmıştır. 1990 yılı Ağustos ayında Kuveyt'i işgal eden Saddam Hüseyin, başlayan Körfez Savaşı ile ülkeyi yeni bir kargaşaya sürüklemiştir. Irak'ta büyük devletlerin oyunu sürmekte halkın kanı ve gözyaşı hâlâ akmaktadır⁶. Irak'ın içinde bulunduğu bunalım komşu ülkeleri ve dolayısıyla Türkiye'yi de derinden etkilemektedir.

⁶ Mustafa Aydın, Ali Nihat Özcan, Neslihan Kaptanoğlu, "Riskler ve Fırsatlar Kavşağında Irak'ın Geleceği ve Türkiye", *TEPAV (Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı) Ortadoğu Çalışmaları II*, 1. Baskı, Ankara, Temmuz 2007, s.6-7.

I. BÖLÜM

XX. YÜZYIL BAŞLARINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN IRAK BÖLGESİ'NE YÖNELİK STRATEJİLERİ

İslâm âleminin önemli merkezlerinden olan, Abbasi Devleti'ne beş yüz yıldan fazla başkentlik yapan Bağdat, Osmanlı Devleti zamanında da bu önemini korumuştur. Bağdat'ın ele geçirilmesinin, Irak'ta Osmanlı egemenliğini sona erdirme anlamına geldiğini çok iyi bilen İngilizler, bu amaçla 3 Kasım 1914'te İran'ın Abadan kıyılarına asker çıkarmış ve 5 Kasım 1914'te Fav'ı işgal etmiştir. Böylece Irak Cephesi'nde savaş başlamış, Osmanlı Devleti 11 Mart 1917'de Bağdat'ı kaybetmiştir. Ancak savaş öncesindeki bazı ihmallerin bu sonucu doğurduğu muhakkaktır. Özellikle İngilizlerin politik oyunları ile Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyeti azalmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin 19 yy.da son, 20.yy.da ilk sultanı olan, kimilerine göre yeryüzünün son imparatoru unvanı ile anılan Sultan II. Abdülhamit Han⁷, geliştirmiş olduğu projelerle durumu lehine çevirmeye çalışmıştır. Ancak kendisi tahttan indirildikten sonra bu projeler ihmal edilmiş, gayretler sonuçsuz kalmıştır. Buna mukabil Osmanlı Devleti'nin İttihat-Terakki önderliğinde de bölgeye yönelik stratejiler geliştirdikleri ortadadır. Ancak işgal önlenememiştir. Yıllarca biriken hataların toplamı alınan önlemleri boşa çıkartmış, İttihat-Terakki yönetiminde iken Bağdat Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmıştır. Kuzey yönünde ilerleyişine devam eden İngilizler bütün Irak coğrafyasına hâkim olmuş, böylece Irak'ta Türk egemenliği son bulmuştur.

1.1. Fırat ve Dicle Nehirleri'nin Paylaşımı Sorunu

20.yy.da Osmanlı Devleti'nin otoritesi yüzyıllardır kötü gidişin etkisiyle iyiden iyiye zayıflamıştır. Devletin diğer yerlerinde olduğu gibi, Irak coğrafyasında da siyasi ve ekonomik rekabet artmıştır. Irak ticaretinin kalbi olan Bağdat, rekabet alanlarının başında yer almıştır.

⁷ İlber Ortaylı, "Dünyanın son hükümdarı, son evrensel imparator II. Abdülhamid Han'dır" diyordu. Bkz. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Darülaceze Yayınları, *Vefatının 95. Yılında Sultan Abdülhamid Han Sempozyumu*, Aktif Matbaa, İstanbul, 2014, s.10.

Britanya İmparatorluğu, bölgede egemenlik kurarak Hindistan sömürge yollarının güvenliğini sağlamak ve Uzak Doğu'daki sömürgelerine en kısa yoldan, en az maliyetle ulaşmak için bölgeye önem vermiştir. Öte yandan bölgenin yer altı kaynaklarına sahip olmak, kısa bir kara yolculuğu ile Fırat- Dicle Nehirlerine inip, Hindistan'a kadar ulaşabileceği kesintisiz bir su yoluna kavuşmak İngilizlerin hedeflerindedir. Karayolu ile ulaşımın çok zahmetli ve maliyetli olması, demiryolları inşasına henüz başlanmaması sebebiyle gemilerle ulaşılabilen her alternatif bu anlamda çok değerlidir.

19. yüzyılda buhar makinesinin kara ve deniz taşıtlarında kullanılması ile dünyada büyük ticarî gelişmeler yaşanmıştır. Avrupa'da ve özellikle İngiltere'de XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılın başlarında iç sulardaki taşımacılıkta büyük gelişmeler olmuştur⁸.

Fırat Nehri'nde ticaret, 19. Yüzyılın ortalarında Britanyalı kâşiflerin getirdiği buharlı teknelerle başlamıştır. Hindistan'a giden en kısa ve zahmetsiz yolu bulma çabalarından Fırat Havzası da nasibini almıştır. Akdeniz'e daha yakın olması ve yukarı bölgelerinde su debisinin yüksek olması sebebiyle Fırat Nehri, dönemin diğer güçlerinin de dikkatini çekmiştir. Britanya İmparatorluğu, en önemli sömürgesi olan Hindistan'a en kısa yoldan kesintisiz ve hızlı bir şekilde ulaşmak için Fırat Nehri'nden yararlanmayı planlamıştır⁹.

Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde Vapur işletmek için ilk girişim James Taylor tarafından 1830 yılında yapılmıştır. Bu gelişmede ilk amaç yol arayışlarından çok Irak bölgesinin ekonomik potansiyelini değerlendirmektir. Bölgedeki nehirleri gözden geçiren Taylor, Mehmet Ali Paşa meselesinden dolayı bölgede otoritesini iyice yitirmiş olan Osmanlı Devleti'nin zafiyetinden de faydalanarak, Bağdat valiliğinden Dicle'de vapur işletmek için imtiyaz almıştır. Ancak, bedeviler tarafından öldürülünce projesi gerçekleşmemiştir¹⁰.

Taylor'un ölümünden sonra da İngilizlerin Fırat-Dicle nehirlerine ilgisi azalmamıştır. Fırat ve Dicle Nehirlerinde karşımıza çıkan yeni İngiliz kumpanyası Chesney şirketi ve kaptan H.B.Lynch' tir.

⁸ İlhan Ekinci, *Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti*, Asil Yayın, Ankara, 2007, s.3.

⁹ Turan Keskin, "Dicle ve Fırat Nehirleri Üzerinde Yapılan Ticaret (1838-1914)", *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 2012, s.23.

¹⁰ Ekinci, *age*, s.24.

1861 yılında Lynch kardeşler buharlı gemi şirketlerini kurup, işletmeye başlamışlardır. Lynch şirketi, Bağdat ve onun çıkışı Basra'nın ekonomik olarak Hindistan ile gittikçe artan bağının bir göstergesi olarak, 1879' da Hindistan Buharlı Gemi Şirketi ile ilişkiye geçmiştir. Aslında her iki şirket de Bağdat'tan Hindistan ve İngiltere'ye uzanan ticaret konusunda ortak çıkarlar sergilemişlerdir. Osmanlı yetkilileri ise bölgede gelişmekte olan ekonomik potansiyelin farkındadır. Daha 1855 yılından itibaren Dicle'de vapur işletmek için girişimde bulunmuşlardır. Fakat bu teşebbüslerin, Lynch Şirketi ile rekabet edebilecek konum ve duruma ulaşması uzun yıllar alacaktır. Bundan sonra Osmanlı yetkililerinin bir taraftan ekonomik gelişmenin ve ihtiyaçların, diğer taraftan merkezileşme çaba ve gayretlerinin bir sonucu olarak, nehir üzerinde vapur işletmek üzere kurduğu idarelerle Lynch şirketi arasında I. Dünya Savaşı'na kadar sürecek bir ilişki, rekabet ve mücadele başlamıştır. Başlangıçta nehirdeki rakipsizlikleri ve ekonomik ihtiyaçlar, Lynch şirketini faaliyetlerinde daha serbest hareket etmesini sağlamıştır. Fakat zamanla siyasi ve politik rekabetler özellikle Mithat Paşa'nın Bağdat Valiliği ve II. Abdülhamit'in iktidarında bölgedeki İngiliz- Osmanlı politik çekişmeleri ve ağırlığı, rekabetini bir mücadele haline getirmiştir. Bu nüfuz mücadelesinde hiç kuşkusuz Bağdat Demiryolu projesi de etkili olmuştur¹¹.

Sultan II. Abdülhamit'ten önce başlayan fakat II. Abdülhamit ile beraber devrin siyasi olaylarının da etkisi ile fabrikalar, maden işletme, vapur kumpanyası hâsılatları gibi bir takım gelir kaynakları Hazine-i Hassa'ya bağlanarak gelirleri artırılmıştır. Dicle ve Fırat Nehirlerinin trafiğe elverişli bir hale getirilmesi ve üzerinde vapur işletilmesi imtiyazı 1887 yılından beri Hazine-i Hassa'ya aittir. Hazine-i Hassa vapur işletme konusuna yabancı değildir ve 1847 yılından itibaren buharlı gemiler işletmiştir. II. Abdülhamit dönemi daha önce alınmış olan imtiyazlar hariç olmak üzere tüm koy, körfez ve nehirlerde vapur işletme imtiyazlarının Osmanlı tebaasına ait olması konusunda hassas bir politika izleniyordu. İmparatorluğun içlerine kadar uzanan ve stratejik öneme sahip nehirlerin işletme imtiyazları, daha merkezîyetçi bir anlayışı temsil eden Hazine-i Hassa'da toplanıyordu. Bu merkezîyetçi

¹¹ Ekinci, *age*, s.32.

eğilim, II. Abdülhamit dönemi genel politikası, yönetim erkini sarayda toplama istek ve uygulamalarıyla paralellik göstermekteydi¹².

Bu genel sebeplerin dışında Dicle ve Fırat'ta vapur işletme imtiyazının Hazine-i Hassa'ya geçmesinde özel sebepler de rol oynamıştır. Süveyş Kanalı'nın açılması sonrası nehirdeki ticari potansiyelin hızla artması, arazi-i seniyyelerin etkisi, hem potansiyel bir gelir kaynağı, hem de stratejik bir yol olarak dikkatleri bu iki nehre çekmiştir. Bunların başında İngilizlerin Mısır'ı işgali ile başlayan, Ermenilere verdiği destekle devam eden süreçte, bir İngiliz kumpanyası olan Lynch şirketinin imtiyazını genişletme istekleri karşısında duyulan kaygılar ve tepkiler gelmektedir. Diğer bir husus, bu istek ve baskıya karşı Dicle ve Fırat üzerinde Osmanlı tebaasının katılımıyla kurulacak güçlü bir şirket kurma çabalarının ilk anda başarısız olması gözükmektedir. Bu şartlar imtiyazın Hazine-i Hassa'ya geçmesine ve özelleştirme çabalarının da olumsuz bir biçimde sonuçlanmasına sebep olmuş görülmektedir. Şirketleşme konusunda başarısız olmuş denemelerden sonra 1894 yılında Fırat ve Dicle Nehirlerinde vapur işletme işi hiçbir sermayedar karıştırılmayarak Bahriye Nezareti'nin yardımıyla yalnızca Hazine-i Hassa tarafından gerçekleştirilmesine karar verilmiştir. Hazine-i Hassa, nehirdeki vapur işletme işine doğrudan, biraz da mecbur kalmış bir şekilde müdahil olmuştur. II. Abdülhamit, yerel sermayeyi bir kenara bırakarak merkeziyetçi ve otokrat yönetim anlayışını temsil eden bu karardan dört yıl sonra, imtiyaz hukukunun bir parçası olduğu görüşüyle Umman-ı Osmanî vapurlarının da Hazine-i Hassa'ya devredilmesini istemiştir. Bu karar üzerine, Hamidiye Vapur İdaresi olarak adlandırılacak idarenin kurulması için çalışmalar başlatılmıştır. Hazine-i Hassa'nın işi hayli zordur. Bir tarafta devralınması gereken eski Umman-ı Osmanî idaresi, diğer tarafta Lynch Şirketi'nin rekabeti, Islah edilmesi gereken nehirler, yenilenmesi gereken vapurlar, havuzlar, fabrikalar, dubalar ve bunları yönetecek yeni bir yapılanmaya ihtiyaç duyulmuştur. Diğer taraftan bu teşebbüs için gerekli olacak sermayenin bulunması için arayışlar da devam etmiştir¹³.

Bağdat- Basra arasında Dicle nehri boyunca Samarra kazası ile Tikrit nahiyesi vardı. Bağdat ve Musul arasındaki nakliyat ve ilişki sınırlıydı. Musul ve Diyarbakır'dan Bağdat'a sevk edilen zahire ve yapağı eskiden beri keleklerle taşınmaktaydı. Bağdat ve Basra'dan

¹² Ekinci, *age*, s.135.

¹³ Ekinci, *age*, s.136.

Musul'a yapılan ithalat az olmasına karşın artmaktaydı. Nehrin Musul'dan başlayarak, sürükleyerek getirdiği taşlar ulaşımı engelliyor ve tehlikeli hale sokuyordu. Yatağın kazılması ve temizlenerek mahsurların ortadan kaldırılması gerekiyordu. Bunun için defalarca keşiflerde ve çalışmalarda bulunulmuşsa da nehir taşkın mevsiminde yatağını değiştirerek etrafını istila ediyor ve başka mecralardan kendisine yol bularak birçok kısma ayrılıyordu. Dicle, Musul'a sekiz saat mesafede Nemrut Setti olarak bilinen bir kayalığın üzerinden geçmekteydi. Vapurların seyri seferine engel olacak en önemli yer burasıydı. Islahı, ancak büyük masrafla açılabilir bir kanalla olabileceği belirtilmişti. Fakat birkaç yıl önce bir taşkında mecrasını değiştirerek kayalıktan uzakta bir mecraya dönmüştü. Nehrin bu kısmında vapur işlettilmesine teşebbüs edilmesinin bir fayda getirmeyeceği belirtilmişti. Daha önce de kurulmasına teşebbüs edilen şirketin hissedarları bu gerçeği çok iyi bilmeleri sebebiyle teklife pek sıcak bakmamışlardı. Nehrin Bağdat'tan Kurna'ya ve oradan Fırat ile birleşerek Basra'ya kadar olan Şattülarab kısmı durulmuş ve seyrüsefere uygundu. Yalnız bazı yerlerinde biriken kum yığıntılarının düzeltilmesi gerekmektedir. Hazinece iki vapur alınarak Bağdat-Basra arasında işlettilirdiği takdirde yılda 10.000 liradan fazla gelir getireceği, Umman İdaresi ve Lynch kumpanyası vapurlarının yetersizliğinden doğan ticaret ve nakliyat sıkıntılarının giderilebileceği belirtilmişti. Ayrıca Hazine-i Hassa, sahip olduğu imtiyaz hukukundan yararlanmış olacaktı. Lynch kumpanyasının da seferlerini tatil etmesi sağlanabilecekti. Bağdat'taki ordu merkezi ile Basra arasındaki askeri ulaşım kolaylaştırılmış olacak, siyasi olarak da büyük faydalar sağlayacaktı¹⁴.

II. Abdülhamit, yönetim anlayışıyla halef ve seleflerinden farklıdır. Avrupalı devletlerin Osmanlı toprakları üzerindeki planlarına karşın, onları birbirine düşüren bir denge politikası izlemiştir. Irak ve çevresi bu anlamda Abdülhamit döneminin sonlarına kadar Osmanlı-İngiliz-Alman nüfuz mücadelesine sahne olacaktır. 1890'lardan sonra bölgeye girmeye başlayan Alman nüfuzu, II. Abdülhamit'in denge politikasında İngiliz etkisini kırmak için kullanılan bir araç olacaktır. Bağdat Demiryolu ile sembolleşen ve yüzyılın başından beri artan Alman etkisi, İngiliz müdahalesi sebebiyle adeta Bağdat'ta kalacak ve Basra Körfezi'ne inemeyecektir.

¹⁴ Ekinci, *age*, s.138.

Kapitalizm hammadde ihtiyacını karşılamak ve ürettiği malları pazarlamak için ulaşım imkânlarını arar. İngilizlerin Fırat-Dicle nehirlerinde ulaşımına önem vermesi bunun sonucudur. Almanya da tıpkı İngiltere ve diğer Avrupa ülkeleri gibi kendi menfaatleri doğrultusunda Osmanlı Devleti ile yakınlaşarak Irak bölgesinde nüfuz sahibi olaya çalışmıştır. Esasen bu durum kendi ülkelerinin menfaatlerini her şeyin üstünde tutan milli görüşlerinin bir tezahürüdür, o perspektiften bakıldığında yadırganacak bir durum da yoktur. Osmanlı Devleti ise tam manasıyla yalnızdır. II. Abdülhamit bu durumu: *“Bir şey daha ortaya çıktı ki: Dünyada yalnızız. Düşman vardır, fakat dost yoktur! Salıp, her zaman müttefik bulabilmekte, fakat Hilâl, her zaman yalnız kalmaktadır. Osmanlıdan menfaat bekleyenler ona dost görünmekte, fakat umduğunu bulamadığı zaman, hemen düşman kesilmektedir. Ben de siyasetimi bu esas üstüne kurdum. Düşmana, düşmanın silâhı ile gitmek şarttı!¹⁵.”* sözleriyle dile getirmiştir.

1.2. Bağdat Demiryolu Projesi

Sanayi devrimi ile sömürgecilik hız kazanmıştır. Yeni hammadde ve pazar arayışına giren Avrupalı Devletler, birbirleriyle yarışır hale gelmişler, sömürge bölgelerinden Avrupa'ya hammadde taşımak için teknolojinin el verdiği imkânları kullanmaya başlamışlardır. Bu imkânlardan biri de 19.yüzyılda lokomotifin icadı ile kullanılmaya başlanan demiryolu taşımacılığıdır.

Osmanlı toprakları içerisinde, Avrupalıların dikkatini çeken önemli yerlerden biri olan Irak, petrol açısından zengindir. Ayrıca Avrupa'da pek yetişme imkânı bulamayan tarım ürünleri, bölgede yetişebilmekte, bu da Avrupalıların dikkatinden kaçmamaktadır. Bunun yanında dünyanın en kaliteli ve iri taneli incilerinin çıkartıldığı yerlerden biri de Basra Körfezidir. Bu da bölgenin cazip hale gelmesinde önemli bir faktördür. Diğer bir sebep de bölgenin jeopolitik konumudur. İngiltere Hindistan sömürge yollarının hâkimiyeti için; Almanya ise sömürge yarışı içerisinde var olabilmek ve rakibi İngiltere'ye darbe vurmak için bölgeye ilgi duymaya başlamıştır.

¹⁵ İsmet Bozdağ, *Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, 6.Baskı, Pınar Yayınları, İstanbul, 1985, s.69.

Osmanlı Devleti ise Avrupalı güçlere karşı topraklarını korumak arzusuyla, 19. yüzyılda kullanılmaya başlanan demiryolu teknolojisini ülkeye getirmek arzusundadır¹⁶. Bu doğrultuda Türkiye’de ilk demiryolu 1856’da İngilizlere yaptırılan İzmir-Aydın hattı olmuştur. 1863’te Fransızlara, 1888’de ise Almanlara demiryolu yapma ve işletme imtiyazı verilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti topraklarında demiryolu yapma ve işletme konusunda İngiliz-Alman-Fransız mücadelesi başlamıştır¹⁷.

II. Abdülhamit’in hayali ise İstanbul’dan başlayarak Medine-Bağdat gibi önemli İslam şehirlerine kadar uzanan bir demiryolu inşa etmektir. Bu demiryolu projesi sayesinde İstanbul Bağdat ve Medine’ye, İslam ülkeleri de birbirine bağlanmış olacak, İslam dünyası ile Osmanlı İmparatorluğu arasında ilişkiler daha da sağlamlaşacaktır¹⁸. Bu teknoloji ile uzak yerlerle merkez İstanbul arasındaki mesafe, zaman olarak kısılacak; Osmanlı Devleti emperyalist güçlere karşı koyabilecek duruma gelecektir. Ayrıca uzak yerlerdeki istenmeyen durumlar hakkında istihbari bilgiler kısa sürede İstanbul’a ulaşacağından merkezi otorite güçlenecek, hem de olası savaş halinde bölgeye askeri sevkiyat daha kolay/çabuk yapılabilecektir. Bu nedenle II. Abdülhamit, ülkeyi boydan boya geçen merkezi bir demiryolu ağının önemini giderek daha fazla hissetmiştir¹⁹.

Demiryollarının dünya şartlarında kazandığı önemin farkına varan Osmanlı Devleti, konu ile ilgili bir hamle yaparak henüz Sultan Abdülaziz zamanında 1865’te “Nafia Nezareti”ni kurmuştur. Böylece ülke içerisinde yapılacak demiryolu altyapı ve imar çalışmalarının takibinin daha kolay yapılması hesaplanmıştır.

¹⁶ Osmanlı topraklarını demiryolu ağlarıyla donatmak fikrini ilk defa Sultan Abdülmecit ortaya atmıştır. 30 Haziran 1855’te vükelaya hitaben yaptığı bir konuşmada Sultan Abdülmecit (1839-1861), ülkenin imar ve ekonomik gelişmesi açısından demiryollarının önemine değiniyor ve bir an önce şirketler tesis ederek işe girişilmesini istiyordu. Sultan Abdülmecit sonrası tahta çıkan Sultan Abdülaziz de, sefeli gibi düşünmektedir. Bu uğurda gerekirse, Topkapı Sarayı bahçesinden bile rayların geçirilmesine izin vereceğini söylemiştir. Bkz. Ufuk Gülsoy, *Kutsal Proje Ortadoğu’da Osmanlı Demiryolları*, 1.Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010. s.225-226.

¹⁷ İlhan Selçuk, *Yüzbaşı Selahattin’in Romanı*, 4. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984, s.289.

¹⁸ M. Nail Alkan, "Hayranlık, Dostluk ve Çıkar Üçgeninde Türk-Alman İlişkileri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Nisan 2015, s.35-48.

¹⁹ Murat Özyüksel, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Nüfuz Mücadelesi Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, S.34, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s.100.

Bu durumun akabinde Osmanlı toprakları içerisinde birçok demiryolu projesi yapılmıştır. Ortadoğu coğrafyası için planlanmış demiryolu tasarıları ise “Suriye-Filistin-Hicaz-Bağdat ve Yemen” demiryolu projeleridir.

Osmanlı Devletinde inşa edilmiş olan demiryollarını iki sınıfa ayırmak mümkündür:

* Masrafları Osmanlı Devleti’nce karşılanan Hicaz ve Bağdat demiryolları gibi, daha ziyade stratejik nedenlerden dolayı yapılan demiryolları;

* Özel teşebbüs tarafından masrafları karşılanmış olan ve ticari maksatlarla inşa edilen İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba hatları gibi demiryolları²⁰.

Görüldüğü üzere Bağdat demiryolunun yapılması daha ziyade stratejik nedenlerden ötürüdür. Projenin ilk adımını Sultan Abdülaziz atmıştır. Abdülaziz Han 1871 yılında, İstanbul’u Bağdat’a bağlayacak önemli bir demiryolu projesinin hayata geçirilmesi konusunda bir irade yayınlamıştır. Projeye göre İstanbul, demir raylarla önce Bağdat’a, oradan da yan hatlarla Basra’ya bağlanacak; yalnız bununla da yetinilmeyip, ilave şube hatlarıyla, İstanbul-Bağdat demiryolunun Karadeniz, Akdeniz ve Basra Körfezi’ne çıkışı sağlanacaktır. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti demiryolu inşaatı serüveninin ilk aşaması olan Rumeli Demiryolları yapımı sırasında büyük zararlara uğramıştır. Bunun için, Orta doğunun siyasi ve iktisadi geleceği açısından fevkalâde öneme sahip olan bu kapsamlı projeyi mutlaka hayata geçirmek isteyen Osmanlı Devleti, demiryolunun inşaatını imtiyazlı yabancı şirketler yerine, kendi eliyle gerçekleştirmeye karar vermiştir²¹.

Projenin ilk bölümü olarak planlanan, 91 kilometrelik Haydarpaşa- İzmit hattının yapımına 4 Ağustos 1871’de başlanmıştır. Haydarpaşa- İzmit hattı, Osmanlı Devleti’nin tamamen kendi imkânları ile yaptığı ilk demiryolu deneyimi olmuştur. Başarılı olunması halinde, sonraki bölümlerin inşaat ve işletmesinin de yine devlet eliyle gerçekleştirilmesi planlanmıştır. Ancak, ümitler kısa süre sonra hayal kırıklığına dönüşmüş, inşaatın gerek yapımı, gerek işletilmesi ve gerekse idaresi esnasında büyük sıkıntılar ve acemilikler yaşanmıştır. İnşaatına, büyük umutlarla, 1871 Ağustosunda Haydarpaşa’dan başlanan

²⁰M. Metin Hülagü, "Sultan II. Abdülhamit Dönemi ve Demiryolu Politikası (1876-1909)", s.11.

²¹Ufuk Gülsoy, *Kutsal Proje Ortadoğu’da Osmanlı Demiryolları*, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010. s. 226.

demiryolu, 4 Ekim 1872'de Tuzla'ya iki yıl sonra İzmit'e varmış ve maliyeti oldukça pahalıya gelmiştir. Yaşanılan aksilikleri yerinde görüp, demiryolu işinin bu şekilde yürüyemeyeceğini anlayan Sultan Abdülaziz, Almanya, İsviçre ve son olarak da Rumeli demiryollarında aldığı görevi başarıyla yerine getiren Alman mühendis "Wilhelm Von Presseli, 1872 Şubat ayında İstanbul'a davet etmiştir. Dolayısıyla Almanlar ile başlayan Demiryolu serüveni Abdülaziz zamanında doğmuştur. Yaşanan olumsuz tablonun temelinde teknik personel ve deneyim eksikliğinin olduğunu bilen Sultan Abdülaziz böyle bir adım atmıştır. İstanbul'a geldikten sonra, "Asya Osmanlı Demiryolları Genel Müdürlüğü "ne getirilen Pressel' den, Bağdat'a kadar uzanacak yeni bir demiryolu projesi hazırlamasını isteyen Padişah Abdülaziz, Alman mühendisten yeni bir proje hazırlamasını istemiştir. Bunun üzerine Alman mühendis Pressel, 1872-1873 yıllarında, İstanbul'dan Basra'ya kadar uzanacak 4.670 kilometrelik bir demiryolu projesini hazırlamıştır. Proje, Abdülaziz'in isteklerine uygun olarak Haydarpaşa'dan başlamakta, Ankara- Sivas- Musul ve Bağdat hattı üzerinden Basra'ya; şube hatlarıyla ise Akdeniz ve Karadeniz kıyılarına ulaşmaktadır. Projenin maliyeti ise kilometre başına 90.000 frank olarak tespit edilmiştir. Dış borçlar nedeniyle mali krizin eşiğine gelmiş olan hazine tarafından bu paranın karşılanması mümkün değildir. Tüm olumsuzluklara rağmen, Pressel' in hazırladığı projenin ilk aşamalarından olan Haydarpaşa- İzmit ve Mudanya- Bursa hatlarının inşaatlarına başlanmış, Haydarpaşa- İzmit demiryolu ancak 1873'te, Mudanya- Bursa hattı ise bundan bir yıl sonra bitirilebilmiştir. 185.000 liraya (4.200.000 frank) mal olan Mudanya- Bursa hattı parasızlık nedeniyle, uzun yıllar hükümet tarafından işletmeye açılmamıştır²². Bu bir başarısızlıktır. Ancak, Avrupalı devletler tarafından hasta adam olarak nitelendirilen bir devletin parasının 1874 yılında Avrupa'nın gelişmiş bir ülkesi olan Fransa'nın parası franktan 22,7 kat değerli olması Osmanlı Devleti'nin çöküş anında bile ne denli güçlü olduğunun bir kanıtıdır.

Abdülaziz tahttan indirilmiş yerine V. Murat ve nihayet II. Abdülhamit Han geçmiştir. Osmanlı Devleti'nin en karmaşık ve sıkıntılı döneminde tahta çıkan II. Abdülhamit, mizacı gereği Avrupalı devletlere zerre kadar güvenmemiştir. Haklı olarak 93 harbindeki (1877-1878) hezimet, bu düşünceye sevkinde II. Abdülhamit'i çok etkilemiştir. O kadar ki, Sultan 1877-1878 savaşını, Kıbrıs'ı ele geçirmek ve Osmanlı İmparatorluğu'nu egemenliği altına

²²Gülsoy, *age*, s.227.

almak amacıyla İngiltere'nin tezgâhladığını düşünecek kadar kötümser duygular içindedir²³. Osmanlı topraklarına yönelik, Fransa'nın da İngilizlerden farklı düşünmediği açıktır. 1881'de Fransızların Tunus'a asker çıkarmaları bu gerçeği doğrulamaktadır. Bu işgale İngiliz hükümetinin tepkisiz kalması, ardından Fransa'nın, İngilizlerin 1882'de Mısır'a yerleşmelerine göz yumması, iki devlet arasında adı konulmamış bir ittifakın ipuçlarını ortaya koymuştur. Buna ilaveten II. Abdülhamit'in Avusturya-Macaristan, Rusya ve İtalya'ya da güvenmesi söz konusu değildi. Bu durumda tek çare 19.yüzyılın son çeyreğinde siyasi birliğini kurmuş ve Osmanlı ile iyi ilişkiler içerisinde olan Almanya ile yakınlaşmaktır. Almanya ile yakınlık kurmak Osmanlı'nın da Almanya'nın da çıkarına bir durumdur.

İngiltere, Osmanlı- Almanya yakınlaşmasından memnun olmamıştır. Zira Osmanlı- Almanya yakınlaşması ile Almanya, Bağdat-Basra bölgesinde nüfuzunu artıracak ve İngiltere'nin sömürge yollarının güvenliği azalacaktır. Bu bağlamda Henry Foster'in vurguladığı gibi, Almanya'nın Basra'ya ve Mezopotamya'ya sarkma tehlikesi doğacak, Süveyş Kanalı'nın güvenliği risk altına girecektir. Böylece Bağdat demiryolunun ekonomik öneminden ziyade, politik önemi ön plana çıkmıştır. Bağdat Demiryolu üzerine yapılan en ciddi çalışmaların birinde şöyle yazmaktadır; *“İngiliz emperyalistleri, Osmanlı İmparatorluğu içinde kurulacak yeterli bir demiryolu ağının, sultanın gücünü ve etkinliğini artıracığını kesin olarak görüyorlar ve bundan korkuya kapılıyorlardı. Her şeyden önce, ulaşım kolaylıkları ile güçlenmiş olan Sultanın öncülüğünde Müslümanlar uyanacaklar ve Hıristiyanlara kafa tutmaya başlayacaklardı. Böyle bir durum 1914 savaşından önce yaratılabilmiş olsaydı İngiltere'nin Yakındoğu'da tutunması son derece güçleşirdi. Güçlü bir Almanya tarafından desteklenen canlanmış bir Türkiye, İngiliz İmparatorluğu'nun “bel kemiği” Süveyş Kanalı'nı tehdit edebilir, Mısır, Hindistan ve Yakındoğu ülkelerinde İngilizlere karşı ayaklanmalar düzenleyebilirdi²⁴.”*

Alman imparatoru II. Wilhelm, selefi Bismarck'ın var olan durumu savunan politikasının aksine “Welt politik” adı verilen yayılmacı politikaya geçmiştir. 19.yy. sonunda

²³Mustafa Albayrak, “Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolunun Yapımı, OTAM, S.6, Ankara, 1995, s.1-38; ayrıca bakınız, A. Haluk Ülman, *Birinci Dünya Savaşına Giden Yol*, İmge Kitapevi, Ankara, 1973, s.144.

²⁴İsmail Şahin, Cemile Şahin, Samet Yüce, *Birinci Dünya Savaşı Sonrası İngiltere'nin Irak'ta Devlet Kurma Çabaları, Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı (1903-1923)*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 188.

sömürgeleştirilecek topraklar Avrupalı diğer devletler tarafından bölüşülmüştür. Bu durum karşısında Almanya, ihtiyaç duyduğu hammadde kaynaklarını karşılamak ve ürettiği malları 25 milyonu aşan Osmanlı toplumuna pazarlamak için Osmanlı Devleti ile yakın ilişkiler kurmaya başlamıştır. Kısacası iki ülke arasındaki ilişkiler “*kazan kazan*” ilkesi doğrultusunda ivme kazanmıştır. Bu amaçla Almanya-Osmanlı Devleti arasında ilk somut adım 24 Eylül 1888 tarihli bir irade ile atılmıştır. Haydarpaşa-Ankara arasında bir demiryolu yapımı ve işletmesi, silah satışı sebebiyle Osmanlılarla yakın ilişkiler içerisinde bulunan Wüttenbergische Vereinsbank Müdürü Alfred Von Kaulla’ ya verilmiştir. 4 Ekim’de Von Kaulla ve Osmanlı hükümeti arasında, 92 kilometrelik mevcut Haydarpaşa- İzmit hattının Ankara’ya kadar uzatılmasına dair sözleşme imzalanmıştır. Osmanlı Devleti her kilometre için senede 15.000 franklık bir garanti ücret vermiştir, yapılacak İzmit-Ankara hattı Alman sermayesinin Osmanlı topraklarında inşa edeceği ilk önemli hat olacaktır²⁵.

Alfred Kaulla, 4 Mart 1889’da, Alman sermayesinden oluşan “Anadolu Demiryolları Şirketi”ni resmen kurup çalışmaya başlamıştır. Böylece Bağdat’a kadar uzanacak demiryolu yapma serüveninin 1872’de başlayan ve sekteye uğrayan inşaatına yeniden başlanmıştır. 263 kilometrelik İzmit-Ankara hattı inşaatı, Haziran 1890’da Arifiye’ye, Haziran 1892’de Eskişehir’e ve Aralık 1892’de ise Ankara’ya ulaşmıştır. Böylece Haydarpaşa-İzmit hattıyla uzunluğu 486 kilometreyi bulan İstanbul-Ankara demiryolu işletmeye açılmıştır. Şirketin, belirlenen süreden önce demiryolu inşaatını tamamlaması üzerine Bâb-ı Âli, 13 Şubat 1893’te Ankara-Kayseri (384 km) ve 15 Şubat 1893’te Eskişehir- Konya (445 km) hatlarının inşa imtiyazlarını da Almanlara vermiştir. İnşasına hemen başlanan demiryolu 17 Temmuz 1896’da Konya’ya kadar uzanmıştır. Böylece Osmanlı topraklarına Eskişehir-Konya hattı bittiğinde 1.000 km’yi aşan bir demiryolu şebekesi döşenmiştir. Osmanlı yönetimi daha İzmit-Adapazarı hattının açılışında yapılan törende demiryolunun Basra Körfezi’ne kadar uzatılması niyetinde olduğunu açıklamış ve Almanlar ile ilişkilerini yoğunlaştırmıştır. Almanlar da bu yaklaşıma olumlu cevap vermekte gecikmeyecek, Eylül 1900’de Alman hükümeti, II. Wilhelm’in uygulamak istediği dünya politikasına uygun olarak bankalara ve hariciyesine bu konuda gerekli desteğin sağlanması için talimat vermiştir. Durum bu halde ilerlerken Rusya İngiltere ve Fransa hattın Bağdat’a kadar uzatılmasına karşı çıkmıştır. Rusya’nın

²⁵Gülsoy, *age*, s.232.

muhalefetiyle hattın Sivas'tan kuzeydoğu Anadolu'ya doğru yöneltilmesinden vazgeçilmiştir. İngiltere'ye sus payı olarak Mısır'daki askeri varlığını arttırma izni verilmiş; Fransa'ya ise İzmir- Kasaba hattının Alaşehir'den Afyon'a kadar uzatılma imtiyazı tanınmıştır. Böylece bu devletlerin muhalefetleri yumuşatılmıştır. Tüm karşı çıkışlara rağmen Osmanlı Hükümeti, 23 Ocak 1899'da Haydarpaşa Liman imtiyazını, 25 Kasım 1899'da ise Anadolu Demiryolunun Konya'dan Bağdat ve Basra'ya kadar uzatılması imtiyazını Deutsche Bank'a vermiştir.

Bağdat Demiryolunun başlangıç noktası Konya'dır. Konya-Bağdat hattının toplam uzunluğu, şubeleriyle birlikte 2.500 kilometreyi bulacaktır. Bağdat Demiryolu tamamlandığında İstanbul- Bağdat arası 55 saatte kat edilebilecektir. Osmanlı Hükümeti 1903 yılına gelindiğinde 3.000 kilometre demiryolu yaptırmış, kazanmış olduğu tecrübe ile ilk dönem demiryolu imtiyaz sözleşmelerinde yaptığı hataları tekrarlamamıştır. Aynı titizliğin Bağdat Demiryolu inşaatı sözleşmesinde de yapıldığı görünmektedir²⁶.

Konya- Bağdat- Basra demiryolu imtiyazının Almanlar' a verilmesi Osmanlı ticaret ve sanayi çevreleri ile kamuoyunda sevinçle karşılanmıştır. Der saadet Ticaret Odası projeyi desteklemiştir. Odaya göre, bir ülkede nakliyat ne kadar çabuk ve ucuza yapılırsa, o ülkede ziraat, ticaret ve sanayi hızla gelişirdi. Hızlı ve ucuz nakliyat ticari büyümenin en önemli vasıtalarıydı. Bağdat Demiryolu sayesinde Suriye bölgesi, Halep, Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerinin ipekli mensucatı ve diğer ürünleri ihraç edilecek, böylelikle ülke sanayide gelişecekti. Bağdat Demiryolunun imtiyaz şartnamesi, diğer demiryolu imtiyaz şartnamelerinden çok daha iyi bulundu. Zira Bağdat Demiryolu, Osmanlı başkentini Hint Okyanusu ile doğrudan doğruya temasa geçirecek büyük bir ulaşım projesiydi. İş bulamayan birçok kişiye de iş imkânı sunacaktı. Ayrıca Musul ve Diyarbakır taraflarında nakil araçları yokluğundan dolayı işletilemeyen kömür ve gaz madenleri aktif ve kullanılabilir hale

²⁶Mesela, “Urfa, Diyarbakır ve Harput şehirlerine şube hatlar döşenmesi kararlaştırılmıştır. Bu hatlar boyunca askeri mevkilerin tesisi, limanlar inşası, sivil nakliyatın yanı sıra, hattın askeri nakliyat için de kullanılacak olması kararlaştırılmıştır. Demiryolu hatlarında Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına uygun kararlar alınmıştır. Bunlar içinde, hatlarda çalışacak memurların Osmanlı tebaasından seçilmesi; ileride, aydınlatmada veya lokomotiflerde elektrik enerjisinin kullanılacak olması; şirketin Osmanlı resmi makamları ve kurumlarıyla yapacağı bütün yazışma ve işlemlerinde Türkçeyi kullanma zorunluluğu gibi hükümler dikkat çekicidir. Ayrıca Bağdat Demiryolu, alt yapı, malzeme kalitesi ve sağlamlık itibarıyla diğer demiryollarından daha iyi inşa edilecektir. Sözgelimi, hatta kullanılacak demir miktarı kilometre başına 170 ton olacaktır. Oysaki Ankara-Konya arasında kullanılan demir malzemesi kilometre başına ortalama 126 tondur.” Bkz. Gülsoy, *age*, s.238-239.

getirilecekti. Hazinesinin tarımsal ürünlerden aldığı âşar vergisi ile diğer vergi gelirleri artacak, ticari ilişkiler gelişecek ve böylece bölgeler zenginleşecekti. Bağdat Demiryolunun devreye girmesiyle metruk arazilerin bile ekonomiye kazandırılması sağlanacaktı. İnşaat sözleşmesinin imzalanmasından sonra Avrupa borsalarındaki Osmanlı hisse senetleri ve tahvillerinin birden bire değer kazanması, Oda'ya göre, Bağdat Demiryolu projesinin, Batı'da ne derece önemli bir iktisadi yatırım olarak görüldüğünün bir başka işaretiydi. Bağdat Demiryolu, Hicaz Demiryolu ile birlikte düşünüldüğünde, Anadolu, Arabistan ve bilhassa Irak bölgesinin siyasi ve ekonomik geleceğini Osmanlı Devleti lehine değiştirmeye namzet bir projeydi. Bunun yanında yalnız Osmanlılar için değil, nüfuzunu Ortadoğu'ya yaymaya çalışan Almanya açısından da büyük önem taşıyordu. İmtiyazın Almanlara verilmesine ilk günler ciddi tepkiler göstermeyen İngiltere, Fransa ve Rusya, projenin arkasındaki Alman politikalarının da farkına vardıktan sonra, bölgesel çıkarlarını düşünerek, proje karşısında olumsuz tavır takınmaya başladılar. İngiltere, bu durumun Mısır ve Hindistan'daki siyasi ve iktisadi egemenliği için bir tehlike oluşturacağını biliyor ve bu amaçla hattın güneye doğru uzatılmasına karşı çıkıyordu. Fransa ise Almanya'nın bölgede güçlenmesini, Suriye bölgesindeki çıkarları açısından tehlikeli görüyordu. Rusya ise, demiryolunun Osmanlı savunma gücünü artıracığını, Anadolu ve Mezopotamya ürünlerinin Avrupa pazarlarında Rus mallarıyla rekabet edebileceğini ve buğday fiyatlarını düşüreceğini, İran'ın batısında ve Basra Körfezi'nde İngiltere'nin yanında bir de Almanya ile mücadele etmek zorunda kalacağını, Anadolu'nun Almanya için bir pazar haline geleceğini düşündüğünden projeye karşı çıkıyordu. Rusya'nın diğer bir endişesi de, Bağdat hattı sayesinde Boğazların Almanya'nın kontrolü altına girme riskiydi. Rusya, Osmanlı askeri gücünün herhangi bir savaş esnasında bölgeye kaydırılmasını kolaylaştıracağından, Bağdat Demiryolunun Diyarbakır ve doğu illerinden geçirilmesi fikrine şiddetle muhalefet ediyor ve her ne şekilde olursa olsun bu hattın yapımını engellemek, eğer mutlaka doğuda bir demiryolu yapılacaksa, bunun kendileri tarafından inşa edilmesini istiyordu²⁷.

İnşaatın bir an önce başlamasını isteyen Osmanlı Devleti, tüm zorluklara, maddi imkânsızlıklara ve Rusya'nın engellemelerine rağmen hazırlıklarını Kasım 1903'te tamamladı. Yapımına başlanan Konya- Bulgurlu kısmı (200 km.) kısa sürede tamamlandı ve

²⁷Gülsoy, *age*, s.241-242.

25 Ekim 1904'te işletmeye açıldı. Ancak, yaşanan parasal sıkıntılar, kredi bulma çabaları ve hattın güzergâhının güneye kaydırılması tartışmaları sebebiyle inşaat uzun süre devam edilemedi. 1907'de Anadolu Demiryolu Şirketi ile Bâb-ı âli arasında Konya Ovası'nın 150.000 dönümlük alanının sulamaya açılarak üretiminin artırılması konusunda bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşma ve yaşanan sorunlar nedeniyle şirket, demiryolunun Bağdat'tan Basra'ya uzatılması ve burada bir liman inşası imtiyazından vazgeçmek zorunda kaldıysa da, Bulgurludan sonraki inşaat çalışmalarına yeniden başladı. Bulgurlu-Ulukışla (39 km.) kısmı 1 Temmuz 1911'de, Ulukışla-Durak arası (91 km.) 21 Aralık 1912'de ve Durak-Yenice bölümü de (18 km.) 24 Nisan 1912'de işletmeye açıldı. Toprak kale-İskenderun şube hattı (59 km.) 1 Kasım 1913'te tamamlandı. İslâhiye-Resü'l-ayn hattı (453 km.) 1914'te açıldı. İnşasına Temmuz 1912'de başlanan Bağdat-Samarra hattı (119km.) Aralık 1913'te bitirilerek işletmeye açıldı. Çalışmalar I. Dünya Savaşı sırasında da sürdü. Bağdat Demiryolu, Toros ve Amanos dağlarının geçit vermemesi üzerine buralarda kazılmak zorunda kalınan tüneller sebebiyle, birbirinden kopuk hatlar şeklinde tamamlanabildi. Amanos dağlarında 1914'te başlayan tünel inşaatları ancak Eylül 1918'de bitirildi. Ekim 1918'de kesintisiz bir şekilde Bağdat'ı İstanbul'a bağlayan hat, ne yazık ki, bölgedeki Osmanlı ve Alman askerlerinin tahliyesinde kullanıldı. Demiryolunun ülke dâhilinde kalan kısımları ise, 10 Ocak 1928'de Türkiye Cumhuriyeti tarafından satın alınarak devletleştirildi. Bağdat Demiryolu, Doğu'ya doğru nüfuzunu yaymaya çalışan Almanya ile İngiltere arasında, sonucu I. Dünya Savaşı'na varacak olan amansız rekabetin başlıca sebeplerinden biri oldu. Kendilerini Osmanlı mirasının tabii varisleri olarak gören büyük devletler, Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne destek vermesini kabullenemediler. Anadolu-Bağdat Demiryolu projelerinin ortaya atıldığı günden itibaren Osmanlı Devleti'ne önemli politik ve ekonomik faydalar sağladığı bir gerçektir. Nitekim hattın askeri amaçlarla kullanılmasının yanı sıra, Anadolu hububatının İstanbul'a ve diğer liman kentlerine taşınarak devlet merkezinin ve önemli şehirlerin artık eskisi gibi Rus ve Bulgar buğdayına muhtaç olmaktan kurtarılmasında ve hat boyunca yerleştirilen yüz binlerce muhacirin Anadolu'nun demografik yapısında olduğu gibi ekonomisinde de önemli roller oynadığı söylenebilir. I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti aleyhine sonuçlanmış olması, hattın inşasından beklenen çok yönlü ve uzun vadeli faydalarının ortaya çıkmasını engelleyen en temel faktör olmuştur²⁸.

²⁸ Gülsoy, *age*, s.243.

II. Abdülhamit, Bağdat demiryolu projesinin imtiyaz haklarının verilmesi konusunda da denge siyasetini uygulamıştır. II. Abdülhamit'in imtiyaz hakkını Almanlara vermesi, ne İngilizlere düşman olduğundan ne de Almanları dostu olarak gördüğündendir. Bu sadece ülkesinin menfaatleri doğrultusunda yaptığı bir taktiktir. “*Dünyada yalnızız!*” sözüyle de bunu vurgulamaktadır. Basiretli bir Padişah olan II. Abdülhamit, yaklaşmakta olan cihan harbini görmüştür. Osmanlı ile dost olması söz konusu olmayan Avrupalı devletler, kendi aralarında da sorun yaşamakta ve Avrupa, iki kutuplu bir siyasi coğrafya halini almaktadır. Bu tahterevallinin bir ucunda Almanya, diğer ucunda İngiltere oturmaktadır. Bu iki devlet, yanlarına kattıkları ve katacakları yandaşlarıyla hâkimiyet alanlarını genişletmek gayretindedir. Avrupa'nın böyle bir bloklaşma ile savaşa sürüklendiği de kesindir. Şartlar bu şekilde gelişirken II. Abdülhamit Osmanlı Devleti'nin âli çıkarları doğrultusunda hareket etmiş ve Bağdat demiryolu imtiyazını Almanya'ya vermiştir²⁹.

1.3. Pan- İslâmizm Politikası

Bu projede amaç, Müslümanları tek çatı altında birleştirmektir. Osmanlı Devleti tebaasının, yüzyıllarca huzur ve güven içerisinde yaşamasını sağlayan Millet Sistemi, Fransız İhtilâlinin doğurmuş olduğu Milliyetçilik akımı ile özelliğini kaybetmeye başlamıştır. Devlet bunun yerine yeni politikalar geliştirme yoluna gitmiştir. Bu politikalardan biri olan İslâmcılık, İmparatorluk içerisindeki Müslümanları bir arada tutmayı amaçlarken dünyadaki bütün Müslümanlara da hitap etmeyi hedeflemiştir. İslamcılık politikasının başarıya ulaşması, hem Osmanlı Devleti'nin bekası için önemlidir hem de sömürgelerinde Müslüman halkları

²⁹ II. Abdülhamit Bağdat Demiryolu imtiyaz hakkının Almanlara verilmesi sürecini şöyle anlatmıştır: “İngilizleri ittifaka zorlamak için, Bağdat Demiryolu inşaatını Almanlara verdim. İngilizlerin öfkesi büyük oldu. Bu yüzden başımıza Makedonya gailisini çıkardılar. Umursamadım. Çünkü ipler elimdeydi. Nasıl olursa olsun, beklediğim tekliflerle karşıma çıkacaklardı. İngilizler, Manastır İttihatçıları, Almanlar Selânik İttihatçıları durmadan kışkırtıyorlar, devleti içten ele geçirmek için bir hükümet darbesine zorluyorlardı. İngilizlerin Manastır ittihatçılarıyla başarıya ulaşması benim için bir felaketti, çünkü hemen beni bertaraf edecekler ve muratlarına ereceklerdi. Almancı İttihatçılardan korkum yoktu. Onların başarısı, İngiltere'yi daha da korkuturdu. Alman Mason Locaları kanalıyla tesir altında tutulan Selanik İttihatçıları, Enverler, Niyazilerle harekete geçtiler. Şemsi Paşa vuruldu, Manastır İttihatçıları teşebbüsü elden kaçırmıştı. İngilizler, benim de mutemedim olan Ebül Hüda Esseydi'yi kullanarak gizli görüşmelere başladı. Ruslar, ancak o zaman hazırlıksız avlandıklarını fark edebildiler. Başlarındaki Asya gailisi ve içlerindeki Anarşist denilen kundakçılar Çar'a göz açtırmıyordu. Buna rağmen Çar, bana hususi bir mektup yazarak bilgi istedi. İngilizler nedense gizli müzakereyi durdurdu. Beklediğim büyük savaşın yaklaşmakta olduğunu görüyordum. Fakat benim için hadiseleri kendi haline terk etmekten ve kardeşkanı dökülmesine engel olmaktan başka yapacak bir şey yoktu. Gerisi herkesin malumudur. Selanik İttihatçıları beni tahttan indirirken İngilizlerle bir anlaşmaya varmak ve yaklaşan büyük muharebeye, denizlere hâkim bu devletle ortak olarak girmek artık bir hayal olmuştu.” Bkz. Bozdağ, *age*, s.75.

barındıran-İngiltere gibi- emperyalist devletlere bir darbe niteliğinde olacaktır. II. Abdülhamit, batı tarihçileri ile batının siyasi yazarlarını kaynak alan birçok Türk tarihçi ve yazar tarafından Pan- İslâmizmin kurucusu olarak kabul edilir. Bazı müellifler ise bu politikanın Osmanlı Devleti dışında ortaya çıktığını dile getirirler ve delil olarak da İstanbul'daki halifeden yardım talebinde bulunulmasını işaret ederler. Her iki görüşün temelinde ise batı emperyalizmine karşı İslâm Birliği oluşturma fikri yatmaktadır³⁰.

II. Abdülhamit, yönetimi altındaki insanların desteğine sahip olmayan bir devletin yok olmaya mahkûm olduğuna inanmaktadır. Sultan, bu desteği sağlamak için Müslüman tebaaya yönelmiştir. Eldeki sınırlı imkânlarla devlete sadık olduklarına inandığı Müslümanların yararına çalışmıştır. Düzenli bir biçimde, bugünkü Anadolu, Suriye ve bir ölçüde Irak ve Arabistan'ı içeren vilayetlere öncelik vermiştir. En deneyimli yöneticileri buraya göndererek alt yapı ve eğitim yatırımlarını buralara yöneltmiştir³¹. Bu doğrultuda 1892'de kurulan Aşiret Mektepleri sadece Arap aşiret reislerinin sadakatini güçlendirmekle kalmamış, ayrıca aşiret reislerinin oğullarının da Pan-İslâmizm'e göre eğitilmesini sağlamıştır. Bunun yanında, basın yoluyla tüm Müslümanların halifenin etrafında birleşmesi gerektiği savunulmuştur. "Malumat Gazetesi" bu doğrultuda çıkartılan ve imparatorluk dışındaki Müslüman ülkelere de ulaşan gazetedir. Bu çalışmalar sonucunda Suriye, Arabistan, Hindistan ve diğer İslam ülkeleri ile önemli ilişkiler geliştirilmiştir. II. Abdülhamit, denge siyasetinin yanında ilgisini Müslüman ahaliye yöneltmiştir. Kendisinin tahttan indirilmesinden sonra da Osmanlı Devleti yöneticilerinin bu politikalara devam ettikleri görülür. Özellikle Almanya'nın, Osmanlı Devleti ile İttifak yapmasında, halifelik makamını kullanmak istemesinde bu politikanın izleri vardır.

I. Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti dâhil olduktan hemen sonra Cihad-ı Ekber ilanı yapılmıştır. Bu çağrı özellikle Irak coğrafyasında Osmanlı lehine gelişmiştir. Irak'taki Şiiler Osmanlı Halifesi lehinde burada yaşayan Araplar arasında dini duyguları galeyana getirmeye çalışmış, Irak aşiret reislerinden *Uceymi Paşa* bütün savaş boyunca Osmanlı Devleti'ne sadık kalmış ve pek çok hizmetler etmiş, bu ve benzeri gayretler neticesi Irak halkı Osmanlı safında cihada katılmıştır. Durum Osmanlı lehine gelişirken karşımıza İngiliz oyunu çıkmıştır.

³⁰ Metin Hülagü, *Pan İslâmist Faaliyetler*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994, s. 12.

³¹ Necdet Hayta- Uğur Ünal, *Osmanlı Devletinde Yenileşme Hareketleri*, Gazi Kitapevi, Ankara, 2012, s. 189.

Gelişmelerden rahatsız olan İngilizler, hem Irak coğrafyasında hem de Hindistan gibi sömürgelerinde yaşayan Müslümanların uyanmaması için karşı propagandaya başlamıştır.

İngilizler Basra civarında Araplar arasında şu şekilde propaganda da bulunmuşlardır: *“Siz, Arap Şeyhleri, zeki insanlarsınız, tahriklere kapılmazsınız, fakat bazı cahil kabileler bu tahriklere kapılabilirler. Bu nedenle herkesçe malum ve inkârı mümkün olmayan bazı gerçekleri hatırlatmakta fayda mülâhaza edilmiştir... Büyük Britanya bu savaşa kendi isteğiyle girmemiştir. Kendi menfaatleri için Türkiye’yi İngiltere’ye karşı mükerrir düşmanlıklarda bulunmaya sevk eden Almanya’nın zorlaması ile girmiştir... İngiliz kuvvetleri Şattü’l-Arap’a varır varmaz İngiliz hükümetinin Irak kabileleri ile herhangi bir çekişmesinin söz konusu olmadığını ve dinlerine karşı herhangi bir emellerinin bulunmadığını... ve İngiliz kuvvetlerinin, tarafsız kaldıkları sürece, Araplara saldırıda bulunmayacaklarını veya zarar vermeyeceklerini ilan etti³².”*

Sonuçta Cihad-ı Ekber, istenilen sonuca ulaşamamış, dünyadaki Müslümanların ancak bir kısmı bu davete katılmıştır. Her ne kadar savaşın başında davete kulak verilmişse de İtilaf devletlerinin-özellikle İngiltere- karşı tedbirleri sonucunda Cihad-ı Ekber tesirini yitirmiştir. Müslüman devletler emperyalist devletlerle iş birliğine girmiştir. Irak cephesinde Osmanlı Devletine karşı savaşan İngiliz ordusunda Hintli askerlerin sayısı azımsanmayacak kadar çoktur. Bu, uygulamaya konulan Pan-İslâmizm politikasının başarısızlığının kanıtıdır.

Pan-İslâmizmin başarısızlığının bir diğer sebebi de yokluktur. Dünya Müslümanlarının İstanbul’da Halifenin ilan etmiş olduğu Cihad-ı Ekber davetine itibar etmeyişlerinin sebebi manevî zayıflıklarından kaynaklanmamıştır. İdareleri altında yaşadıkları rejime karşı koyabilecekleri silah, mühimmat, para gibi maddî unsurların yokluğu veya yetersizliği kendilerini adeta hareketsiz kalmaya mecbur etmiştir. Dolayısıyla halifenin Cihad-ı Ekber ilanına uyararak Cihad Sancağı altında toplanmak, Türk-Alman ittifakının başarısına bağlı kalmıştır denebilir. Eğer Türk ve Alman kuvvetleri savaşın seyrini kendi ellerinde tutabilselerdi sonuç böyle mi olacaktı? Mesela İran ve Afganistan hükümdarlarının tereddütleri giderilmiş olsa, Şerif Hüseyin’in icraatlarına engel olunarak Türk ordusu

³² Hülagü, *age*, s. 111.

muzafferane bir şekilde Tiflis, Kahire ve Tahran'a girmiş olsaydı durum bu hale gelir miydi? İtilaf Devletleri İstanbul'u tehdit etmemiş, Bağdat'ı ele geçirmemiş bulunsalardı o zaman Pan-İslâmizm kapsamlı olarak askerî ve siyasî tesirlerde bulunabilir, beklenen katılım gerçekleşebilir, ümit edilen isyan ve ihtilâller vuku bulabilirdi³³.

³³ Metin Hülagü, "Pan-İslamist Faaliyetler (1914-1918)", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 556-566.

II. BÖLÜM

İTTİHAT-TERAKKİ CEMİYETİ'NİN 1908-1913 TARİHLERİ ARASINDA IRAK BÖLGESİ'NE YÖNELİK FAALİYETLERİ

Koca İmparatorluğun tek gelişkin Tıp Okulunun olduğu İstanbul'da, İttihat-Terakki'nin temelini oluşturacak olan İttihat-ı Osmanî Cemiyeti; Ohrili İbrahim Temo, Arapgirli Abdullah Cevdet, Diyarbakırlı İshak Sükuti, Kafkasyalı Mehmet Reşit ve Bakülü Hüseyin zade Ali tarafından 1889 yılında kurulmuştur³⁴.

Jön Türklerin bir araya gelerek bir cemiyet oluşturması ve tek çatı altında toplanması için ilk harekete geçen kişi Ohrili İbrahim Temo'dur. Kendisi tatil aylarında memleketine giderken³⁵ birkaç defa İtalya'ya uğramış, burada Birendizi mason locasına kaydolarak buna benzer bir cemiyet kurmaya karar vermiştir. Bu fikrini 1889 yılında arkadaşları İshak Sükûti, Abdullah Cevdet ve Mehmet Reşit'e açıklamış ve İttihat-ı Osmanî Cemiyeti'ni kurmuştur. Cemiyet çok gizli çalışmıştır. Cemiyete katılmaları için kuruluşundan hemen sonra Harbiye, Mülkiye ve Mühendishane öğrencilerine kancayı takmışlardır. Böylece cemiyetin faaliyetleri Tıbbiye dışına taşmıştır. Hızla gelişerek büyük başarı kazanan cemiyet, mahallelere kadar yayılmıştır. Bunun yanında birçok şube açılmıştır. Açılan şubeler büyük öneme sahiptir. Özellikle Serasker (Harbiye Nâzırı) yaverlerinden Şefik Bey ve Şeyh Naili Efendi'nin idaresinde açılan şubeler İttihatçıların etrafa çabuk yayılmasında büyük katkı yapmıştır. Amaçları, bir ihtilal ile II. Abdülhamit'i tahttan indirmek olan İttihatçılar, gizli bir komita gibi davranmalarına, tüm tedbirleri almalarına rağmen yakayı ele vermişlerdir. Takibattan kurtulanların bir kısmı İstanbul'da köşe bucak saklanmışlar, bir kısmı Avrupa ve Mısır'a kaçmışlardır. Bu kişiler, takibattan çok önce Avrupa'ya kaçanlarla birleşerek yeni faaliyetlere girişmişlerdir. İlk kaçanlar arasında Dr. Nazım önemli bir kişidir. Dr. Nazım, Meşveret gazetesi sahibi Ahmet Rıza ile irtibata geçerek kendisini İttihatçılara kazandırmıştır. Zamanla

³⁴ Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası(1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.19.

* Ohri, Makedonya'nın güneybatısında, Ohri gölünün kuzey kısmında ve Arnavutluk sınırına yakın bir yerdir.

Meşveret gazetesi İttihatçıların yayın organı olmuştur. Ahmet Rıza da İttihatçıların Paris teşkilatının başına getirilmiştir³⁶.

Bu arada İttihatçılara katılan bir diğer isim de Mizancı Murat'tır. Murat Bey'in Mısır'da yayımlanan gazetesi "Mizan", bu gelişme ile Paris'te yayımlanmaya başlamıştır. Mizancı Murat Bey ise İttihatçı teşkilatın başına getirilmiştir. Böylece İttihatçıların yayın organları "Meşveret" ve "Mizan" gazeteleri olmuştur. Fikirlerini insanlara bu yolla aktarmaya başlayan İttihatçılar, gazetelerini yurda gizlice sokmaya başlamışlardır. Ayrıca Sultan II. Abdülhamit'in yanında jurnallık yapıp İttihatçılar safında yer tutanlar da vardır. Bunların amacı sarayın parası ile geçimini sağlamaktır. Padişah II. Abdülhamit, "Yıldız İstihbarat Teşkilatı" ve "Ahmet Celalettin Paşa" vasıtasıyla olup bitenlerden haberdardır. İttihatçıları para ve altın ile yanına çekerek bu kişilere diz çöktürmüş ve 1897'de bu hareketi ezmiştir. Böyle olunca "hürriyet" savunucusu olan bu insanlar bir anda II. Abdülhamit'in adamları durumuna gelivermişlerdir. Bunlardan biri de Mizancı Murat Bey'dir. Böylece İttihatçıların Avrupa yapılanması bozguna uğramış, ortada sadece "Ahmet Rıza Bey" ve "Dr. Nazım Bey" kalmıştır. Ama kendilerine bu arada biri katılmıştır. O kişi, Damat Mahmut Paşa'nın oğullarından "Sabahattin'dir. Damat Mahmut Paşa, II. Abdülhamit'e karşıdır ama İttihatçılarla ilişkisi yoktur. Ama Sabahattin, II. Abdülhamit'e düşman olan tüm gruplarla görüşmüştür. Kendisi "Âdem-i Merkeziyetçi" görüşleri ile şöhret bulmuştur. Her ne kadar Avrupalılar, Avrupa'daki firari Türklerin cümlesine "Jön-Türkler" deseler de bu insanlar arasında fikrî bir birlik yoktur. Ancak bunların cümlesi 1902 yılında Paris'te bir araya gelmişlerdir³⁷.

Çeşitli memleketlere dağılmış olan Jön Türkler, 4-9 Şubat 1902 tarihinde Paris'te gizli bir toplantı yaptı. Kongrenin adı "Ahrar-ı Osmaniye Kongresi"dir ve Prens Sabahattin'in başkanlığında toplanmıştır. Kongreye yetmiş yakın kişi katılmıştır. Bu kişilerin çoğunluğu Avrupalı devletlerin paralı adamlarıdır. Konferansa katılanlar, Padişah II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi için ordunun yanında yabancıların yardımının alınıp alınmaması, yabancıların bu kalkışmaya katılıp-katılmaması tartışmaları içinde ikiye bölünmüştür.

³⁶ Mustafa Müftüoğlu, *Bir Fedainin Romani-İttihad Terakkinin İç yüzü*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1989, s. 9-12.

³⁷ Müftüoğlu, *age*, s.12-16.

Kongreye yabancı müdahalesi karışsın görüşünü “Prens Sabahattin” ve taraftarları savundu. Sonuçta Ahmet Rıza Bey ve Prens Sabahattin taraftarları oluşmuştur. Ahmet Rıza Bey taraftarları “İttihat ve Terakki grubu”, Prens Sabahattin grubu ise “Âdem-i Merkeziyet-i İdare ve Teşebbüsü Şahsi” adını almıştır.

Prens Sabahattin, yabancı müdahalesinin Osmanlı Devleti’ne daima zarar verdiğini, fakat içeride yapılacak bir ihtilalin de başarılı olabilmesi için “menfaati menfaatimize uygun” yani bir dost devlet tarafından desteklenmesi gerektiğini belirtmiştir³⁸. Prens Sabahattin bu görüşünü o kadar ileri götürmüştür ki, Doğu Anadolu’da müstakil bir Ermenistan devleti ve o tarihte Osmanlı toprakları olan “İşkodra, Yanya, Kosova” topraklarında bir Arnavutluk Devleti kurulmasını savunmuştur. Zira bu, Prens Sabahattin’in Âdem-i Merkeziyetçilik ve Teşebbüsü Şahsi fikri ile örtüşmektedir³⁹. Sonuçta İttihatçılardan ayrılan Prens Sabahattin, “Teşebbüsü Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti’ni kurmuştur. Ahmet Rıza Bey’in başını çektiği grup ise yabancı müdahalesine kesinlikle karşıdır. Sonuçta Ahmet Rıza ve taraftarları “Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti’ni kurmuşlardır. Bu cemiyetin vücuda geldiği şehir İttihatçıların çalışmalarını sürdürdükleri ve kısa zamanda yayıldıkları Selânik şehridir. Masonlar bu şehre yayılmışlardır ve oluşumu Türkiye tarihi açısından ele aldıklarında “şerefli bir fasıl” olarak değerlendirmişlerdir.

1902’den itibaren Cemiyet, Jön-Türklerin o zamanki en ileri teşekkülü olmuştur. 1906 yılında Selanik’te subay ve memurların kurduğu “Osmanlı Hürriyet Cemiyeti” ile birleşerek kuvvetlenmişlerdir⁴⁰. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’nin kurulmasında ön ayak olan

³⁸ Dündar, *age*, s.20.

³⁹ Müftüoğlu, *age*, s.12-16.

⁴⁰ İttihat ve Terakki Kâtib-i Umumilerinden (Genel Sekreterlerinden) Midhat Şükrü Bleda bu kuruluş hikâyesini şöyle anlatır: “-Bir akşam saati... Gene Yanyodayız (Yanyo’nun meyhanesindeyiz). Talât anlatıyor, biz dinliyoruz. Bir ara: “A be arkadaşlar, dedi, bu böyle olmaz. Kimimiz orada, kimimiz burada... Darmadağın bir haldeyiz. Bir türlü bir araya gelemiyoruz.”

Hakkını teslim ederek: “- Bir yer söyle de toplanalım!” dedik.

Talât, “Beşçınar” bahçesini teklif etti. Gününü de kararlaştırarak bütün arkadaşlara haber gönderdi. Nihayet bir akşam saatinde hepimiz Beşçınar’a geldik. Selanik Askeri Rüştiyesi Müdürü meşhur Bursalı Tahir Bey, Üçüncü Ordu Müşirlik yâveri Kâzım Nâmi (Duru), sonraları, Bursa milletvekili olan Muhiddin Baha’nın kardeşi İsmail Hakkı Bey, Kafkas Cephesinde şehit olan hatip Ömer Naci Bey... Ve şimdi isimlerini hatırlayamadığım daha bazı arkadaşlar...

Talât bu toplantının tertipçisi sıfatıyla kuracağımız cemiyetin adını hemen haber verdi: “Osmanlı Hürriyet Cemiyeti”

O akşam çınarların geniş gölgesi altında, Selanik’in taze Olimpos biralarını yudumlayarak kuracağımız cemiyetin nizâmnamesini hazırladık.” Bkz. Müftüoğlu, *age*, s.18-19.

memurlardan en önemlisi “Talat Bey’dir⁴¹. Geleceğin Talat Paşa’sı Talat Bey olarak her işte boy göstermiş ve Avrupa’daki Jön-Türklerin yayınladığı gazeteleri ülkeye gizli yoldan sokarak dağıtımını sağlamıştır. Kısa bir zaman sonra cemiyetin adı “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti” olmuştur. Buna sebep, Avrupa’da barınamayıp Selanik’e dönen Dr. Nazım Bey’dir. Böylece İttihatçıların faaliyeti, “Selanik’te toplanmıştır⁴².

İttihatçıların ikinci defa kuruluşu olan 1906 yılından itibaren “Selanik-Manastır” çekişmesi, sonrasında büyük bir ayrılığa sebep olacaktır. İttihatçıların Selanik kanadı “*Almanya*”, Manastır kanadı ise “*İngiltere*” yanlısı insanlardan oluşmuştur. Bu iki grup arasında öylesine bir ayrışma oluşmuştur ki, örneğin Manastır grubuna dâhil olurken yemin edilir Almanlardan yana politika izlemeyeceğine dair söz alınır. Bu şekilde oluşan teşkilat içerisinde birçok fedai vardı. İşe sokak ortasında adam öldürmekle başlamışlardı. II. Meşrutiyete doğru böyle kanlı adımlarla ilerleyen İttihatçılar, bu alışkanlığı Balkan komitacılarından öğrenmişti. Yine geleceğin Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Vekili olacak Enver Paşa, eniştesi Nazım Bey’e yapılan suikasta faal olarak katılmış, cinayet gecesi Selanik’in Vardar Kapısı’ndan kaçarak dağa çıkmıştır. Sonra kendisine amcası Halil (Kut) ve fedai Mustafa Necip katılmışlardır.

Selanik’te bunlar yaşanırken Manastır (İngiliz) yapılanmasından Resneli Niyazi Bey de dağ yolunu tutmuştur. İttihatçıların dağ yolunu tutmalarının sebebi bir görüşe göre hürriyet istekleri iken bir diğer görüşe göre asıl sebep “maaşlarını muntazam alamamaları” ve “zamanında terfi edilmemeleridir”. İttihat-Terakki ise bu iktisadi durumdan yararlanmayı becermiştir. Bütün bu olup bitenlere rağmen III. Ordunun bazı subayları hariç ordu Padişaha bağlıdır. Kaldı ki Enver, Niyazi, Ohrili Eyüp Sabri gibi subayların maiyetinde dağa çıkan askerler, Padişah II. Abdülhamit’i devirmek değil, Yemen’e sevk edilecekleri şeklinde kışkırtılmışlardır. Ayrıca II. Abdülhamit olup bitenlerden haberdardır ve İttihatçıların tam listesi elindedir. Çünkü faaliyetleri ile İngiliz gizli haber alma servisini dize getiren “Yıldız İstihbarat Teşkilatı” iş başındadır. Ama II. Abdülhamit, III. Ordu’daki ayrışmanın bir iç

⁴¹ Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, Afa Yayıncılık, İstanbul, 1996, s.37.

⁴² Müftüoğlu, *age*, s.18-19.

savaşa sebep olmasından ve kardeşkanı dökülmesinden çekindiğinden “Suyun akıntısına gideceğim” diyerek olayları akışına bırakmıştır⁴³.

2.1. II. Meşrutiyet’in İlanı ve Irak Bölgesindeki Yankıları

Bir görüşe göre hürriyetin ilanının yakın nedeni İngiltere’nin 3 Mart 1908 genelgesiyle Makedonya konusunda yaptığı girişim olmuştur⁴⁴. Bunun yanında İngiliz kralı VII. Edward’la Rus Çarı II. Nikola’nın 7 Haziran 1908’de gerçekleştirdikleri Reval Görüşmeleri (Boğazlar, İstanbul, Makedonya gibi ülkenin kritik konularının görüşüldüğü) Osmanlı Devletinde büyük korku uyandırmıştır. Bu yüzden Reval Görüşmeleri, İttihatçıları harekete geçiren en önemli olay olmuştur. Cemiyetin yöneticileri, yapılacak en doğru işin 1876 Anayasasını yeniden yürürlüğe koymak olduğu inancındadırlar⁴⁵.

II. Meşrutiyet’in ilanı ile ilgili bu iddiaların gerçekte bir alâkasının olmadığını söyleyen Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa, II. Abdülhamit’in değişen dünya şartları karşısında Meşrutiyeti ilan ettiğini söylemiştir. II. Abdülhamit’in kendisine “- *Bir Hükümdar için lâzım olan şey, memleketin menfaatidir. Eğer bu menfaat, Kanun-i Esâsi’nin (Anayasa’nın) ilânında ise, o da yapılır. Fakat iyi tatbik olunur mu? Türk’ün menfaati mahfuz kalır mı? Burasını kestiremiyorum*” diyerek durumu açıklamıştır. Sonuçta 23 Temmuz 1908 Perşembe günü, “*Kanun-i Esasi’de suret-i teşkili beyan olunan Meclis-i Mebusan’ın içtimaa dâvet olunması*” hakkında bir “*Tebliğ-i Resmi*” yayınlanmış ve bu olay, tarihimize “*İkinci Meşrutiyet’in İlanı*” şeklinde geçmiştir⁴⁶.

Meşrutiyet’in ilanı sonrası, İstanbul’da sadece “*Yaşasın Hürriyet!*”, sözleri duyulmuş, şerefine toplar atılmıştır. Bunun yanında sevinç gösterisi Osmanlı Devleti’nin her tarafında aynı şekilde mi yaşanmıştır? Örneğin, Irak’ın merkezi el- cezire’nin en büyük ve mamur şehri Bağdat’ta İngiliz konsolosu Ramsay’ in 3 Ağustos 1908 tarihli raporuna göre seçimlerin

⁴³ Müftüoğlu, *age*, s.20-23.

⁴⁴ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitapevi, Büyük Fikir Kitapları Dizisi 75, İstanbul, 1987, s.70.

⁴⁵ Necdet Hayta- Uğur Ünal, *Osmanlı Devletinde Yenileşme Hareketleri*, Gazi Kitapevi, Ankara, 2012, s.195.

⁴⁶ Müftüoğlu, *age*, s.25.

yapılıp Mebusan Meclisinin tekrar açılacağıın ilan edilmesi, merak uyandırmakla birlikte en ufak bir heves ve coşkunluk yaratmamıştır. Bu dönemi bizzat yaşamış olan Iraklı tarihçi Abbas el- Azzavi de, Meşrutiyet ilan edildiği zaman, ahalinin bu yönetim hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadığını belirtmektedir. Ayrıca, yeni idarenin sağlayabileceği faydalardan haberdar olan az sayıdaki insan dışında büyük çoğunluk hemen her şeyden habersizdir. Bu çoğunluk, şeriat varken anayasa veya anayasal haklara bel bağlamanın önemsiz olduğunu düşünmüş ve yeni yönetimi, yabancılar için sadece bir “müdahale” aracı olarak görmüştür. Bu görüşlerinin ne denli gerçek olduğunu zaman göstermiştir. Bu bakımdan Irak’ın Müslüman halkı, kendilerini gayrimüslimlerle eşit sayacak icraatların tatbik edilmesini istememiş, Tanzimat ile birlikte yaşanan “kötü” tecrübeyi yeniden amaçlayan bu girişime iyi gözle bakmamıştır. Haklı olarak yeni rejime karşı şüpheyile yaklaşmıştır. Ahali şüphe duyduğu Meşrutiyeti istemese de Bağdat’taki askeri otoritelere göre Irak ordusu, meşrutiyet yönetimine karşı itaatkâr bir vaziyettedir⁴⁷.

II. Meşrutiyet’in ilan edildiği bu günlerde Tikveş’te bulunan Enver Bey, İttihat-Terakki Umumisinden aldığı bir telgraf ile Selanik’e gelmiştir. Enver Bey’i getiren tren garda mahşeri bir kalabalığın sevinç gösterisi ile karşılanmıştır. Kendisine Selanik’te ilk olarak bir “*Kanun-i Esasi Kitabı*” hediye edilmiştir. Talat Bey, Enver Bey’i “*Yaşasın hürriyet kahramanı Enver Bey!*” diyerek halkın önünde yüceltmıştır. Heyecanlanan Enver Bey, bu ortamda kürsüye çıkmış ama dili tutulmuş, sadece “*vatandaşlar*” diyebilmiştir. Konuşamayan Enver Bey’in imdadına yine Talat Bey yetişmiş ve kendisini kürsüden indirmiştir. Böylece Enver Bey hürriyet kahramanı oluvermiştir. Bu arada yaşanan kargaşadan faydalanan Avusturya, Bosna-Hersek’ i topraklarına katmış, Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş, Yunanistan ise Girit’i topraklarına kattığını duyurmuştur. Ülke içinde ise Harbiye Nâzırı Recep Paşa, nezaret koltuğuna oturduğu günün ertesinde makamında öldürülmüştür. Bunun ardından “*Yıldız İstihbarat Teşkilatı*”nın önemli isimlerinden “*İsmail Mahir Paşa*” cinayete kurban gitmiştir. Olayla ilgisi olduğu düşünülen bazı kimseler tutuklanmıştır. 6 Nisan 1909

⁴⁷ Davut Hut, İttihat ve Terakki Cemiyeti Bağdat Şubesinin Teşekkülü ve II. Meşrutiyet’in İlanının Bağdat’taki Yansımaları, *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medinetü’s Selâm) Uluslararası Sempozyumu Kitabı*, C.2, 7-8-9 Kasım 2008, İstanbul, s.528-529.

günü ise Serbesti gazetesi başyazarı Hasan Fehmi Galata Köprüsü'nde öldürülmüştür. Sonuçta olaylar ülkeyi 31 Mart Vakası'na sürüklemiştir⁴⁸.

II. Meşrutiyetin ilanının Irak'ta nasıl yankılandığı konusunda Bağdat'ta bulunan İngiliz Başkonsolosu da bir rapor hazırlamıştır. 14 Eylül 1908 tarihli raporda, Bağdat'ta birkaç haftadır işlerin daha iyi yürüdüğü belirtilmektedir. Bu arada, Türkler ve Araplar arasındaki bazı sürtüşmelerin olduğu da dile getirilmiştir. Valinin Bağdat'taki Jön Türk Komitesinde Nakib'in bulunmasına itiraz ettiğini, sonunda iki tarafın sorunu İstanbul'a danışmak üzere ortalama bir yol bulduklarını söylemiştir. Ayrıca Jön Türk Komitesi'nin, bazı aşırı üyelerini attığı ve bunların gittikçe daha da sertleştiği de öğrenilmiştir. Ayrıca Nakib'in desteklediği rivayet olunan ve Bağdat'ın birçok nüfuzlu ileri geleninin görüşlerini temsil eden yeni bir komite de kurulmuştur. Bu komitede bazı subaylar da vardır. Komite, amacının, Anayasayı desteklemek, ülke yöneticilerinin işini kolaylaştırmak olduğunu söylemiştir. Raporda ayrıca Sadrazamdan Valiye gelen bir talimattan da söz edilmektedir. Buna göre, İstanbul'daki Hükümete yardımcı olabilmek için ellerinden geleni yapan bir İttihat-Terakki komitesinin varlığından söz edilmiştir. Bu komitenin, Irak'ın diğer vilayetlerinde kendi kendilerince kurulan ve merkez komitesinin üyesi olduklarını öne süren çeşitli komiteleri tanımadıkları ifade edilmiştir. Sadrazam, Validen, mahalli halkın mâkul şikâyetlerini dinlemesini; fakat mahalli Jön Türk komitesini tanımamasını ve bunların hükümet işlerine karışmalarının önlenmesini, hatta gerekirse askeri güçle dağıtmasını istemekte; bu yolda Harbiye Bakanlığınca da icap eden talimatın verildiğini bildirmiştir. İngiliz Başkonsolosu, telgrafın henüz yeni geldiğini, mahalli komitenin nasıl davranacağına daha bilinmediğini eklemiştir. Başkonsolosun ayrıca aldığı haberlere göre; Vali, civardaki Arap aşiretlerine temsilciler göndererek, hükümetin sadece adalet ve insanlık duygularıyla hareket edeceğini anlattırmakta, yeni şartları görüşmek üzere onları Bağdat'a dâvet ettirmektedir. Başkonsolos, Musul'dan daha rapor gelmediğini; ancak oradan henüz muvasalat eden Rus Konsolosunun bildirdiğine göre, yeni bir gelişme olmadığını da belirtmiştir. Ayrıca, Kerbela'da bir Reform Komitesi kurulduğu; fakat Mutasarrıfça bunun tanınmadığı da belirtilmiştir⁴⁹.

⁴⁸ Müftüoğlu, *age*, s.29.

⁴⁹ Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, A.Ü.S.B.F. Yayınları, No:512, Ankara, 1982, s.46-47.

2.2. İttihat-Terakki'den Kopmalar Sonucu Ortaya Çıkan Muhalif Gruplar ve Irak Bölgesi'ne Yönelik İcraatları (23 Temmuz 1908- 27 Nisan 1909 Arası Dönem)

1906'da Selanik'te subay ve memurların kurduğu Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile birleşerek kuvvetlenen İttihatçılar, Müslüman ve Hıristiyanlar tarafından da desteklenmiştir. Hıristiyan azınlığın cemiyete destek vermesinin nedeni, milli bağımsızlıklarını bu yolla kazanacakları ümididir. Bu arada Prens Sebahattin ve Ahmet Rıza Bey arasında da bir anlaşmaya varılmış, ortak amaç II. Abdülhamit'i tahttan indirmek olarak belirlenmiştir⁶⁸.

İttihat-Terakki Cemiyeti, II. Abdülhamit yönetimine karşı başarıyla muhalefet ederek Padişaha meşrutiyeti yeniden ilan ettirmiş ve Osmanlı Devleti için yeni bir dönemi başlatmıştır. Fakat Meşrutiyet'in yarattığı geçici coşkunluk ve aldatıcı kaynaşma hali yerini kısa zamanda yeniden ortaya çıkan ağır iç ve dış meselelere bırakmıştır. Memleket içindeki partizanlık muhalefet iktidar çatışmaları hat safhada devam etmiştir. İttihatçıların devlet bünyesindeki çeşitli din ve ırktaki değişik unsurları "Osmanlıcılık" zihniyetiyle birleştirmek ve merkezi otoriteye bağlamak hedefinde takip ettiği politikalar ve bu doğrultuda gerek mecliste gerekse mahalli idarelerde görülen uygulamalar mevcut genel huzursuzluğu daha da arttırmıştır. Örneğin, Doğu'da; Adana dolaylarında Kürt- Ermeni ayaklanmaları giderek isyana dönüşmüştür.

Meşrutiyet'in ilk seçimlerinde İttihat-Terakki büyük bir çoğunluk sağlamıştır. Ancak, kabine kurma görevini üzerlerine almayarak kurulan kabineye birkaç üye yerleştirmekle yetinmişlerdir. Buna rağmen Cemiyet, ilk günlerden itibaren kurulan her hükümeti perde arkasından yönetmeye kalkışmıştır. Bu icraatları birçok aydını rahatsız etmiştir. Böylece bu kişiler İttihatçılara karşı muhalefete geçmişlerdir. Sonuçta muhalefetliğin ve demokratik düzenin tabii neticesi olarak İttihat-Terakki'nin karşısına bir takım partiler çıkmıştır⁶⁹.

⁶⁸ "1908 devrimi esas itibarıyla Selanik'te kurulmuş bulunan dernek tarafından yapılmıştır. Bu derneğin üyeleri, bütün Jön Türkler devri boyunca önemli mevkileri işgal etmişler, yabancı memleketlerde kurulan derneklerin liderleri ve yaşlı üyeleri ise sadece ikinci derece bir rol oynamışlardır. Selanik'teki dernek, yarı aydın, önceden tespit edilmiş bir teoriye ve plana göre değil de daha çok ampirik bir tarzda davranan ufak memurlar tarafından kurulmuştu." Bkz. Karpat, *age*, s.37.

⁶⁹ Necdet Hayta-Uğur Ünal, *Osmanlı Devletinde Yenileşme Hareketleri*, Gazi Kitapevi, Ankara, 2012, s.197

Ortaya çıkan muhalif gruplardan en önemlisi Prens Sebahattin'in öncüsü olduğu Osmanlı Ahrar Fırkasıdır. Bu firkanın temelleri 1900' lerde Paris'te atılmış, 1908' de Osmanlı siyasetine dâhil olmasıyla vücut bulmuştur. Prens'in çevresindeki gençler, onun vermiş olduğu bir konferanstan etkilenmiş ve İttihat-Terakki Cemiyeti karşısında bir grup olmaya karar vermişlerdir. Bu fikrin ilk girişimcileri Nurettin Ferruh Bey ile 1910 yılında İttihatçılar tarafından öldürülen gazeteci Ahmet Samim Bey'dir⁷⁰. Başlangıçta aynı safta yer alan bu iki grup, sonrasında fikir ayrılığına düşmüştür.

II. Meşrutiyet ilan edilmiş ve yurt dışındaki aydınlar yurda dönmeye başlamışlardır. Dönerlerden biri de merhum Damat Mahmut Paşa'nın oğlu Prens Sebahattin'dir. Prens Sebahattin 2 Eylül 1908 günü babası Damat Mahmut Paşa'nın cenazesi ile İstanbul'a gelmiştir. Eyüp'e defnedilen Damat Mahmut Paşa'nın cenaze törenine değişik cemaatlerin önderleri katılmıştır. Prens Sebahattin bu kişilere sonrasında iade-i ziyarette bulunmuş, bu hareketi tepki çekmiştir. Çünkü bu iade-i ziyaretlerden birisi de Rum Patriğine olmuştur. Rum Patriğine yaptığı reverans bazı İttihat-Terakkici gazetelerde "Patriğin elini öptü" şeklinde yansıtılmıştır. Zira Prens Sebahattin Şehzade Burhanettin ve saray temsilcilerinin ziyaretlerini iade etmemiştir. Sonra, Prens Sebahattin İttihat-Terakki toplantılarına çağrıldığında kendisine meşrutiyetçilere para yardımı yapan Mısır prenslerine verildiği gibi bir yer ancak verilmiştir. Üstelik Ahmet Rıza'nın da hakaretlerine uğramıştır. Buna karşın Prens Sebahattin İttihat-Terakki'nin merkezine gitmez olmuş ve karşı tavır almakta gecikmemiştir. İstanbul'a gelişinden 12 gün sonra, 14 Eylül 1908'de, yakın arkadaşları Ahmet Fazlı, Mahir Sait, Celalettin Arif ve Nurettin Ferruh'la birlikte Ahrar Fırkasını kurmuştur. Kendisine Fırkanın başına geçmesi teklifinde bulunulmuş ancak kendisi bunu kabul etmemiştir. Bunu kabul etmemesinin bir sebebi de Prens unvanıdır. Fırkanın başına bir lider gösterilmemiştir. Kamuoyu, başkanlığı Kâmil Paşa'ya, İsmail Kemal ve Prens Sebahattin'e yakıştırmışsa da Fırkanın başkanı hiç belli olmamıştır. Ancak anlaşılan odur ki, Prens Sebahattin liderliği fahri olarak devam ettirmiştir. Basın ayağında ise "Osmanlı" gazetesi Prens Sebahattin'in parasıyla kurulmuştur. Bunun yanında "İkdam, Sabah, Yeni Gazete, Volkan, Sada-yı Millet ve Serbesti" gazeteleri Osmanlı Ahrar Fırkasını desteklemiştir⁷¹.

⁷⁰ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 2.Baskı, C.1, *Hürriyet Vakfı Yayınları*, İstanbul, 1988, s.142-143.

⁷¹ Akşin, *age*, s.100-101.

İttihat-Terakki Partisi ile Osmanlı Ahrar Fırkası 1908 seçimleri öncesi gerçeğe en yakın teşekkül etmiş iki fırkadır. Osmanlı Ahrar Fırkası İngiliz partilerini taklit eden bir partidir. 1908 seçimlerinde İttihat ve Terakki Fırkasının karşısına çıkan Ahrar Fırkası yarışa sadece İstanbul'da katılmış, mebus çıkaramamıştır. Ancak, İttihat ve Terakki Fırkası içinde seçime katılarak kazanan İsmail Kemal, Kirkor Zöhrap, Dr. Rıza Nur gibi isimler Ahrar Fırkasına geçmişlerdir. Özellikle Zöhrap Efendi gibi, ılımlı sosyalist sayılan, aynı zamanda bir Ermeni partisine mensup (Hınçak) bir parlamenterle yapılan tartışmalarda Fırka'nın adı geçmiştir. Ayrıca fırkanın parlamento içindeki gücü, Kâmil Paşa hükümetinin güvenoyu yoklamasında görülmüştür⁷².

Osmanlı Ahrar Fırkası muhalefetinin başlıca eleştirisi şunlardır:

-İttihat-Terakki devlet işlerine karışmakta, idareye tahakküm etmektedir.

-Orduyu siyasete karıştırarak bunu bir baskı aracı olarak kullanmaktadır.

-İttihat-Terakki'nin olumsuz tavırları Müslüman olmayanları Osmanlılıktan soğutmaktadır⁷³.

Osmanlı Ahrar Fırkasının eleştirdiği bu unsurlar, İttihat-Terakki Cemiyeti'ne mensup, çoğunluğu gayri Müslim mebuslardan oluşan 65 kişinin Ahrar fırkasına geçmesine sebep olmuştur. Meclis'te bulunan mebuslar birer ikişer muhalefete geçmeye başlamışlardır. Hatta bunlar gazetelere İttihat-Terakki'den istifa ettim, diyerek ilan vermişlerdir. Mebusların parti değiştirme sebebi İttihat-Terakki Cemiyeti'nin uygulamış olduğu politikalardan duyulan rahatsızlık olmuştur. İttihat-Terakki Cemiyeti, Osmanlıcılık görüşünün cazibe merkezi olmaktan çıkmış devletin partisi ya da Türklerin partisi durumuna gelmiştir. Bundan dolayı Ahrar Fırkasına özellikle Arap, Arnavut, Ermeni ve Rum mebuslar alaka göstermişlerdir. Hüseyin Cahit Bey, Arap unsuruna yakınlığı da tehlikeli bularak, nüfus nispetinde mebus çıkarılırsa devletin ve hükümetin ağırlık merkezinin Arap unsuru olacağını dile getirmiştir.

⁷² Tunaya, *age*, s.144-145.

⁷³ Akşin, *age*, s.101.

Rum Patriği Yuvakim Efendi de Ağustos 1909'da hükümete uyarı niteliğinde bir beyanname yayınlamış ve şahsi hakların ve özgürlüklerin güvence altına alınmasını istemiştir. İttihat-Terakki'ye karşı bu şekilde eleştirilerde bulunan Osmanlı Ahrar Fırkasının iki amacı vardır:

1- İttihat-Terakki'nin ülke genelinde halk üzerinde yapmış olduğu baskılara son vermesini sağlamak,

2- İttihat-Terakki'nin Türk olmayan unsurları kuşkulandırmasından dolayı, bu unsurları kendine bağlamak, böylece kopuş sürecini durdurmak⁷⁴.

Osmanlı Ahrar Fırkasının bu tezlerine karşılık İttihat-Terakki Cemiyeti üyeleri de “*Siz Türk düşmanısınız!*” diyerek kendilerini savunmuştur. Bunun yanında Ahrar Fırkasını kozmopolitlik ve Patrikle iş birliği yapmakla suçlamışlardır. Böylece iki grup arasında gerginlik artmıştır.

26 Ocak 1909'da, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun 610. yılında Ahrar Fırkası tarafından Pera Palas'ta verilen ziyafete Kâmil Paşa'nın iştiraki İttihatçıları çok öfkelenmiştir. Buna karşın İttihatçıların aynı otelde verdikleri ziyafette Ahmet Rıza Bey'in “*Osmanlı Milletini bölmeye çalışan hainler*” diye başlayan söylevi Ahrar Fırkası üyelerini kızdırmıştır. Sonrasında iki grubun arasını bulma girişimleri de sonuç vermemiştir. 31 Mart Vakasına birkaç gün kala Serbesti gazetesi yazarı Hasan Fehmi Bey'in öldürülmesi her türlü barışçıl diyalog yollarını kesin olarak kapatmıştır⁷⁵.

Ahrar Fırkasının diğer fırka ve gruplarla ilişkisi çok zayıftır. Bunda, o dönemde kurulmuş olan fırka sayısının azlığı da etkilidir. En fazla ilişki kurduğu grup ise 31 Mart Vakası esnasında İttihat-ı Muhammedi grubudur. Ahrar Fırkası, İttihatçılara karşı Ermeni komiteleriyle iş birliği yapmıştır. Özellikle 31 Mart Vakasının yaşandığı günlerde Osmanlı

⁷⁴ Suat Zeyrek, “II. Meşrutiyet Döneminde İktidar-Muhalefet Çekişmeleri Üzerine Genel Bir Bakış”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.6/2, 2013, s. 25-58.

⁷⁵ Tunaya, *age*, s.146.

Ahrar Fırkası ile Ermeni Taşnaksütyun Komitesi arasında ittifak derecesinde bir anlaşmadan bahsedilmiştir. Ermeni komitelerinin Ahrar'a silah yardımı yaptığından da söz edilmektedir⁷⁶.

Prens Sebahattin, fahri lideri olduğu Ahrar Fırkasında Abdülhamit Döneminde yaşadığı istibdadın bir benzerini İttihat-Terakki yönetiminde de yaşamıştır. Daha sonra 31 Mart vakasında payı olmakla suçlanan Ahrar Fırkası kapatılmıştır. Prens Sebahattin de 31 Mart Vakası ile ilişkisi olduğu gerekçesi ile gıyabında idama mahkûm edilmiş ve yine yurt dışına kaçmıştır⁷⁷.

Ahrar Fırkasının sonunu Tarık Zafer Tunaya şu sözleriyle anlatmaktadır: *“Mevânzade’ nin belirttiği gibi, Prens’in ‘işte biz durur durur da meydan-ı siyasete böyle atılırız’ demesi, Serbesti matbaası ile Fırka merkezi önüne ‘yaşasın şeriat, yaşasın asker, yaşasın meşrutiyet’ yazılı bir pankart yaptırılması direktifini vermesi, durumu ne kadar önemseydiğini kanıtlar. Zâten Ahrar’la 31 Mart’ın birleştirici unsuru Sebahattin Bey olmuştur. Fakat 31 Mart adı verilen ve on üç gün süren olaylar ve eylemler Ahrar’ın tasarladığı hedefin çok uzağına düşmüşlerdir, Ahrarcılar, Muhammedi’ler gibi, suçlu sandalyesine oturtulmuşlardır. Sebahattin ve Ahmet Fazlı Beyler tutuklanmışlar sonra da serbest bırakılmışlardır. Divaniharp Mevlânzade Rifat Bey’i on yıl sürgün cezasına çarptırmıştır. Ve Abdülhamit tahttan indirilmiştir. Ahrar Fırkası, bu olayların ağırlığı ve sorumluluğu altında ezilmiştir⁷⁸.”*

Prens Sebahattin ve Ahrar Fırkası, 31 Mart vakası ile en çok ilişkilendirilen fırkadır. II. Abdülhamit Han’a istibdatçı diyenler ile İttihat-Terakki karşıtlarının oluşturduğu fırkadaki simalar, 31 Mart Vakasına destek olmuş ve kendilerine bu vaka ile bir pay çıkartmanın hesabını yapmışlardır. 1908 seçimlerinde aldıkları yenilginin rövanşını bu şekilde alacaklarını, böylece hem II. Abdülhamit Han’dan hem de İttihatçılardan kurtulacaklarını planlamışlardır. Ancak, gerçekleşen olay sonunda fırkaları kapatılmıştır. Ava giderken avlanmışlardır.

⁷⁶ Tunaya, *age*, s.147.

⁷⁷ Murat Kılıç, "Türk siyasal hayatında bir muhalif isim ve hareket: Prens Sebahattin ve Meslek-i İçtima", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.12, 2010.

⁷⁸ Tunaya, *age*, s.148-149.

II. Meşrutiyet ile 31 Mart Vakası arası dönemde, meydana gelen bir diğer yapılanma da “Fedakâran-ı Millet Cemiyeti”dir. Ağustos 1908’de kurulmuştur (H.1324). Kuruluş yeri İstanbul Gedik Paşa Tahta Minare Mahallesi, Fazlı Paşa Karakolu karşısı numara 3’tür. Kurucu ve Yöneticileri ise Reis: Avnullah El Kâzımı, Kâtib-i Umumi: Esat Bey, Muhasip Üye: Ali Vefa ve Diğer Üyeler: Dr. Ali Saip (Hukuk-u Umumiye gazetesi mesul müdürü), Abdülkadir Kadri, Hacı Cemâl, Sandık Emîni Asitaneli Behçet, Ertuğrul Şâkir Bey ve Efendiler şeklindedir. Bir görüşe göre Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, adı şantaj ve komplo hareketlerine karışmış, hayır cemiyeti ile siyasi parti arası bir topluluktur⁷⁹.

II. Abdülhamit tarafından birçok kişi sürgün cezasına çarptırılmıştır. Ancak Padişah sürgüne göndermiş olduğu kişilere maaşlarını ödemiş, kimseyi mağdur etmemeye çalışmıştır. Dolayısıyla II. Abdülhamit’in sürgün etmesinden kastın, İstanbul’dan uzaklaştırmak olduğunu bilmek gerekir. II. Abdülhamit tarafından sürgüne gönderilen birçok memur, II. Meşrutiyet’in ilanı ile İstanbul’a dönmeye başlamıştır. Bu kişiler kendilerini bir halk kahramanı olarak görmüş ve İstanbul’a bu hava içerisinde dönüş yapmışlardır. Ama kahramanlar İstanbul’da umduğunu bulamamışlardır. Bunun yanında II. Abdülhamit tarafından ödenen maaşlardan da mahrum kalmışlardır. Hükümet ise beklemedikleri gibi kendilerini bağrına basmamış, üstelik fazla memurların işten çıkartılması ile işlerinden de etmiştir. İttihatçı grupta yer alıp sürgünden dönenler ise hiç mağdur olmamışlardır. İşte bu gelişmeler neticesinde 12 Ağustos 1908’de bu mağdur grup Sultan Ahmet bahçesinde bir miting yapmış, dernek kurmak konusunda anlaşmışlardır. Sonuçta “Fedakâran-ı Millet Cemiyeti” kurulmuştur.

Cemiyetin yayın organı, “Hukuk-u Umumiye Gazetesi” dir. Gazetecilerin geneli mağdur gruptadır. II. Meşrutiyet öncesi Padişahın karşısında olan bu mağdur grup, şimdi İttihatçıların amansız düşmanı olmuştur. Düşmanlıklarının temelinde ise ekonomik kaygılar vardır. Zira II. Abdülhamit’den şantaj yolu ile para koparmayı iyi bilen bu insanlar, şimdi aynı şeyi İttihatçılara yapmaktadırlar. Cemiyet, İttihat-Terakkici olmayan siyasi mağdurların dayanışma merkezi konumunu almıştır. Tüzüklerinde, cemiyete mağdurların girebileceği vurgulanmıştır. Esasen, cemiyetten daha çok bir dernek niteliğindedirler.

⁷⁹ Tunaya, *age*, s.132.

Cemiyet üyeleri “Aza” ve “Efrat” diye ikiye ayrılır. Azalar ise aralarında “Aza-i müntahaba” ve “Aza-i Tabiiye” diye ayrılır. Aza-i Müntahaba, yöneticiler ve bu kişiler “Aza-i Tabiiye” den seçilen yetmiş dokuz kişiden oluşur. Kısacası “Aza-i Tabiiye, mağdurlar” iken “Efrat ise mağdur olmayanlardır”⁸⁰.

Cemiyet, bir yardımlaşma ve dayanışma kurumudur. Suçu olmadan memurluktan atılanlar, sermayesini masumane bir şekilde kaybedenler, hastalık-sakatlık ve tabi felaketlere uğrayanlar, yoksul iseler yardım görürlerdi. Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, İttihat-Terakki gibi toplumun her alanında kendisini söz sahibi gören bir cemiyettir. İttihat-Terakki’den ayrıldıkları nokta ise “Kapalı- Oligarşik” bir cemiyet olmalarıdır. Cemiyetin faaliyetleri Hukuk-u Umumiye gazetesinden izlenmiştir. Gazete cemiyetin kurulmasından bir ay kadar sonra çıkmaya başlamıştır. Yönetmen ve başyazarı “Necip Nadir” dir. Gazete kendisini Fedakâran-ı Millet Cemiyeti’nin yayın organı ilan etmiştir.

Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, İttihatçıları her daim rakip olarak görmüş, İttihatçıları mağdur değil mutlu insanlar olarak nitelemiştir. Muhalifliklerini her geçen gün artırmışlardır. Hükümet tarafıyla da araları gergindir. Bunun sebebi, hükümetin mağdurların sorunlarıyla ilgilenmemesidir. Ancak Kâmil Paşa ile İttihatçıların arası açıldığında Paşa’nın yanında olmuşlardır.

12 Ocak 1909’da hükümet yaptığı bir baskınla cemiyetin ileri gelenlerinden kırk kişiyi tutuklatmış, Hukuk-u Umumiye’yi de kapatmıştır. Kapatılma sebebi Cemiyetin; “fedai bulmak, bunları silahlandırmak ve karışıklık çıkartmayı planlamaktır.” Ayrıca 13 Ocak 1909 günü Fedakâran-ı Millet Cemiyeti’nin bin beşyüz üyesi Bab-ı Âli’ye gelerek memurluk isteyecekler, aksi takdirde elçiliklere ve İttihat-Terakki’ye gidip tehditte bulunacaklarmış. Ama on gün içinde cemiyet yöneticilerinin suçsuz oldukları anlaşılmış ve yöneticileri beraat etmiştir. 22 Ocak 1909’da Hukuk-u Umumi Gazetesi yeniden çıkmaya başlamıştır. Bu sefer ortalığa ateş püsküren gazete, başına gelenlerden “Şeref Sokağı Hükümeti İttihat-Terakki” gösterildi. Tüm nazırlara öfke saçarak bunu yapanların ortaya çıkarılması için hepsi göreve çağrılıyordu. Kâmil Paşa için, pek sert şeyler yazılmadı. Nitekim Kâmil Paşa hükümetinin düşürülmesinde Hukuk-u Umumi Gazetesi, Kâmil Paşa’yı desteklemiştir. 31 Martta doğru

⁸⁰ Tunaya, *age*, s.137.

Rıza Nur'un "Görüyorum ki İş fena gidiyor" yazısı İkdamdand olduğu gibi alınmıştı. Bu arada Cemiyet, Hacı Cemâl aracılığı ile İttihat-Terakki ile anlaşmak için görüşmelerde bulunmuş, Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti de Avnullah Kâzımı'yi Kerkük mutasarrıflığına tayin etmiştir. Böylece Necip Nadir'den sonra Cemiyet'in başkanı da "davaya" ihanet etmiştir. Görüldüğü gibi II. Meşrutiyet öncesi İttihatçı olmayan meşrutiyetçiler, ya da mağdurlar, muhalefet kadrolarını meydana getirmişler ve yaygaracı, demagojik üslûplarıyla büyük bir huzursuzluk kaynağı olmuşlardır. Derviş Vahdeti'nin Volkan gazetesi de önce bir "mağdur" gazetesi olarak çıkmaya başlamış fakat sonradan dinciliği daha çıkarlı bulmuştur. Fedakaran-ı Millet Cemiyeti ise mağdurların bir çeşit "sendika"sı olmuştur. Çünkü İttihat ve Terakki'nin kendilerine hiçbir fayda sağlamayacağını çabucak anlamışlardır⁸¹.

Bu dönemde kurulan bir diğer fırka da İttihadı Muhammedi (Muhammetçi birlik) partisidir. Kuruluşu: 5 Nisan 1909 (23 Mart 1325), Kuruluş Yeri ve Merkezi: İstanbul "Volkan Gazetesi İdarehanesi" dir. 31 Mart olayından on gün önce, parlamento dışında kurulmuştur. Gizli ve ihtilalci eğilimleri olan bir partidir. 21 Mart 1325'te Ayasofya Camiinde kıraat olunan mevlitten sonra Derviş Vahdeti'nin bir nutku ile kurulmuştur⁸².

31 Mart Vakasının irticai faaliyetlere karşı yapıldığını iddia edenlerin en büyük kanıtı İttihat-ı Muhammedi Fırkası ve icraatlarıdır. Fırkanın yayın organı "Volkan Gazetesi" dir. Hitap ettiği kitle öncelikle İlimiye sınıfı mensupları olmuşken sonrasında asker ve halk arasında taraftar toplamıştır. Kısa bir zaman sonra İslami çevreler tarafından şiddetle eleştirilmeye başlanan cemiyeti, özellikle "Sırat-ı Müstakim" ve "Beyanülhak" gazeteleri eleştirmiştir. Bu gazeteler, cemiyeti "ayrımcılık yapan sapmışlar" olarak nitelemiştir. Buna karşın başta Derviş Vahdeti ve Said Nursi, yazılılarıyla ısrarla bu hareketin bir ayrımcılık değil hizmet vesilesi sayılması gerektiğini savunmuşlardır⁸³.

İttihat-ı Muhammedi Cemiyeti, II. Meşrutiyet'in ardından İttihat-Terakkiyi desteklemiştir. Ancak İttihatçıların hürriyetlerini kısıtlayıcı uygulamalarını ve politikalarını eleştirmeye başlamışlardır. İttihat-Terakki ise kendilerini "istibdat ve irtica taraftarlığı"

⁸¹ Sina Akşin, "Fedakaran-ı Millet Cemiyeti", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.29, S.1, Ankara, 1974, s.125-136.

⁸² Tunaya, *age*, s.183-184.

⁸³ Azmi Özcan, "İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.23, s.476.

yapmakla suçlamıştır. Kısa bir süre sonra 31 Mart Vakası patlak vermiş, hadiseye katılan askerlerin ellerinde cemiyetin açılış gününde dağıtılan bayrakların olması dikkatleri cemiyete ve Derviş Vahdeti'ye yöneltmiştir. Volkan Gazetesinde 14 Nisan 1909 (1 Nisan 1325)'da yer alan Derviş Vahdeti'nin yazısı, İttihatçıların büyük tepkisini çekmiştir. Zira Derviş Vahdeti, II. Abdülhamit'e açık mektup şeklindeki yazısında “kurulması gereken tarafsız bir kabineden bahsedip kabinede İttihatçıların olmaması gerektiğini vurgulamıştır.” Sonuçta İttihatçılar Derviş Vahdeti'nin bu yazısını “askeri ve halkı tahrik edici” bulmuştur. 25 Mayıs'ta Derviş Vahdeti tutuklanmıştır. 31 Mart Vakasına sebep olanlar arasında gösterilerek on iki arkadaşıyla birlikte 19 Temmuz 1909'da idam edilmiştir. Cemiyetin 31 Mart Vakasındaki rolü hakkında çok farklı değerlendirmeler yapılmıştır. İttihat-Terakki kaynakları olayda Vahdeti'yi ve cemiyeti doğrudan sorumlu tutarken bazı kaynaklar Vahdeti'nin İngiltere ile ilişkisi üzerinde özellikle durmaktadır⁸⁴.

Cemiyet, 31 Mart Vakasının bastırılmasıyla ardında derin izler bırakarak siyaset sahnesinden silinip gitmiştir. Kurulduğunda Osmanlı aydınlarının çok şey beklediği, bir başka deyişle II. Abdülhamit ile başlayan Osmanlı Pan-İslâmizm hareketinin “Siyasal İslâm'a” dönüşümünün adı olan İttihad-ı Muhammed-i Cemiyeti, beklentileri karşılayamamıştır.

31 Mart Vakasının fitilini ateşleyen olay ise Serbesti Gazetesi yazarı Hasan Fehmi'nin Galata Köprüsünde kafasından vurularak öldürülmesidir. Cenaze töreni İttihatçılara karşı bir öfke halini almıştır. II. Abdülhamit'i baskıcı olarak niteleyen İttihatçıların, iktidara hâkim olma yolunda muhalefeti susturmak için baskıcı politikalarını artırıp sokak cinayetlerine dahi başvurması vakanın bir diğer sebebidir. Milliyetleri farklı olan milletvekillerinden oluşan itttihatçılar seçimleri kazanmalarına karşın tam manasıyla iktidar olamamışlardır. Bunun için kendi girişimleriyle bir kargaşa ortamı yaratarak yaşananların sorumlusu olarak gördükleri II. Abdülhamit'i tahttan indirmek için harekete geçmişlerdir. Ordudan alaylıların uzaklaştırılması ve bunların İstanbul'da gayrimemnunlar zümresinin en kuvvetli kısmını teşkil etmesi, 31 Mart Vakasının sebepleri arasındadır. Orduda disiplinsizlik, hoşnutsuzluk, askerlerin inançları doğrultusunda hareket etmelerinin engellenmesi ve insani ihtiyaçlarının ellerinden alınması gibi nedenler vakanın oluşum sebepleri arasında gösterilmektedir. Ayrıca orduda alaylı

⁸⁴ Özcan, agm, s.476.

kadronun tasfiye edilmesi vakanın en önemli sebeplerindedir. Şapka Olayı ise vakanın fitilini ateşlemiştir.

Gazeteci Hasan Fehmi'nin cenaze töreni, İttihatçılara muhalif olanların bir gövde gösterisine dönüşmüştür. Bilindiği üzere alaylıların büyük çoğunluğu ordudan uzaklaştırılmıştır. Durum böyle olunca erlerle mektepli komutanlar arasında saygı, anlayış, iletişim büyük ölçüde ortadan kalkmıştır.

Selanik'ten İstanbul'a Meşrutiyet'in muhafızı olarak getirilmiş olan Avcı Taburu erleri, subaylarını hapsederek 12/13 Nisan gecesi ayaklanmışlardır. İsyan eden askerler Sultanahmet Meydanı'nda toplanmışlardır. Sayıları üç bini bulan asiler Mebusan Meclisi önüne gelerek Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa ile Harbiye Nâzırı Ali Rıza Paşa'nın azledilmesini, Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey ile Talat, Hüseyin Cahit, Rahmi ve Bahaattin Şâkir Beyler gibi önde gelen İttihatçıların sınır dışı edilmesini istediler. Ayrıca İttihat ve Terakki tarafından açığa alınmış alaylı subayların görevlerine iadesini talep ettiler. Görünürde ayaklanmayı başlatan ve yürütenler avcı taburlarına mensup çavuşlar ve erlerle, onlara sadık bazı sarıklı öğrenciler gibiydi. Bununla beraber, onların arkasında Ahrar Fırkası'na mensup politikacılar, hatta bazı milletvekilleri, Prens Sabahattin Bey takımı, İttihat-ı Muhammedi Fırkası, bazı gazeteler ve yazarlar yer almaktaydı. Bütün bu kuruluşları bir araya getiren tek neden İttihat-Terakkiye olan düşmanlıklarıdır⁸⁵.

Ayrıca İttihat ve Terakki'nin bu sırada Kâmil Paşa kabinesini düşüren bir gensoru vermesi muhalefeti iyice kızdırmıştır. “Volkan” ve “Serbesti” gibi gazetelerinin faaliyetleri buhranı gitgide artırmış, İstanbul'da avcı taburlarının “şeriat isteriz” diye ayaklanmalarına yol açmıştır⁸⁶.

Bilindiği üzere Rumeli'den İstanbul'a getirilmiş olan en seçkin birlikler 2.3.4. Avcı Taburları olup, 4. Avcı Taburu da Taşkışla'ya yerleştirilmişti. 12-13 Nisan 1909 gece yarısı (Rumi takvimle 30 Mart'ı 31'e bağlayan gece) Meşrutiyet'in ve özgürlüğün koruyucusu olan Taşkışla'daki bu avcı taburu, başlarında çavuşları olmak üzere ayaklanmış ve kışladaki

⁸⁵ Afyoncu, Önal, Demir; *age*, s. 335.

⁸⁶ Hayta, Ünal; *age*, s.199.

komutayı ellerine geçirerek bazı subayları hapsedmişlerdir. Bu ayaklanmanın önderliğini ise, Hamdi Yaşar Çavuş, Bölük Yazıcısı Mehmet ve Tüfekçi Ustası Arif gibi bazı cahil askerler yapmışlardır. Sabaha doğru kışlanın kapıları açılmış ve subaysız askerler Divan Yolu'ndan geçerek Ayasofya Meydanı'na ilerlemeye başlamışlardır. Ne tesadüftür ki tabur harekete geçtiği zaman kışlanın önünde ellerinde yeşil bayraklar bulunan bir takım sarıklı hocalar, "*Ey kahramanlar, şeriat elden gidiyor, ne duruyorsunuz?*" diye pencerelere seslenerek isyanı teşvik etmişlerdir. Taşkışla'dan öteki kışlalara da yayılan isyan, kısa süre içinde büyümüş, askerler "*şeriat isteriz, Padişahım çok yaşa* " sözleriyle ve önlerinde hocalar olduğu halde Ayasofya-Sultanahmet Meydanı'nda toplanmıştır. Sayıları 5-6 bini bulan askerlerin meydana toplanmasıyla birlikte yüzlerce hoca ve medrese öğrencileri, sırtlarında cübbeleri, başlarında sarıkları olduğu halde meydana gelmeye başlamışlar ve isyancılar tarafından tekbirlerle karşılanarak kendileri için ayrılan yerlere oturtulmuşlardır. Asker ve hocaların sandalye üzerinde yaptığı konuşmalar, daha çok dinin elden gittiği ve şeriatın hâkim olması gerektiği şeklindedir. Ayrıca yapılan bütün konuşmalarda, mektepli subayların orduyu Frenkleştirmeye çalıştıkları, bütün bunların İttihat-Terakki Cemiyeti'nin başı altından çıktığı, din hükümlerinin ayaklar altına alındığı sıklıkla ifade edilmiştir⁸⁷.

İsyanın devam süresince Ayasofya ve Meclis-i Mebusan çevresi asilerin merkezi haline gelmiştir. Bir süre sonra asiler etrafa tecavüze başlamışlardır. Bu arada, Meclis'e gelmekte olan Adliye Nâzırı Nazım Paşa, Ahmet Rıza Bey zannedilerek Lâskîye Mebusu Şekip Arslan Bey de Hüseyin Cahit'e benzetilerek öldürülmüştür. Gelişen olaylar üzerine İttihat-Terakki Cemiyeti'nin önde gelenleri çeşitli yerlere gizlenmişlerdir. Askerin isyanını yatıştırmak üzere Şeyhülislâm Ziyaettin Efendi, Ders Vekili Halis Efendi ve Şerif Mehmet Sadık Paşa Sultanahmet Meydanı'na gitmişlerdir. Bu arada devam eden karışıklık sırasında Şerif Sadık Paşa da öldürülmüştür. Sultanahmet'teki ayaklanmaları bastırma görevi Hassa Ordusu Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa'ya düşmüştür. Paşa, Harbiye Nezareti'ndeki birliklerini çoğaltıp onların asilerin kışkırtmalarına kapılmalarını önlemeye çabalarken, hükümet Şeyhülislâm'a umut bağlamıştır. Paşa, köprülerin başına makineli tüfek birlikleri göndererek hükümetten ve Meclis Başkanı Ahmet Rıza Bey'den saldırı için bir işaret beklemiştir. Fakat meclis kan dökülmesini istememiştir. İstanbul'daki isyan Selanik'te bulunan İttihat-Terakki Cemiyeti Merkezi'ne İsmail Canbolat tarafından "*Meşrutiyet*

⁸⁷ Aysal, agm, s.27-28.

mahvoldu” şeklinde bildirilmiştir. Bunun üzerine hazırlanan Hareket Ordusu birlikleri 23-24 Nisan günlerinden itibaren İstanbul’a girmeye başlamıştır. Hareket Ordusu’nun duruma hâkim olmasından sonra Meclisler (Ayan ve Mebusan) tekrar Sultanahmet’teki parlamento binasında çalışmaya başlamışlardır. Meclis’in 27 Nisan 1909’daki oturumunda II. Abdülhamit’in tahttan indirilmesine ve Veliâht Mehmet Reşat’ın Padişah olmasına karar verilmiştir. II. Abdülhamit, tahttan indirilirken hazırlanan fetvada dolaylı da olsa isyandan sorumlu tutulmuştur. İttihat-Terakki Cemiyeti onu halk nazarında suçlu göstermek ve tahttan indirme hadisesini böyle bir sebebe bağlamak istemiştir. Ancak sonraki gelişmelerden, II. Abdülhamit’in olaylarla hiçbir ilgisinin bulunmadığı anlaşılmıştır. Fetvanın müsveddesini Elmalılı Hamdi Efendi kaleme almıştır. Fetva Emîni Hacı Nuri Efendi parlamentoya çağırılmıştır. Ancak Nuri Efendi “*Tahttan indirme uğursuzluk getirir.*” diyerek, Sultan Abdülaziz’in tahttan indirilmesinden sonra yaşanan felaketleri hatırlatıp, hazırlanan fetva müsveddesini imzalamak istememiştir. Bunun üzerine fetva meselesi tartışılıp, fetvanın iki seçenikle yazılmasına karar verilmiştir. Metinde hükümdara tahttan feragât teklif edilirken, azilden de bahsedilmesine karar verilmiştir. Nuri Efendi bunun üzerine fetvayı kabul etmiştir. Fetvayı daha sonra Şeyhülislâm Mehmet Ziyaeddin Efendi de imzalamıştır. Ancak fetvanın alınmasından sonra toplanan meclis üyeleri, Padişahın tahttan feragatini değil tahttan indirilmesinde ısrar etmişlerdir. Sonunda bir Türk, bir Ermeni, bir Yahudi ve bir de Arnavut’tan oluşan meclis heyeti Yıldız Sarayı’na gitmiş, II. Abdülhamit’e tahttan indirildiğini tebliğ etmiştir. Böylece Türk tarihinin çok önemli bir dönemi kapanmıştır⁸⁸.

2.3. 31 Mart Vakasında İngiltere’nin Tutumu

İsyan çıktığında, İngiliz basını ve İngiliz Elçiliği, ayaklanmayı ellerinden geldiğince desteklemiştir⁸⁹. Çünkü Osmanlı Devleti’nde oluşan her türlü huzursuzluk İngilizlerin menfaatindedir. Irak özelinde bakıldığında ise İngilizlerin, Almanlar’a verilen Bağdat Demiryolu imtiyazı anlaşmasını bozarak bölgede nüfuzunu arttırma politikası güttüğü ve bu sebeple Osmanlı Devleti’nde çıkan isyanları destekledikleri görülmüştür.

⁸⁸ Afyoncu-Önal- Demir, *age*, s.335-337.

⁸⁹ Akşin, *age*, s.138.

İngiltere, II. Meşrutiyet sonrası oluşan ortamdan kuşkuludur. Çünkü bu şekilde halklar uyanacak ve dünyanın en büyük sömürge imparatorluğuna sahip olan İngilizlerin çıkarları zedelenecektir. Bu görüşü destekleyen Sina Akşin şöyle diyor: “İngiltere’nin İttihat ve Terakki’den hoşlanmaması için bir sebep daha vardı: İttihat ve Terakki’nin ulusçu bir ideolojiye sahip bulunduğunu ve çağdaş bir devlet kurmak azminde olduğunu seziniyordu. Oysa Müslüman bir ulusçuluk fikri İngiliz İmparatorluğu’nun temelinde konmuş dinamit mesabesindeydi⁹⁰. Aynı biçimde İttihat ve Terakki’nin çağdaş bir devlet kurabilmesi de, İngiliz sömürgelerinde, Doğulu ülkeler için çağdaşlaşmanın tek yolunun sömürge kalmak olduğu propagandasını iflas ettirecekti⁹¹.” Bu görüş 31 Mart Vakası’nın arkasında İngiltere vardır diyen görüşe kanıt olabilecek niteliktedir. Çünkü varlık sebebi sömürgecilik olan Britanya İmparatorluğu, halkların hürriyet fikri ile uyanmasını istememektedir. Bu uyanış kendisi için bir çöküş olacaktır. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti’nin diğer ülkelere örnek oluşu bunun kanıtıdır. Vurgulamak gerekirse Türkiye Cumhuriyeti’nin temelini İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ortaya koyduğu bu ulusal anlayış oluşturmuştur. Dolayısıyla 31 Mart Vakasının arkasında bu sebepten dolayı İngilizler vardır iddiası pek de yabana atılır değildir.

Bu olayda İngiliz parmağının olduğunu savunanların bir başka iddia kaynakları ise Derviş Vahdeti’dir. Derviş Vahdeti, olayda çok önemli bir aktördür. Kendi deyimiyle “Redingotlu ve eldivenli bir adam olarak kraliçe adına verilen balolara katılmıştır.” Böyle birisi zamanla kendisini Nakşibendî şeyhi gibi göstermiştir. Volkan Gazetesi’nde şeriat yanlılarını örgütleyerek “İttihat-ı Muhammedi Cemiyeti’ni kurmuştur. Derviş Vahdeti, Padişah II. Abdülhamit’e yazdığı bir mektupta hayatını şöyle anlatmaktadır: “Padişahım ben nasıl doğdum, büyüdüm? Pederim, Pabuççu esnafından Kıbrıslı Mahmut Ağa idi. Babam bütün gün çalışır, bir lokma ekmek parası kazanır, ufak bir evcikte hepimiz bir yorgan altında kışın soğuktan titrerdik. Gördün mü hayat nedir?... Dört yaşında mektebe girdim, beş yaşında Kur’ânı hatmettim. On dört yaşında hafız oldum. Bir miktar Arapça dil bilgisi, biraz İslam hukuku öğrendim. Nakşibendî tarikatına girdim. Yaşım yirmiye buldu. Çalıştım, biraz daha okudum. Ecnebi dil öğrenmek lazım geldiğini hissettim... Ancak basımdaki sarıkle ve Kur’ân’ı okumakla meşgulken din düşmanı bir kavmin lisanını nasıl öğrenebilirdim ki?... O sıralarda İstanbul’a geldim. İki ay sonra Kıbrıs’a döndüm. Gözüm açıldı. Ötekinden berikinden biraz

*Parlatır, *age*, “Mesabe: rütbe, derece,” , s.1066.

⁹¹ Akşin, *age*, s.137.

İngilizce öğrendim. Kıyafet değiştirip hükümet memuru oldum. Kraliçe adına verilen balolarda redingotlu, eldivenli bir adam olarak göründüm. Yirmi beş sene hoca mesleğinde, hoca itikadında, hoca kıyafetinde medrese köşelerinde bir Müslüman şimdi medeni... Her yüksek gördüğüm dereceye ayak bastıkça gözlerim daha ilerilere çevriliyordu⁹².” Derviş Vahdeti'nin yayımladığı, İngilizler tarafından finanse ve himaye edilen, yer yer Prens Sabahattin'in Âdem-î merkezîyetçi görüşlerine de yer veren Volkan Gazetesi, İttihat-ı Muhammedi Cemiyeti'nin yayın organı durumuna geldikten sonra, özellikle İttihat ve Terakki'nin uygulamalarından zarar gören alaylı subaylar üzerinde de etkili oldu⁹³. Böylece ordu içerisinde iki grup meydana getirilerek bir isyan havası oluşturuldu. Bu gruplardan birincisi eğitilmiş Harbiyeliler, diğeri de fazla eğitim almamış alaylı diye tabir edilen alt sınıftır. Kısaca Derviş Vahdeti, amansız bir İttihat ve Terakki Cemiyeti düşmanı, koyu bir şeriat taraftarı ve İngiliz yanlısıdır. Ancak bu durum İngilizlerin 31 Mart Vakası'nın arkasındaki gizli el olduğunu güçlü bir savdan öteye taşımaz.

Olayın arkasında İngilizlerin olduğunu savunanların bir diğeri iddiası da “*Arnavut Ulusçuluğu*”dur. Osmanlı Devleti'nin kısa süre içinde Balkanlardan gidici olduğunu anlayan Arnavutlar, II. Meşrutiyet'in ilanı ile ulusal kongre, okul, dernek ve yayınlarla büyük bir kültür hamlesi başlatmış, ulus devlet olma yoluna girmiştir. Fakat bu çalışmalar, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin uygulamayı düşündüğü Türkçülük politikasıyla uyum sağlamamıştır. Oysa Ahrar Fırkasının Âdem-i Merkezîyetçi görüşü Arnavutlar açısından biçilmiş kaftandır. Ahrar'ın arkasındaki İngiltere desteği de ileride kurulabilecek bağımsız bir Arnavut devleti için güvence olarak görülmüştür. Hem ayaklanan askerlerinin başındaki Hamdi Çavuş'un Arnavut olması, hem de Meclis'teki Arnavut vekillerin ayaklanmayı her koşulda sonuna kadar desteklemeleri bunun göstergesidir. Demokrasi ve hürriyet bekçisi İngilizler de Arnavutların destekçisi olmuştur. Ancak Osmanlı Devleti yıkılınca destekten eser kalmamıştır.

⁹² Aysal, agm, s.18.

⁹³ “31 Mart İsyanı Osmanlıya ihanet ve yabancıların emellerine ulaşması”, [erişim] <http://www.devletialiyeyi.com>, 30.07.2014.

2.4. 31 Mart Vakasında Almanya'nın Tavrı

31 Mart Vakası'nda Almanya'nın İngiltere'den farkı, İttihat-Terakki Cemiyeti'nin yanında yer alması ve başarılı olmasını istemesidir. Daha açık bir ifade ile Almanya, İttihat-Terakki Cemiyeti içerisinde askeri kanatla ilişki kurmuştur.

31 Mart ayaklanması çıkınca, Goltz, Alman basınında çıkan yazılarıyla ve başta Mahmut Şevket Paşa olmak üzere, eski öğrenci ve arkadaşlarına yazdığı mektuplarla, duruma yakın bir ilgi gösterdi. *Die Woche* dergisinde 24 Nisan 1909'da çıkan bir mektubunda, Mahmut Şevket'in başarı gösterebilmesi için hızlı ve sert bir saldırı yapması tavsiyesinde bulunuyor ve bu yolda davranılacağını tahmin ediyordu. Öte yandan, *Neue Frie Presse* gazetesinde 18 Nisan'da çıkan ve Goltz'un hazırladığı söylenen bir inceleme, Rumeli'den İstanbul'a ulaştırma imkânlarını göz önüne alarak, 16 Nisan'da başlayacak bir hareketle 21 Nisan'a kadar İstanbul önlerine 15.000 askerin yığılabileceğini tahmin ediyordu. Oysa *The Times* bu sırada Hareket Ordusu'nun tehditlerinden "blöf" diye söz ediyor, üç haftadan önce yığınak yapılamayacağını, zaten Nazım ve Ethem Paşaların İstanbul yakınında bu yığınağa müsaade etmeyeceklerini muhakkak sayıyordu⁹⁴.

Bunun yanı sıra Hareket Ordusunun masraflarını Almanya ve Avusturya'nın karşılaması 31 Mart Vakası'nın ikinci aşamasında Almanya'nın olaya müdahil olduğunun kanıtıdır⁹⁵. Hareket Ordusu, küçük bir kıvılcımı koskoca bir yangına çevirmiş⁹⁶, bu bahaneyle Taşkışla⁹⁷ yı basmıştır. Olayın sonraki safhasında o ana kadar akan kanın kat ve kat fazlası

⁹⁴ Akşin, *age*, s.139.

⁹⁵ Akşin, *age*, s.139.

⁹⁶ "Ayasofya meydanından Taşkışla'ya avdetimizde Ali Kabuli Beyin Yıldız'da parçalanıp asıldığı haberi yayıldı. Şu halde 31 Mart kurbanları üç kişiden ibaret olup, Nazım Paşa, Şekib Arslan Bey, Ali Kabuli Beydi.", Bkz. Mustafa Turan, *age*, s.69.

⁹⁷ Kazım Karabekir, (31 Mart Vakası'nda Hareket Ordusu'nun Taşkışla'yı bastığı sırada) İstanbul'a neden geldiklerini Taşkışla'nın Bölük emini Ahmet Bey'e şu sözleriyle ifade etmiştir: "İstanbul askerinin arasına bazı Ermeniler sarık sararak asker elbisesi giyerek karışmışlar. Ordumuzu fesada vererek memleketimizi mahvetmek için zabitlerimizden birçoklarını da öldürmüşler. Zavallı askerlerimiz neye uğradıklarını anlayamayarak bu mel'unların sözlerine inanmışlar. İşte Taşkışla'daki avcı taburlarının arasında bunlardan birçokları var. Bunları bize avcı neferleri gelip haber verdi. Biz Taşkışla'daki Ermenilerle müsademe ediyoruz. İslam olan askerler gelip bizimle birleşiyor. Biz de doktorlarımıza ve hocalarımıza onları muayene ettiriyoruz. Kabuklu mu, kabuksuz mu anladıktan sonra içimize alıyoruz. Size sorayım hiçbir asker kendi zabitanını öldürür mü? ", Bkz. Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki(1896-1909)Neden Kuruldu Nasıl Kuruldu Nasıl İdare Olundu?*, TÜRDÜV,1982, İstanbul, s.453.

akıtılmıştır⁹⁸. Yıldız Sarayı basılmış ve Osmanlı Hanedanının 600 yıllık hazinesi Bulgar çetecileri ile birlikte talan edilmiştir⁹⁹. 33 yıllık Saltanatın ardından Sultan II. Abdülhamit tahttan indirilmiş, yerine V. Mehmet Reşat tahta çıkarılmıştır. İttihatçılar diledikleri gibi hareket ederek, 10 yıl içinde devleti uçurumun kenarına getirmiştir. Yaşanan tüm bu olayların maddi kaynağı Almanya'dan karşılanmıştır. Mesela "Para sıkıntısı içinde bulunan ve demiryolları kendine ait olmayan Osmanlı Devleti'nde, binlerce askeri Rumeli'den İstanbul'a getirmenin birçok mali güçlüklerinin olacağı bellidir. Bu yüzden olacak ki, Mahmut Şevket'in kendi ya da karısının servetini bu işe ayırdığı söylentileri basına yansımıştır. Onun için, temellendirilmemiş de olsa, bu dedikoduyu anmak yararsız sayılmamalıdır. Yine Ramsey' e göre, İstanbul'da hemen herkes Hareket Ordusunun başarısını bir Alman zaferi ve bir İngiliz yenilgisi olarak değerlendirmiştir¹⁰⁰." Bu bilgiler ışığında İttihat ve Terakki Cemiyetine maddi destek veren Almanya'nın 31 Mart Vakasının ikinci ve kanlı bölümünde olaya müdahil olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

⁹⁸ Taşkışla'nın Enver Paşa'ya teslim olmasından sonra gelişmeler şöyledir: "Teslim olan askerler silahlardan tecrit edildikten sonra koşullara kapatıldılar, birer birer çağrılıp süngülenip öldürüldüler. Kışla avlusunda cesetler yığılmış bir mezbaha halinde idi. Sağ kalabilenleri bölük yapıp istihkâm erleri ile kazma kürekleri ellerinde olduğu halde halen Taşkışla'nın karşısında Dağcılık Kulübünün tenis kortu olan binanın üst tarafındaki Sürip Agop mezarlığında açtırdıkları çukurlara kendi yavrusunu yiyen canavarlar gibi ölen arkadaşlarımızı süngü tehdidi altında bizlere gömdürdüler. Orada 31 Martın kütle halinde gömülen suçsuz kurbanları yatmaktadır. Tarihçiler 31 Martın hakikî cephesini yazmak isteyenler orasını eşelesinler en doğru vesikalari, dokümanları orada bulacaklardır.", Bkz. Mustafa Turan, *age*, s.74.

⁹⁹ Yıldız Sarayı'nın yağmalanması olayı şu şekilde gerçekleşmiştir: "Hareket Ordusu 25 Nisan 1909 sabahı Yıldız Sarayı'na girerek kontrolü ele geçirmişti. Yıldız Sarayı herhangi bir askeri direnişle karşılaşmadan Harekât Ordusu II. Fırka Komutanı Mirliva Şevket Turgut Paşa tarafından teslim alınmıştı. Bu esnada Binbaşı Enver Bey de Yıldız Sarayı'na girmiş ve Harekât Ordusu gönüllüleri adı altında beraberinde bulunan meşhur Bulgar Komitacılarından Yane Sandanski, Panica, Keta; Arnavutlardan Çırcısı Bayram Fehmi, Avdul gibi Balkanların eşkiya çeteleri Yıldız Sarayı'ni tarihte benzeri görülmedik şekilde yağmalamışlardı." Bkz. Hacı Ömer Budak, *age*, s.35. , Ayrıca "Taşkışla faciası bu halde iken Bulgar çete reisi Sandaneski efradını toplayıp Enver Beyle beraber Yıldız Sarayını bastılar. Osmanlı hanedanının 600 seneden beri saltanat sürdüğü bir tarihi hiçe sayarak Abdülhamit'in sarayını Bulgar eşkiyalarına yağma ettirdi. Fesatçılar kararlarından Sultan Hamit'i tahtından indirmek ve Yıldız'daki hazineyi elde etmek için 31 Martı yaratmışlardı. Saray yağma edildi, fakat hazineyi bulamadılar baş musahip Cevher Ağayı yakaladılar, türlü işkence yaptılar, sadakat gösterdi velinimetine ihanet edemeyeceğini yüzlerine karşı bağırdı, boynuna ip takıp astılar, bu sefer ikinci musahip Nadir Ağayı tuttular asılı olan Cevher Ağanın ölüsünü gösterip hazinenin yerini göstermez ise aynı akıbeti uğrayacağını söylediler, yapılan işkenceye dayanamadı gizli hazinenin yerini gösterip canını kurtarmıştı." Bkz, Mustafa Turan, *age*, s.75. Yıldız Sarayının basılmasının asıl sebebinin ne olduğunu Rıza Tevfik Bey'in mahkeme huzurunda söylediği şu sözler anlatıyor: "Hâkim bey Allah bizi affetsin günahımız çok büyüktür 31 Mart uydurma ihtilâlî hazırlandığı zaman ben Talat Beye bundan tevakki edilmesi lâzım geldiğini söyledim. Beyhude yere kardeşkanının dökülmesinin ne büyük cinayet olduğunu anlattım, bunun fena aksülameller doğuracağını da hatırlattım aldığım cevap şu oldu: Ne yapalım Rıza Bey Cemiyetin paraya ihtiyacı var, bu ihtiyacı ancak Yıldız Sarayının zenginliği ve oradaki hazine karşılayabilir" Bkz, Mustafa Turan, *age*, s.55.

¹⁰⁰ Akşin, *age*, s.140.

2.5. 1908-1913 Arası Kurulan Hükümetler ve Irak Bölgesi'ne Yönelik Teşebbüsleri

II. Meşrutiyet'in ilanı ile faaliyetlerini açıktan açığa yapmaya başlayan İttihat-Terakki Cemiyeti, kısa zamanda Osmanlı Devleti'ndeki en önemli siyasal güç haline gelmiştir. 1908-1918 arasında yapılan üç genel seçimi de İttihat-Terakki kazanmıştır. 1908 seçimleri "Cemiyet-i Mukaddese" havası içinde yapılmış ve kazanılmıştır. 1911 yılında İstanbul'da yapılan ara seçimi ise sürpriz bir şekilde, tek oy farkla "Hürriyet ve İtilaf Fırkası" kazanmıştır. Bu olayın ardından yapılan 1912 genel seçimleri İttihat-Terakki baskısı altında geçmiş ve tarihe "sopalı seçim" adıyla geçen seçimi ezici çoğunlukla yine İttihatçılar kazanmıştır. 1914 seçimi ise bir "dikensiz gül bahçesi" yaratmıştır. Başka bir ifade ile "Uslu Çoğunluk" İttihat-Terakki emrinde 1918 yıllarına değin görevine devam etmiştir¹⁰¹.

Önce, 1908-1913 arası kurulan hükümetlere ve sadrazamlara bakmak gerekir. Çünkü bu dönemin özelliği, çoğunluğu elinde bulundurmasına rağmen İttihat-Terakki'nin gizli bir oluşum gibi görünmesidir. Kurulan hükümetlere birkaç Nazırını yerleştirerek otoritesini devam ettirmiş ve perde arkasından olayları yönetmiştir. Bu gücü ise, askeri kanada olan yakınlığından almıştır.

II. Meşrutiyet'in ilk kabinesi sayılan hükümeti Kâmil Paşa¹⁰², 6 Ağustos 1909'da kurmuştur. Kurulan bu hükümete İttihatçılar, sadece Adliye Nâzırı vererek katılmışlardır. Bu kişi "Manyasizade Refik Bey"dir. Çünkü bu dönemde İttihatçıların tecrübesizliği kabine kurmaya yeterli değildir¹⁰³. Kâmil Paşa, İttihatçılara karşı muhalifliğini açıklayınca Cemiyetin kızgınlığını üzerine çekmiştir. Bunun üzerine güvensizlik oyu verilerek Kâmil Paşa hükümeti

¹⁰¹ Tunaya, *age*, s.26-27.

¹⁰² **Mehmet Kâmil Paşa**, 1832 yılında Kıbrıs'ta Lefkoşa' ya bağlı, şimdi Rum kesiminde bulunan Piroyi köyünde doğmuştur. Kıbrıslı Mehmet Kâmil Paşa, II. Abdülhamit döneminde 25 Eylül 1885-4 Eylül 1891, 2 Ekim 1895-7 Kasım 1895 ve 5 Ağustos 1908-14 Şubat 1909 tarihleri arasında üç dönem Sadrazamlık makamında bulunmuştur. Ayrıca, V. Mehmet Reşat döneminde 29 Ekim 1912-23 Ocak 1913 tarihleri arasında dördüncü dönem ile toplamda altı yıl dokuz ay yirmi gün sadrazamlık yapmış ve üst düzey bürokrasinin muhtelif kademelerinde mühim vazifelerde bulunmuş bir Osmanlı devlet adamıdır. Bkz, İsmail Şen, "Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Kâmil Paşa(1832-1913)", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı-Doktora Tezi*, Ankara,1995, ayrıca bkz. Hüseyin H. Aladağ, "Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa'nın Layihasına Göre XX. Yüzyıl Başında Balkanlar'da Güç Dengesi", *Journal of Ottoman Civilization Studies*, C.3, S.4, 2017, s.1-9. Bkz. Mehmet Demiryürek, "Sadrazam Kıbrıslı Kâmil Paşa hakkında bazı notlar ve Kâmil Paşa'nın terekisi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 25, Sayı: 40, s. 59-105.

¹⁰³ Tunaya, *age*, s.26-27.

düşürülmüştür¹⁰⁴. Sadrazam Kamil Paşa'nın, kimsenin onayını almadan, Bahriye ve Harbiye Nazırları'nı değiştirmesi, yürütme gücünün esas aktörü İttihat-Terakki Cemiyeti'nin ve Sultan II. Abdülhamit Han'ın tepkisine neden olmuştur. Ayrıca, bağımsızlığını ilan eden Bulgaristan'ın bu kararı almasını, Kâmil Paşa'nın bir zaafî olarak gören Meclis, sadrazamı eleştirmekten geri durmamıştır. Aynı eleştiri tavrını İttihatçılar da sergilemiş, Paşa'ya karşı tavır almışlardır. Bu yaşananların ardından, 13 Şubat 1909 tarihinde Osmanlı Meclisine bir gensoru önergesi verilerek Kâmil Paşa Hükümeti yıkılmıştır. Kâmil Paşa Hükümeti'nin yıkılması, İttihat-Terakki lehine kazanılan büyük bir başarı olarak lanse edilmiştir. Kâmil Paşa Hükümeti'nin yıkılması ile göreceli ve geçici de olsa İttihatçılar-Ordu-Padişah II. Abdülhamit arasında bir yakınlaşma doğmuştur¹⁰⁵.

Kâmil Paşa hükümeti yıkılmış, Padişah II. Abdülhamit Han, İttihat-Terakki'nin adayı Hüseyin Hilmi Paşa'yı yeni hükümeti kurması için Sadrazam tayin etmiştir. Yeni kurulan bu hükümette İttihat-Terakki üyelerine daha çok fazla yer verilerek Dış İşleri Bakanlığı'na (Hariciye Nazırlığına) Londra Elçisi Rıfat Paşa getirilmiştir. Bu hareketle İngiltere memnun edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Osmanlılık fikrinin devam ettiğini göstermek amacıyla Gabriel Noradokyan ve Mavro Kordoto hükümete dâhil edilmiştir. İlk defa İttihat-Terakki'ye yakın bir kişi sadrazam olmuştur. Yani hükümet, İttihat-Terakki'nin tam desteğine sahiptir. Bu tam destekle icraata başlayan Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti, tüm Osmanlıları bir arada tutma siyaseti olan İttihat-ı Anasır ilkesi doğrultusunda gerçekleştirecek reformları öngören bir program hazırlamış ve bu program, 17 Şubat 1909'da kabul edilmiştir. Bu durum İttihat-Terakki ideolojisinin henüz Türkçülük eksenine kaymadığının göstergelerindendir. Hükümetin bu İcraatlarına Ordu da açık destek vermiştir. Bir görüşe göre destek ancak muhalefete göre Orduyu ve İttihat-Terakki'yi siyasete bulaştırmak, Hüseyin Hilmi Paşa hükümetine karşı muhalefeti gittikçe artırmıştır. Hükümet, Orduyu ve İttihat-Terakki'yi siyasete bulaştırmakla suçlanmış, muhalefetin yayın organları olan, Yeni Gazete, İkdam ve Volkan gazeteleri İttihat-Terakki'yi "hükümet içinde hükümet" olmakla suçlamıştır. Buna karşın Tanin ve Şuray-ı Ümmet gazeteleri İttihat-Terakki savunucusu gazetelerdir. 1909 Mart ayında Ahrar Fırkası, Kâmil Paşa'nın konağında başlayıp İngiliz Elçiliğinde biteceği duyurulan büyük bir gösteri yürüyüşü düzenlemeye kalkmıştır. Hükümetin izinsiz gösteri ve

¹⁰⁴ Tunaya, *age*, s.27.

¹⁰⁵ Bayram Kodaman, "II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914), [erişim] <https://www.tarihtarih.com>, 20.05.2018.

toplantılara sınırlama getirmesi, siyasi havayı gerginleştirmiştir. Kısaca, hükümet-muhalefet ve İttihat-Terakki-muhalefet ilişkisi bozulmuştur. Ancak, Hükümet- Ordu-İttihatçılar arasında bir dayanışma söz konusudur. Bu gerginlik, 31 Mart Vakasına zemin hazırlamıştır. Nitekim Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti 13 Nisan 1909'da istifa etmiştir¹⁰⁶.

Bunun üzerine Padişah II. Abdülhamit, Ahmet Tevfik Paşa'yı sadrazamlığa getirmiştir. Ahmet Tevfik Paşa İttihat-Terakki karşıtıdır. Ancak 31 Mart Vakası ortamında İttihat-Terakki Cemiyeti gücünü kaybetmiş, müdahale edecek hali kalmamıştır. Bunu fırsat bilen II. Abdülhamit Han, İttihatçı olmayan, kendisini az çok dinleyecek, muhalefetin de onaylayabileceği Ahmet Tevfik Paşa'yı Sadrazam seçmiştir. Böylece, iradeyi ele alarak, yaşananları kendi lehine döndürme arzusunda olduğu ortadadır. Zira yeni kurulan kabinenin oluşumunda Padişah II. Abdülhamit Han etkili olmuştur. Ancak yeni kurulan bu hükümetin ömrü kısa olmuştur. Dolayısıyla herhangi bir önemli icraatı da yoktur. Zaten, 25 Nisan 1909'da Abdülhamit'in tayin ettiği son hükümet de istifa etmek zorunda kalmıştır. Böylece Abdülhamitli yıllar son bulmuştur¹⁰⁷.

Padişah II. Abdülhamit Han'ın tahttan indirilmesinin ardından 6 Mayıs 1909'da II. Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti kurulmuştur. Hüseyin Hilmi Paşa, İttihat-Terakki'nin olurluğunu almış, çok şey beklediği bir sadrazamdır. İttihat-Terakki, Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrazamlığa getirildiği sırada muhalefeti susturmuş, ülkenin her yerinde duruma hâkim olmuştur. İttihat-Terakki'nin Hüseyin Hilmi Paşa hükümetine yüklediği başlıca görevse kendilerinin uygun gördüğü reformları yapması, 31 Mart isyanına karışanları Divan-ı Harp eliyle cezalandırmak için yardımcı olmasıdır. Bunun yanında memlekette bozulan sükûneti ve barışı yeniden ihdas etmek Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'ne yüklenen bir diğer görev olmuştur. Gerek Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti programıyla, gerekse İttihat-Terakki açıklamalarıyla herkesi, İttihat-ı Anasır'ın gerçekleşmesi, toprak bütünlüğünün, meşrutiyet rejiminin ve Osmanlı menfaatinin korunması doğrultusunda çalışmaya davet etmiştir. Ayrıca, Osmanlılar arasında din ve ırk farkı gözetmeden eşit muamele yapılacağı, ayrılıkçı hareketlere müsaade edilmeyeceği ve her türlü yasal tedbirin alınacağı da duyurulmuştur. Kısaca hükümetle cemiyet arasında bir uzlaşma oluşmuştur. İttihat-Terakki ile Hükümetin arası iki

¹⁰⁶ Kodaman, agm.

¹⁰⁷ Kodaman, agm.

olayla açılmıştır. Bunlardan birincisi “Müsteşar” krizidir. İttihatçılar hem hükümeti kontrol etmek hem de genç İttihatçıların ülke yönetiminde tecrübe kazanmalarını sağlamak amacıyla Bakanlıklara kendi listelerindeki müsteşarların atanmasını istemiştir. Buna hem Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa hem de Mahmut Şevket Paşa karşı çıkmıştır. Her ikisi ile İttihat-Terakki arasında soğukluk girmiştir. Her şeye rağmen İttihat-Terakki Talat Bey’i Dâhiliye Nâzırı, Cavit Bey’i de Maliye Nâzırı olarak kabineye sokmuştur. Ancak, Ordu-Cemiyet-Hükümet arasında anlaşmazlıklar doğmuştur. Kimileri askerin siyasete bulaşmasını istemezken bazıları da ordunun mutlaka cemiyetin destekçisi olmasını söylemiştir. Hükümetle İttihat-Terakki arasında açan ikinci olay, “Lynch Şirketi ile Hamidiye Şirketi’nin Hükümet Kararıyla Birleştirilmesi” olayıdır. 75 yıl sonra Lynch Şirketi’nin Osmanlı Devleti’ne devredilecek olmasına İttihat-Terakki karşı çıkmıştır. Almanya hükümeti de İngiltere ile varılan bu antlaşmayı tasvip etmemiştir. Çünkü Almanya, demiryolu projesiyle Bağdat-Basra’ya uzanarak, bölgede nüfuz tesisi etme peşindedir. Mahmut Şevket Paşa başta olmak üzere Ordu, Almanya’nın dostluğunu kaybetmek istememiştir. Hüseyin Cahit gibi sivil kanat temsilcileri de İngiltere ile işbirliğini savunmuşlardır. Sonuçta Hüseyin Hilmi Paşa baskılara dayanamamış ve 28 Aralık 1909’da istifa etmiştir¹⁰⁸. Bunun üzerine İbrahim Hakkı Paşa’ya hükümeti kurma yetkisi verilmiştir.

İbrahim Hakkı Paşa, 13 Ocak 1910’da hükümeti kurmuştur. Yeni hükümette İttihatçılara daha fazla yer verilmiştir. Mahmut Şevket Paşa da hükümette Harbiye Nazırı olarak yerini almıştır. Yeni hükümetin vaatleri gerekli reformları yapmak, Osmanlılık ülküsü gereği milleti kaynaştırmak olarak belirtilmiştir. İbrahim Hakkı Paşa Hükümetinin en çok meşgul olduğu konulardan biri de devletin bütçesi konusudur. Çünkü II. Meşrutiyet’in ardından borçlar ve faizler artmıştır. Ekonomik zorluklar karşısında borç para bulmak için Maliyeden sorumlu nazır Cavit Bey Paris’e gitmiş ancak eli boş dönmüştür. Ardından İngilizlerden borç para istenmiş yine olumlu yanıt alınamamıştır. En son Almanlardan borç para bulunabilmiştir. Belki de bu yaşananlar Osmanlı Devleti’ni Almanya’ya yaklaştıran bir unsur olmuştur. Bu gelişmelerin yanında İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti bazı reformlara da teşebbüs etmiştir. Mesela yabancılara ve yerli cemaatlere verilen imtiyazlara yeniden çekidüzen verilmiştir. Ayrıca ilköğretim Türkçe olmuş, bölgelerde konuşulan dille ortaöğretimin de Türkçe olarak verilmesi yine özel okulların devlet denetimine alınması gibi konular İbrahim Hakkı Paşa Hükümetinin icraatlarıdır. Ama bu reform tekliflerine hem

¹⁰⁸ Kodaman, agm.

Hıristiyanlar hem de Türk olmayan Müslüman cemaatler karşı çıkmışlar, hükümet ve İttihat-Terakki'yi suçlamışlardır. Yine İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti'nin Osmanlı Devleti'ndeki tüm ulusları birleştirme adına yaptığı işlerden bir diğeri de 3 Temmuz 1910'da çıkarılan Kiliseler Kanunu'dur. Bu kanunla hükümet, özellikle Bulgarlarla Rumların arasında Kiliseler yüzünden devam eden anlaşmazlığı gidermek ve Rumeli'de barışı temin etmek istiyordu. Nihayet bu kanunu çıkararak, Rumlarla-Bulgarlar arasında düşmanlığa son verdi, ancak bu iki milletin Osmanlı'ya karşı, 1912'de ittifak yapmalarını önleyemedi. II. Abdülhamit Han'ın uyguladığı en önemli hamlelerden bir olan “Kiliseler Kanunu” yürürlükten kalkmış bu kanun devre dışı bırakılması Balkan Savaşları'nın en önemli sebepleri arasında gösterilmiştir¹⁰⁹.

Osmanlıcılık düşüncesiyle uygulanan bir diğer düzenleme ise çıkarılan bir kanunla askerliğin tüm erkek Osmanlı vatandaşlarına zorunlu hale getirilişidir. Ancak bir istisna ile para karşılığında askerlikten muaf kalma imkânı tanınmıştır¹¹⁰.

Tüm çabalara rağmen İbrahim Hakkı Paşa'nın reformları beklenen barışı ve düzeni getirmekte yetersiz kalmıştır. İttihatçı olmayan Müslim ve gayrimüslim muhalifler hükümete karşı saldırılarını artırmışlardır. Bu arada Albay Sadık İttihat-Terakki içinde Hizb-i Cedide adıyla bir muhalefet kurmuştur. Ahrar Fırkası da muhalefetini şiddetlendirmiştir. Siyasi hava iyice gerginleşmiştir. Bu sırada İtalya'nın Trablusgarp'ı işgale kalkışması hükümeti iyice sıkıntıya sokmuştur. Bunun üzerine İbrahim Hakkı Paşa, 29 Eylül 1911'de istifa etmiş ve yeni hükümeti Said Paşa 30 Eylül 1911'de kurmuştur.

Osmanlı Devleti'nin bu zor döneminde hükümet kurma yetkisini alarak Sadrazamlık makamına gelen İbrahim Hakkı Paşa, içeride ve dışarıda yaşanan sorunlara daha fazla göğüs gerememiş ve istifa etmiştir. İbrahim Hakkı Paşa'nın meclis desteği de yoktur. Başka bir ifade ile azınlık hükümetidir. Padişah V. Mehmet Reşat, İbrahim Hakkı Paşa'nın istifasıyla boşalan bu makama Said Paşa'yı layık görmüştür. Ancak Said Paşa'ya hem İttihat-Terakki hem de muhalefet pek olumlu bakmamıştır. Muhalefet Kâmil Paşa'nın sadrazam olmasını istemektedir. Bu şartlar altında işi zor olan Said Paşa 7 Ekim 1911'de hükümeti kurmuştur. 31 Mart Vakasının meşhur komutanı Mahmut Şevket Paşa, hükümette Harbiye Nazırı olmuştur.

¹⁰⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi IX. Cilt İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı(1908-1918)*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1999, s.120-150, ayrıca bkz. Kodaman, agm.

¹¹⁰ Karal, *age*, s.120-150.

Said Paşa'nın ilk ele aldığı konu, Trablusgarp meselesi olmuştur. Bu olay karşısında, tüm olumsuzluklara rağmen İtalya ile bir anlaşma yapılması taraftarıdır. Ancak İttihat-Terakki buna karşı çıkmakta ve daha aktif bir politika uygulanması gerekliliğine inanmaktadır. Sonuçta İtalya ile Uşi Antlaşması imzalanmıştır. Şartlar bu şekilde olmasına rağmen muhalefet, Said Paşa'yı İttihat-Terakki ile işbirliği yapmakla suçlamıştır. Said Paşa, İttihatçı olmamasına rağmen, bu grubun mecliste çoğunluğu elinde bulundurmasının doğal bir sonucu olarak kendilerinin desteğini arkasına almasının şart olduğunun farkındadır. Bu arada bir muhalif parti doğmuştur. 23 Kasım 1911'de kurulan ve bütün muhalefeti tek bir çatı altında toplayan bu fırkanın adı Hürriyet ve İtilaf Fırkasıdır. Fırkanın kurucuları arasında Dr. Rıza Nur, Albay Sadık Bey, Damat Ferit Paşa, Mustafa Sabri Efendi gibi şahsiyetler vardı. Arap ve Arnavut mebusların kurduğu Mutedil Hürriyetperveran Fırkası, mutaassıp sarıklı Türk mebusların teşkil ettiği Ahali Fırkası, ayrıca Rum, Ermeni ve Bulgar muhalifler, Ahrar Fırkası, Osmanlı Demokrat Fırkası ve nihayet Osmanlı Sosyalist Fırkası gibi bütün muhalifler Hürriyet ve İtilaf Fırkası etrafında toplanmıştır. Ayrıca, İngiltere'nin ve Kâmil Paşa'nın da Hürriyet ve İtilaf'ın kuruluşunda rol aldığı anlaşılmaktadır¹¹¹. Hürriyet ve İtilaf Fırkasının teşekkülünün akabinde İmparatorluğun Başkentinde boş kalan bir vekillik için yapılan seçimi bu fırka kazanmıştır. Hürriyet ve İtilaf Fırkasının kazandığı bu başarı, İttihatçıları tedirgin etmiştir. Bunun üzerine, 19 Ocak 1912'de seçimlerin yenilenmesi için Meclis feshedilmiştir. 1912'de yapılan ve "sopalı seçim" denilen seçimleri, İttihat-Terakki ezici bir şekilde kazanmıştır. Azınlıkta kalan muhalefet ise 5 vekil çıkartabilmiş ve tam manasıyla susturulmuştur. Meclisin açılışından kısa bir süre sonra, 1912 Mayıs ve Haziran aylarında farklı bir muhalif grup doğmuştur. Bu grup, ordudan gelen ve bazı subayların oluşturduğu Halaskar Zabitan Grubu'dur. Oluşan yeni muhalif grup, Hürriyet ve İtilaf Fırkasıyla aynı safta yer alarak İttihat-Terakki'ye karşı cephe açmıştır. Halaskar Zabitan Grubu'nun isteği seçimleri yenilemek, askerinin siyasetten elini çekmesini sağlamaktır. Mahmut Şevket Paşa da bu görüşe katılmıştır. Bunun üzerine İttihat-Terakki, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'yı istifaya zorlamış o da 9 Temmuz 1912'de görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Bu kargaşa ortamına bir de Arnavut isyanı eklenince Sadrazam Said Paşa umutlarını tümüyle yitirmiştir.

¹¹¹ Akşin, *age*, s.193-194, ayrıca bkz. Tunaya, *age*, 263-271.

17 Temmuz 1912'de Said Paşa'nın istifası ile muhalefet önemli bir başarı kazanmış, İttihat-Terakki ise saygınlık kaybına uğramıştır¹¹².

Said Paşa'nın istifasından sonra sadrazamlık için Ahmet Tevfik Paşa, Kâmil Paşa ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın isimleri geçmiş ise de, sonunda Padişah Meclis-i Ayan reisi Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı kabineyi kurmakla görevlendirmiştir. Yeni kabinede eski sadrazamlardan Kâmil Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa, Avlonyalı Ferit Paşa görev aldığı için kabine “Büyük Kabine” diye nitelendirilmiştir. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın oğlu Mahmut Muhtar'ın da aynı kabinede yer almasından dolayı bu kabine “Baba-oğul kabinesi” olarak da bilinir. Kabine, Padişah V. Mehmet Reşat'ın istediği gibi devlet idaresinde tecrübeli kişilerden oluşmuştur. Ama siyasi etkilerden uzak üyelerinin sayısı çok azdır. Üyelerinin çoğu, İttihat-Terakki'yi yok etmeye karardır. Sonuçta İttihat-Terakki, iktidardan resmen elini çekmek zorunda kalmıştır. Kabinenin amacı İttihat-Terakki'yi tamamen yok etmek olmuştur. İktidar artık Halaskar Zabitan Grubu ve Hürriyet-i İtilaf Fırkasının eline geçmiştir. Halaskar Zabitan Grubu bu arada harekete geçerek Meclis'in 48 saat içerisinde dağıtılmasını istemiştir. Meclis'te çoğunluğu elinde bulunduran İttihatçılar bu meydan okuyuşa karşı koyma kararı almıştır. İttihatçılar, hükümetten, askerinin böylesine açıktan açığa siyasete karışmasına nasıl izin verildiğinin hesabını sormuştur. Eski bir asker olan Ömer Naci, bu kesin uyarının, ordudan geldiğine inanmadığını söyleyerek, yaşananların bir siyaset oyunu olduğunu ima etmiştir. Sorumluluğun Harbiye Nazırında olduğu kanaati hâsıl olmuş ve kendisinden bir izahat yapması istenmiştir. Tüm yaşananlara rağmen Halaskar Zabitan Grubu ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası baskılarını artırmıştır. İttihatçılar ise “Büyük Kabine” kurulduktan beri çok dikkatli davranmışlardır. 23 Temmuz'da çıkan “Tanin Gazetesi” başyazısında olabildiğince ılımlı bir dille amaçlarının sadece mecliste faal bir muhaliflik vazifesini yerine getirmek olduğunu duyurmuşlardır. Sonuçta Meclis 4 Ağustos 1912'de kapatılmıştır. Meclisin kapatılmasından sonra hükümet, 8 Ağustos 1912'de sıkıyönetim ilan ederek, İttihat-Terakki'ye karşı sert tedbirler almaya başlamıştır. Büyük Kabine içeride özellikle İttihat-Terakki ile uğraşırken dışarıda da sorunlar artarak devam etmektedir. Özellikle Balkanlar'da, Osmanlı Devleti'nin aleyhine gelişmeler yaşanmaktadır. İttihat-Terakki Balkanlar'daki sorunun ancak savaşla çözülebileceği inancına sahiptir. Hatta Merkez-i Umumi yayınladığı bir genelgeyle,

¹¹² Kodaman, agm.

hükümetle olan meselelerini ve iç politik çekişmeleri bir kenara bıraktığını ve imparatorluğu tehdit eden Balkan İttifakı'na karşı savaş için hazır olduğunu duyurmuştur. Bu doğrultuda 3 Ekim 1912'de İstanbul'da savaş lehine bir gösteri düzenlemiştir. 7 Ekim 1912'de Karadağ Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Bir anda savaş gündemin birinci sırasına oturmuştur. Cephelerden gelen yenilgi haberleri sonucunda Ahmet Muhtar Paşa, 29 Ekim 1912'de istifa etmiştir¹¹³.

Gazi Muhtar Paşa'nın istifa ettiği gün Kâmil Paşa hükümeti kurmakla görevlendirilmiş ve Kâmil Paşa Hükümeti, 30 Ekim 1912'de kurulmuştur. Listenin en ilginç tarafı, İttihat-Terakki karşıtı Ahmet Reşit (Rey) Beyin Dâhiliye Nazırlığına getirilmesi olmuştur. Hükümet içindeki diğer kişiler de İttihat-Terakki aleyhtarıdır. Bunun için İttihatçılar kurulan hükümetten memnun kalmamışlardır.

Kâmil Paşa, en buhranlı zamanda sadrazam olmuştur. Balkan Savaşı bütün hızıyla sürmüştür. Osmanlı ordusu sürekli yenilmiştir¹¹⁴. 6 Kasım 1912 akşamı Osmanlı ordularının geri çekilmeye başladıkları sırada Kâmil Paşa, Nazırlar düzeyinde bir toplantı tertiplemiştir. Umutları öylesine bitmiştir ki Büyük Devletlerin çıkarlarını korumak için İstanbul Limanı'na birer savaş gemisi göndermelerine izin verme kararı almışlardır. Bu durum Bab-ı Ali'nin kanun ve nizamı yürütecek gücünün olmadığını ortaya koymuştur. Bu sırada Bulgar orduları Çatalca'ya dayanmış, Edirne ve Çatalca hattının teslimini istemişlerdir. Bab-ı Âli, bu teklifi reddetmiş, konuda ısrarlı olmayan Bulgaristan ile 3 Aralık 1912'de mütareke yapılmıştır. Sonrasında Londra Konferansı toplanmış, savaş meydana masaya taşınmıştır. Reşit Paşa, gün geçtikçe Osmanlı Ordusu'nun durumunun düzeldiğini eğer konferansta olumsuz şartlar ileri sürülürse Ordunun savaşa hazır olduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine Türkiye tarafı anlaşma için şartlarını sunmuştur. Ancak Balkan müttefikleri bunları reddetmiştir. Bab-ı Ali birkaç küçük değişikliğe razı olduysa da bu bir şeyi değiştirmemiştir. Görüşmeler tıkanmış, konferans dağılma aşamasına gelmiştir. Bu ortamda arabulucu sıfatıyla devreye giren İngiliz devlet adamı Grey'in katkılarıyla konferans çalışmalarına devam etmiştir. Grey olaya müdahale ederek sorunun ancak büyük devletlerin isteklerini her iki tarafa da kabul ettirmek suretiyle çözüm bulunacağına karar vermiştir. Sonuçta büyük devletler araya girerek ve Bab-ı

¹¹³ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Çev. Nuran Yavuz, 11. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2017, s.155-163.

¹¹⁴ Akşin, *age*, s.217-219.

Âli üzerinde baskı yaparak Edirne'nin Bulgarlara terkini istemişlerdir. Aksi takdirde savaşın yeniden başlayacağını ve Türk tarafının oldukça güç bir durumda kalacağını bildirmiştir. Büyük devletlerin bu notası karşısında Kâmil Paşa Hükümeti karar vermekte güçlük çekmiştir. Görünürde kabul etmekten başka bir yol yoktu. Bunu fırsat bilen İttihat-Terakki, Kâmil Paşa'yı Edirne'yi düşmana terk etmekle suçlamışlar ve hükümet aleyhinde propagandaya başlamışlardır. Bu arada hükümeti düşürmek için planlar hazırlamışlardır. Tarihte Bab-ı Âli Baskını olarak ünlenen bu darbeyi Edirne'nin elden gittiğine inanan Enver Bey (Paşa) ve arkadaşları, 23 Ocak 1913'te Bab-ı Âli'yi basarak gerçekleştirmişler ve Kâmil Paşa'yı istifa etmek mecburiyetinde bırakmışlardır¹¹⁵.

2.5.1. 1908-1913 Arası Kurulan Hükümetlerin Siyasi Alanda Irak Bölgesine Yönelik Tasavvurları

İttihat-Terakki, 1908 seçimleri dâhil katılmış olduğu tüm seçimlerde büyük başarı kazanmış ve mecliste çoğunluğu hep elinde bulundurmuştur. Her ne kadar 1913 yılına kadar iktidarı tam manasıyla ellerine geçirmeyip birkaç nazır sokarak hükümetleri kontrol etmişlerse de tüm hükümetler, üzerlerinde İttihatçıların baskısını hissetmiştir.

Bu dönemde İttihatçıların Irak Bölgesi'ne yönelik politikalarını öğrenmenin bir diğer yolu, dönemin bölge milletvekillerine bakmaktır. İsmail Hakkı Babanzade, gazetecilik ve politikayı bir arada yürütmüş, makaleleri Tanin gazetesinde yayınlanmış gazeteci ve politikacıdır. 1908-1913 arası mecliste Irak'ın değişik yerlerinde milletvekili olarak görev yapmıştır. Yazdığı makaleler ve ileri sürdüğü düşünceler sonucunda ismini daha bir duyuran İsmail Hakkı Babanzade, 13 Ocak 1910'da kurulan Hakkı Paşa hükümetinde 2 Mart 1911 tarihinden itibaren Maarif Nazırı olarak görev almıştır. Meclis'in 1911'de feshedilmesi üzerine, yapılan seçimlerde bu defa "Divaniye" mebusu olmuştur. Böylece Irak bölgesinden tekrar parlamento'ya girmiştir. Gazeteci ve politikacı kimliğinin yanında Mülkiye Mekteplerinde Hukuk dersleri de vermiştir. İttihatçılar, Babanzade'nin görüşlerine büyük

¹¹⁵ Feroz Ahmad, *age*, s.165-166.

değer vermiş ve onun görüşleri kendileri için dış politikada yol gösterici olmuştur. Kıvrak zekâsıyla meşhur İsmail Babanzade¹¹⁶, 1913 yılında İstanbul’da hayatını kaybetmiştir¹¹⁷.

İsmail Babanzade, II. Meşrutiyet dönemindeki birçok aydın gibi, Osmanlı Devleti’nin kurtuluşa ermesi için, İngiltere ile dostluk kurması gerektiğine inanmıştır. Bu görüşünü Babanzade İsmail Hakkı, İngiltere ile ilgili olarak yazdığı makalelerde ortaya koymuştur. Çoğunlukla Basra Körfezi ve Bağdat Demiryolu konularında duran Babanzade’nin bu konulara öncelik vermesinde, kendisinin Bağdat mebusu olmasının ve o bölgede doğmuş olmasının, oraları tanimasının büyük bir payı vardır. Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında uzun süreli münakaşalara yol açan Basra Körfezi ve Bağdat hattı konusunda Babanzade, Hariciye Nazırı Rıfat Paşa ile İngiltere Büyükelçisi arasında Bağdat hattı için görüşmelere başlanmasının isabetli olduğu üzerinde durmuştur. Asıl üzerinde durduğu nokta ise Basra Körfezi sorunudur. Ona göre; Bağdat hattı konusunda İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında ihtilaf yoktur ve resmen de olması mümkün değildir. Bu ifadeye bakılacak olursa Babanzade, Bağdat hattını Osmanlı Devleti’nin bir iç işi olarak görmekte ve İngilizlerin buna müdahale hakkı olmadığını vurgulamaktadır. Buna rağmen Osmanlı yöneticilerinin Bağdat hattı konusunda İngiliz yetkililerinin söylemlerine kulak vermeleri aslında bir lütf ve fedakârlıktır. Bu fedakârlığın karşılığı olarak da İngiltere’ye; “*Kuveyt ve sair konulardaki taleplerinizden vazgeçiniz*” denmiştir.

İttihat-Terakki’nin Meşrutiyet ilan edildikten sonra oluşturmaya başladığı dış siyaset görüşü tüm devletlere karşı dostluk ilkesine dayanmaktadır. Bu ilke, Meclis-i Mebusan’ın açılış konuşmasında “Devletimizin Hey’et-i düveliye de Düvel-i muazzama’ya layık mertebeye fiilen irtika, hukuku düvelden bihakkın ve tamamen istifade ve her türlü takdir ve muhabbete kesb-i istihak eyleyeceğini kaviyyen ümit ederiz.” sözleriyle tasdik edilmiştir. Şüphesiz bu durum İmparatorluğun geneli için geçerlidir ve Irak coğrafyasını da

¹¹⁶ “Babanzade İsmail Hakkı, kıvrak zekâsı ve nükteli cevaplarıyla da öne çıkmış bir isimdir. Osmanlı Meclisi Mebusanı’nda milletvekilliği yaptığı dönemde, milletvekillerinden kâtiplik yapan Abdülaziz Mecdi Efendi, yoklama için isimleri okurken sıra Babanzade İsmail Hakkı Bey’e gelince yanlışlıkla ya da şaka olsun diye “Yabanzade” biçiminde okumuş, İsmail Hakkı Bey de bu hatayı derhal “Baban’dır!” itirazıyla düzeltmiştir”, Bkz. Mayak, agm, s.422.

¹¹⁷ Faysal Mayak, “Babanzade İsmail Hakkı’nın Tanin’de Yayımlanmış Makalelerine Göre Osmanlı Devleti ve Dış Politika (1911)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.3/11, 2010, s. 421-422.

kapsamaktadır¹¹⁸. Buna ilaveten etnik ulusçuluk hareketlerinin hem Arap coğrafyasında hem de gayrimüslim halklar içinde yaygınlaşmasının milli birliğe zarar vereceğini çok iyi bilen İttihatçılar, imparatorlukta tüm insanların “İttihat-ı Anasır” ülküsü etrafında Osmanlılık fikri ile birleştirilmesinin elzem olduğunu düşünmüşlerdir. 1908-1913 arası siyasi düşüncesi bu perspektif etrafında birleşen İttihatçılar için Irak coğrafyası henüz sorunlu bir bölge değildir. Gerçi Almanya-İngiltere-Osmanlı Devleti arasında bölgeye yönelik nüfuz kazanmak yolunda hamleler yapılmaktaysa da halk arasında henüz bir sorun tam manasıyla yoktur. Bu durum, Irak halkı özelinde Arap halklarının genelde Osmanlı Devleti’nden ayrılma gibi bir düşüncelerinin olmadığını, özellikle I. Dünya Savaşı’ndaki bölge isyanlarının yapay ve toplumun genelini kapsamayan isyanlar olduğunu doğrular niteliktedir. Bu yapay oluşumun mimarı İngiltere önderliğinde Avrupalılardır. I. Dünya Savaşı’na kadar özellikle konsoloslukları vasıtasıyla siyasi, ekonomik, politik, dini enstrümanları kullanarak bölgeye hâkim olmak isteyenler, tam manasıyla başarı kazanamadıkları için askeri yola başvurmuşlardır.

2.5.2. 1908-1913 Arası Kurulan Hükümetlerin Askeri Alanda Irak Bölgesine Yönelik Etkinlikleri

II. Meşrutiyet siyasal hayatının önemli aktörü olan İttihatçılar, ağırlıklı olarak Alman ekolüyle yetişmiş genç subaylardan oluşmuştur. Askerlik alanında, 1908 seçimleri öncesi yayımladıkları programlarında, kara ve deniz kuvvetlerinin tanzimi, ordunun taliminin ve askerlerin yetişmelerinin ihmal edilmemesi şartıyla askerlik süresinin kısılacağı, Gayri Müslim vatandaşların da askerlik yükümlülüğüne tabi tutulacağı konularında vaatlerde bulunmuşlardır. Bu doğrultuda Müslüman ve Müslüman olmayan vatandaşların eşitlik ilkesi mukabilinde Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti’nin meclise sunduğu kanun layihasıyla 22 yaşına kadar olan gayrimüslimlerin askerlik görevine tabi tutulması, 23 yaş ve üzerindeki gayrimüslimlerin de bedel-i askeri vererek bu yükümlülüğünden muaf kalmasını öngörmüştür. Bu tasarıyla hükümet, gayrimüslim tebaadan hem maliyeye hem de harbiyeye destek

¹¹⁸ Yüksel Özgen, “II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebûsan’ında Dış Politika Görüşmeleri (1908-1918)”, *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi*, Ankara, 2004, s.20-22.

sağlayacak şekilde yararlanmayı amaçlamıştır¹¹⁹. Tüm bu yaşanan gelişmeler şüphesiz Irak coğrafyasını da etkilemiştir.

Bu yıllar arasında bölge henüz sorunlu bir hâle gelmediğinden, asayişle ilgili birkaç yazışma mevcuttur. Bunlar içerisinde, 1 Şubat 1910 tarihli “*İsyancılarla İlişkisi Olduğu Anlaşılan İngiltere'nin Musul Viskonsolosu Vibliki'nin Başka Bir Yere Nakli*” başlıklı, Dâhiliye Nezâreti-Haberleşme Teşkilatı İkinci Şubesi-Musul Valisi ve Havalisi Kumandanlığı arasında geçen yazışmalarda, İngiliz konsolosunun isyancılarla işbirliği yaptığı dile getirilmiştir. Şöyle ki:

[“*İngiltere'nin Musul Viskonsolosu Vibliki'nin Hemavendliler içerisinde dolaşarak Barzan şeyhiyle görüşmek istemesinin bir maksada dayandığı; zira daha önce ele geçirilen asilerin ifadelerinden de isyancılarla münasebeti olduğu anlaşıldığından, bu gibi konsolos ve ecnebilerin serbestçe dolaşmalarına müsaade edildiği takdirde bu havalide asayişin sağlanmasının mümkün olamayacağı yolunda Musul Vali ve Havalisi Kumandanlığı'ndan alınan telgraf üzerine, durumun İngiltere Sefâreti'ne bildirildiği ve gelen cevabta konsolosun başka bir mahalle nakline karar verilerek yerine Mösyö Grik'in tayin edildiği hususunda Musul Vilâyeti'nden gönderilen şifre.*”]¹²⁰.

30 Aralık 1910 tarihli, “*El-cezîre'de Ahâliden Zorla Harâc Toplayan Şammâr Aşireti'nin Bu Tür Faaliyetlerinin Önlenmesi*” adıyla Harbiye Nezareti'nin tezkiresinde bölgenin huzurunu kaçıran bu olay sonrasında askeri-emniyet cihetinden alınan önlemler şöyle aktarılmaktadır:

[*El-Cezîre'de ahalîden zorla harâc toplamak ve vergi almadan koyunların başka bir mahalle sevkedilmelerine engel olmak gibi faaliyetlerle adeta müstakil bir hükümet şeklinde davranan Şammâr Aşireti'ne karşı, hayvanlarının emniyetinin sağlanması hususunda defalarca Irak Hattı Kumandanı Nâzım Paşa'ya müracaat edildiği halde bir netice elde edilemediğinden bahisle; bu hususda kanunî muamelelerin yapılması talebine dair ağnam tüccarından Mustafa ile arkadaşlarının telgrafları üzerine Şammâr Aşireti'nin te'dibi için*

¹¹⁹ Erol Akcan, *İttihat ve Terakki Fırkasının Paramiliter Gençlik Kuruluşları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TTK Yayınları, IV/A-2-2. 1. Dizi- S.26, Ankara, 2015, s.67-69.

¹²⁰ *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:11, Ankara, 1993, s. 312-313.

kararlaştırılan tertibatın bir kaç güne kadar uygulanacağı hakkında Harbiye Nezâreti'nin tezkiresi]

27 Z. 1328 (30 Aralık 1910)¹²¹, bu dönemde Irak bölgesine yönelik askeri emniyet faaliyetlerine örnektir.

2.5.3. 1908-1913 Arası Kurulan Hükümetlerin Toplumsal Alanda Irak Bölgesine Yönelik Düzenlemeleri

II. Meşrutiyet dönemi, toplumsal, ekonomik, siyasi ve kültürel manada Osmanlı tarihinde büyük anlamı olan bir zaman dilimidir. Tarık Zafer Tunaya, II. Meşrutiyet'i "Türk siyasal ve devlet hayatı içerisinde elzem hayatiyet unsurlarının araştırıldığı bir laboratuvar" olarak nitelemiştir. II. Meşrutiyet, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişte bir köprüdür. Bu köprünün mimarı ise İttihatçılardır¹²².

II. Meşrutiyet yıllarında toplumsal yapıyı sağlam zeminlere oturtmak için çeşitli fikirler ortaya atılmıştır. Özellikle Türklerin az olduğu bölgelerde etkin fikir Osmanlıcılıktır. Ancak önlenemeyen toprak kayıpları sonucunda İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük fikirlerine kaymalar olmuştur. Arap Coğrafyası genelinde ve Irak coğrafyası özelinde konuya baktığımızda İslâmcılık ve Osmanlıcılık fikirlerinin etkili olduğu görülmüştür¹²³. II. Meşrutiyet döneminde Türkler ve azınlıklar dâhil tüm Osmanlı halkları arasında siyasallaşma yolunda bir takım adımların atıldığı görülmektedir. II. Meşrutiyetin ilanından yaklaşık bir yıl sonra, 3 Ağustos 1909 tarihinde 310 sayılı Cemiyetler Kanunu ile Anayasanın tanıdığı dernek özgürlüğü düzenlenmiştir¹²⁴. Bu yasaya göre dernek kurmak izne bağlı değildir. Siyasi partiler de dernek kapsamına alınmıştır. Denetim yetkisi ise idareye bırakılmıştır. Her türlü örgüt kurmak, miting ve gösteri yapmak kanunla güvence altına alınmıştır. Böylece, kısa zamanda siyasal partiler, azınlık dernekleri, meslek örgütleri, ticari cemiyetler, fikir kulüpleri ve kadın

¹²¹ *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:11, Ankara, 1993, s. 317.

¹²² Mustafa Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları İctihad, Sebilü'r-Reşad ve Türk Yurdu'nda Toplumsal Tezler*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2007, s. 21-23.

¹²³ Gündüz, *age*, s.28.

¹²⁴ Levent Eraslan- Umut C. Karadoğan, "Osmanlı Devleti'nin Modernleşme Sürecinde Eğitim Temalı İlk Gençlik Örgütlenmeleri", *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.1, Yıl:1, 2013, s.51.

hakları dernekleri gibi çok çeşitli örgütler vücuda gelmiştir. Günümüz deyimini ile çok sayıda STK kurulmuştur.

Bu dönemde Balkanlarda filizlenip büyüyen İttihat-Terakki Cemiyeti, zamanla Arap coğrafyasında da yayılmaya başlamıştır. İttihatçılığın bu coğrafyada tanınıp yayılmasında, bölgeye sürgün edilen kişiler, bölgede görev yapan asker ve memurlar önemlidir. Jön Türklerin muhtelif yerlerdeki faaliyetleri Bağdat'ta da takip edilmiştir. Mesela Prens Sabahattin'in yayınladığı "Terakki" gazetesi 1906 yılında Bağdat'ta okunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin çoğu yerinde olduğu gibi Bağdat'ta da II. Meşrutiyet'in ilanına yakın, İttihatçıların faaliyetleri artmıştır. Faaliyetlerin artışı bu yıllarda Bağdat Valisi olan Ebubekir Hazım Tepeyran Bey'in çalışmaları önemlidir. Bu dönemde İttihat-Terakki Bağdat şubesi on kişiden oluşan bir hücre yapılanmasıdır. Akabinde Bağdat örgütlenmesi, Musul ve Diyarbakır'da yan şubeler açmıştır. Ancak II. Meşrutiyet öncesi Bağdat yapılanması zayıftır. Durumu Dr. Bahaattin Şakir "*Orada memleket sever birkaç şahıs mevcut ise, bu dağınık arkadaşları birleştirerek bir şubenin gelişmesini sağlamak mümkündür.*" sözleriyle dile getirmiştir. Ancak II. Meşrutiyetin ilanına birkaç ay kala Bağdat'ta İttihatçıların faaliyetleri artmıştır. Babanzade Hamdi Bey ve Dr. Süreyya gibi ünlü İttihatçıların tutuklanıp İskenderun'a sürgün gönderilmesi söz konusu dönemde Bağdat'ta etkinliğin arttığının delilidir¹²⁵.

Osmanlı vilayetlerinin sahip olduğu farklı sosyal ve iktisadi yapıların doğal sonucu olarak, vilayetlerde de II. Meşrutiyet'e tepkiler farklı olmuştur. Bağdat'ta, II. Meşrutiyetin halk üzerindeki etkisi payitaht kadar olmamıştır. Bağdat, muhafazakâr yapılı Müslümanların, Hıristiyan ve Yahudilerin iç içe yaşadığı bir şehirdir. Ayrıca aşiretler ve eşrafın sahip olduğu büyük nüfuz, sosyal ve iktisadi hayatı şekillendiren önemli unsurlardır. Bağdat'ta yeni yönetimin ne gibi etkilerinin olacağını bilen insanların sayısı oldukça azdır. İnsanların çoğu şeriat varken anayasanın gereksizliğini savunmakta ve bu tür şeylerin yabancıların uydurması olduğunu söylemektedir. Halkın Tanzimat ile dili yanmıştır. Bunun için Meşrutiyete pozitif bakmamaktadır. Ancak bu dönemde İttihatçı olmak yükselen bir değer olduğundan İttihatçılar tarafından İttihatçılara katılması için Bağdat eşrafından bazı kimselere baskı yapılmıştır. Bunun yanında Meşrutiyet, bölgede yanlış anlaşılmiş ve birtakım taşkın hareketler meydana

¹²⁵ Hut, agm, s.517-523.

gelmiştir. Ane kasabasında yaşananlar ve altı kişinin ölümü ile sonuçlanan olaylar buna örnek olarak gösterilebilir. Bunun yanında Müslümanlarla Yahudiler arasında Bağdat'ta bir takım yerel çatışmalar yaşanmış, Müslümanlar yaşananlardan İttihatçıları sorumlu tutmuştur. Çünkü Meşrutiyetin ilanı ile “eşitlik” iddiasında bulunan Yahudilere karşı, üstünlüklerinin tehlikede olduğunu düşünen muhafazakâr bir grup ortaya çıkmış ve bu da Bağdat'ta düzenin bozulmasına neden olmuştur. Ancak tüm bu olumsuzlukların yanında Meşrutiyetin Osmanlı Devleti'nde kültür ve fikir hayatını canlandırdığı söylenebilir. Fikirlerini yaymak isteyen İttihatçıların yapmış olduğu toplantı ve konferanslar, neşredilen gazetelerdeki büyük artış Meşrutiyetin olumlu akisleridir. Modern bir Bağdat ve Irak yolunda atılan adımlardır¹²⁶.

1911 yılında Bağdat Valisi olan o günün Cemâl Bey'i, almış olduğu kredilerle Bağdat'ta imar faaliyetlerine girişmiş ve asrın büyük projelerinden olan Hindiye Barajı'nın temelini atmıştır. Tüm bu çabalar Bağdat'ı yüceltmek içindir. Yine 1912 yılında Bağdat Valisi olan Müşir Mehmet Zeki Paşa, şehirde asayişin sağlanması ve vergilerin düzenli toplanması konularında çalışmalar yapmıştır¹²⁷. Valilerin çalışmaları, bu dönemde İttihat-Terakki gölgesinde Osmanlı Devleti'nin Bağdat'a yönelik politikalarını anlamamızda önemli bir araçtır.

2.5.4. 1908-1913 Arası Kurulan Hükümetlerin Ekonomi ve İmar Alanlarında Irak Bölgesine Yönelik Uygulamaları

İttihat-Terakki Cemiyeti üyelerinin ekonomi alanında düşüncelerini anlamamızda 1911-1912-1913 kongreleri önemlidir. Türkçülük fikrini daha gür bir şekilde dile getiren üyeler, ekonomik açıdan kalkınmanın, devletin ulusal ekonomiye geçmesiyle mümkün olacağını savunmuşlardır. Buna engel olan ise Avrupalı Devletlerdir. Yapılması gereken bunların boyunduruklarından kurtulmaktır. Görünen odur ki Almanya yanında I. Dünya Savaşı'na girmemizin bir diğer sebebi de budur¹²⁸.

¹²⁶ Hut, agm, s.523-532.

¹²⁷ Seydi Vakkas Toprak, “Müşir Mehmet Zeki Paşa'nın Bağdat Valiliği”, *The Journal of Academic Social Science Studies JASSS*, S.34, 2015, s.417-426.

¹²⁸ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, 2002, s.468.

İttihat-Terakki gölgesinin kurulan her hükümetin üzerinde olduğu 1908-1913 yılları arasında Osmanlı Hükümetleri, Irak coğrafyasında baraj, bent ve köprü yapımına ağırlık vermiştir. Yapılan icraatlar İttihat-Terakki'nin bölgede tarım gelirlerinin artmasına ve bölge insanının refahını artırmaya yöneliktir. Cemâl Paşa, Bağdat Valiliği sırasında aldığı kredilerle Bağdat'ın imar işlerine ağırlık vermiş ve Hindiye Barajı'nın¹²⁹ temelini atmıştır. Mesela, Bağdat yakınında Fırat Nehri üzerinde yapılacak olan “*Felluce Barajı için nehir yatağının değiştirilmesi projesine*” ait 1911 tarihli belge ile “*Felluce Barajına bağlı kanalın yönünün değiştirilmesine*” ait 23 Şubat 1911 tarihli belge Bağdat'a verilen önemin bir kanıtıdır. Yine, Basra civarında Dicle nehri üzerinde yapılacak olan “*Çala, Macar-ı Kebir ve Maçera barajlarının 7 Şubat 1911*” tarihli proje belgeleri bu dönemde Irak ve Bağdat civarında baraj, sulama, tarım ve ekonomik alanlarda ne denli önemli hamlelerin yapıldığını ortaya koymuştur¹³⁰.

2.5.5. 1908-1913 Arası Kurulan Hükümetlerin Eğitim Alanında Irak Bölgesindeki Hedefleri

İttihat-Terakki, Meşrutiyet'in ilanı ile beraber maarife, mekteplere büyük bir ilgi gösterdi. Her kulüp bir mektebi himayesi altına aldı¹³¹. II. Meşrutiyet döneminde “ulusal eğitim” düşüncesi güncellik kazanmış, yurt sevgisine önem veren ulusal eğitimin önemi sıklıkla vurgulanmıştır. Özgürlük, vatan, hak ve hukuk gibi kavramlar sık sık öğrencilere dikte edilmiş, yazdırılmıştır. Bu yönleriyle II. Meşrutiyet dönemi, daha önceki eğitim anlayışlarından farklıdır. 1912 Balkan Savaşı'ndan sonra yavaş yavaş etkisini yitiren “Osmanlıcılık” fikrinin yerini sonrasında “Türkçülük” almaya başlamıştır. Kız çocuklarının

¹²⁹*Hindiye Barajı*: Yapımına Sultan II. Abdülhamid döneminde başlanan baraj 1913'ün sonbaharında bitirilmiştir. Mezkûr baraj bu dönemde Dünya'da inşa edilen mega yapılardan biridir. Baraj inşaatı ve su mühendisliği yönünden dönemin en ileri ve modern yapısının bir örneği olmuştur. Barajın Fırat nehri üzerine yapılmasıyla Kerbela, Necef, Hille, Divaniyye, Şamiyye gibi binlerce hektar arazi suya kavuşmuştur. “Dünyanın tahıl ambarı” olarak anılan bölgenin, barajın inşaatıyla bu sıfatı perçinlenmiştir. Baraj bölgeye sadece iktisadi olarak katkı sağlamamıştır aynı zamanda Türk yönetim felsefesinin, insanları ve toplumları din, dil, ırk ve mezhep ayrımı gözetmeksizin “insana hizmetin hakka hizmetin” bir tezahürü olmuştur. Bölgeye Birinci Dünya Savaşı sonunda İngilizlerin hâkim olmasıyla büyük fedakârlıkla yapılan barajın semeresini emperyalist İngiliz yönetimi almıştır. Bkz. Deniz Akpınar, *Osmanlı'da Su Projeleri-Hindiye Barajı*, 1.Baskı, Arı Sanat, İstanbul, 2017.

¹³⁰ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:83, *Osmanlı Döneminde Irak- Plan, Fotoğraf ve Belgelerle*, İstanbul, 2006, s.46-84.

¹³¹ Kâzım Nâmi Duru, *Hatıralar İttihat ve Terakki*, 1. Baskı, Altınordu Yayınları, Ankara, 2017, s.42.

okutulması, köyde eğitim düşüncesi, iş eğitimine dayalı okullar gibi konular bu dönemin eğitimcilerince üzerinde durulmuş önemli konulardandır. II. Meşrutiyet döneminde, tüm alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da atılan adımlar, izlenen yol, yeni kurulacak Türkiye Cumhuriyeti'ne ışık tutmuştur. Bu dönem, Türkiye tarihinde eğitim üzerine en çok yazının yazıldığı, eğitim sorunlarıyla en çok ilgilenilen ve deneyimler kazanılan bir dönem olmuştur. Türk eğitiminin en canlı ve hareketli devri 1908-1914 arasındadır. Bu dönemde devrim ruhunun ürünü olarak her düzeydeki okulda gelişmeler yaşanmıştır. Sistemsizde olsa, çağdaş düşünceler Osmanlı ülkesine akmaya başlamıştır. Gerek Batıdan gelen süreli yayınlar, gerek Avrupa'ya giden öğrenci ve araştırmacıların eser ve makaleleri, çağdaş bir eğitim bilimini daha güzel bir biçimde ülkeye taşımıştır. Böylece, Batılılaşmanın yanında, öğrencilerde merkezi otoriteye karşı itaat ve sadakât duyguları oluşturulmuş, kâdim gelenekle Osmanlılık bilincine sahip sadık vatandaşların yetiştirilmesi de hedeflenmiştir. Bu dönemde eğitim alanında yapılmış en önemli yasal düzenlemelerden birisi “ Tadrîsât-ı İbtidâiyye (ilk mektepliler öğretimi) Kanunu'nun 1913 yılında kabul edilmesi olmuştur. Böylece memleketin çeşitli yerlerinde özel anaokulları açılmıştır¹³².

İttihat-Terakki Cemiyeti'nin ülke yönetiminde kendini hissettirmeye başladığı II. Meşrutiyet döneminde, çağdaşlaşma yolunda Bağdat'ta da bir takım adımlar attığını söylemek doğru olacaktır. Mesela, II. Meşrutiyetin ilan edildiği günlerde, dört ay Bağdat Valiliği görevinde bulunan, Osmanlı Devleti'nin Adliye Nazırlığı görevini yapmış, büyük savcılarında Necmettin Molla Kocataş, Bağdat'a bir Hukuk Mektebi açmıştır. Bu durum, Osmanlı yöneticilerinin Irak'a eğitim alanında verdiği önemin küçük bir kanıtıdır. Bağdat'ta böyle bir mektebin açılması, bölgede sıkça görülen isyan olaylarına bir çare ve halkı bilinçlendirmek için bir araç olarak görülebilir¹³³.

¹³² Nurhayat Çelebi, “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitimi ve İnsan/Birey Yetiştirme Paradigmaları Analizi”, *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S.1, 2004, s. 263-264.

¹³³ Seydi Vakkas Toprak, agm, s.417-426.

III. BÖLÜM

İTTİHAT-TERAKKİ CEMİYETİ'NİN TAM İKTİDAR DÖNEMİNDE IRAK BÖLGESİ'NE YÖNELİK FAALİYETLERİ (1913-1918)

İttihat-Terakki, Bâb-ı Âli Baskını ile hâkimiyeti tam anlamıyla ele alarak Mahmut Şevket Paşa'ya¹³⁴ hükümeti kurdurmuştur. Sadrazam ve Harbiye nazırlığını birlikte yürüten, Bâb-ı Âli baskını ile iş başına geldiğinin dördüncü ayını idrak eden Mahmut Şevket Paşa, 11 Haziran 1913 günü saat 11.30 sıralarında Beyazıt'taki Harbiye nezaretinden otomobiliyle çıkıp Babiâli'ye gitmek üzere Beyazıt meydanını geçip, Çarşıkapı' ya sapacağı sırada bir cenaze alayı ile karşılaşmıştır. Topluluk, Paşa'nın Çarşıkapı' ya sapacak otomobilinin yolunu kapamıştır. Bu sırada meçhul silahlı kişiler tarafından açılan tabanca ateşiyle Sadrazam yaralanmıştır. İsabet eden beş kurşundan birisi paşanın sağ yanağına isabet etmiştir. Arabasında bulunan İbrahim Bey de aldığı kurşun yaralarının tesiriyle orada ölmüştür. Paşa'nın otomobili Harbiye dairesine götürülmüştür. Mahmut Şevket Paşa Şûrâ-yı Askerî dairesine kaldırılarak, tedavisine başlanmıştır. Kurşunlardan birinin paşanın sağ şakağını delerek beynini tahrip ettiği görülmüştür. Bütün müdahalelere rağmen, yarım saat sonra vefat eden Mahmut Şevket Paşa, ertesi gün Ayasofya Camii'nde cenaze namazı kılındıktan sonra, Hürriyet-i Ebediye tepesine götürülerek defin olunmuştur. Mensubu olduğu İttihat-Terakki

¹³⁴ *Mahmut Şevket Paşa (1856-1913)*: Osmanlı Devleti son döneminin önemli simalarından olan Mahmut Şevket Paşa 1856 yılında Bağdat'ta doğdu. Babası Basra mutasarrıfı Kethüdâzâde Süleyman Bey'dir. İlk eğitimini Bağdat'ta aldıktan sonra 1870 yılında askeri eğitim görmeyi arzuladığı için babası tarafından İstanbul'a gönderilmiştir. Askeri eğitimini tamamlayıp 1882'de kurmay yüzbaşı olarak orduya katılmıştır. Orduda çeşitli görevler üstlendikten sonra, Makedonya'da sorunların arttığı 1905 yılında Kosova valiliğine atanmıştır. Buradaki dinsel ve idari çatışmaları önlemeye gayret etmiştir. Ancak bölgede meydana gelen İttihat ve Terakki hareketini engellememiştir. Bu hareketinden dolayı İttihatçılar tarafından sempati ile bakılan bir kişilik haline gelmiştir. II. Meşrutiyetin ilanından sonra Üçüncü ordu komutanlığına getirilmiştir. İttihat ve Terakki yanlısı tavırlar sergilediğinden, 31 Mart Vakasını bastırmak için Rumeli'de hazırlanan Hareket Ordusunun Komutanlığını üstlenmesine sıcak bakılmış, kendisine "hürriyet mücahidi" nitelemesi yapılmıştır. 1910 yılında İbrahim Hakkı Paşa kabinesinde Harbiye Nazırı olarak görev almıştır. Onun bu görevi sırasında iç ve dış gelişmeler oldukça yoğundur. Girit Sorunu, Trablusgarp'ın İtalya tarafından işgali, Yemen ayaklanması, Arnavutluk ayaklanması, Cemiyet-i Hafiyeye olayı, Ordu- Siyaset İlişkisi ve Manastır Olayı, Halaskar Zabitan Grubunun ortaya çıkması onun harbiye nazırlığı görevi esnasında yaşanan önemli olaylardır. Bunun sonucunda 9 Temmuz 1912'de bu görevinden istifa etmiştir. Mahmut Şevket Paşa'nın ölümü ile sonuçlanacak süreç de böylece başlamıştır. Bkz. *Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, Cilt 4, s. 220-221.

ileri gelenlerinin tertipleri sonucunda mı, yoksa muhalifleri tarafından mı vurulduğu kesin olarak aydınlanmamış olan bu cinayet, İttihatçıların daha şiddetli bir şekilde muhalifleri sindirmesine yol açmıştır. Katillerinden bazıları yakalandıysa da cinayetin esası aydınlanamamıştır. İbnül Emin'in bildirdiğine göre, meşhur İttihatçı Cemâl Paşa, vaka anında İstanbul muhafızı iken suikasttan haberi olup lüzumlu tedbiri almamıştır¹³⁵.

Mahmut Şevket Paşa suikast sonucu ölünce, Said Halim Paşa kabineyi devam ettirmiştir. Yani İttihat ve Terakki, darbe ile yönetime el koymuştur¹³⁶.

Said Halim'in sadrazam oluşu, İttihat-Terakki'nin artık tam iktidar olma yolunda olduğunu gösterir. Çünkü Said Halim Paşa, İttihat-Terakki'ye faal olarak hizmet etmiştir. Yine de kendisiyle ilgili bazı çekinceler vardır. Bunun yanında, Hürriyetten önce İttihat ve Terakki'ye para yardımı yapmış, cemiyette müfettiş olarak görev almıştır. Son olarak, 1912 Kongresi, onu Kâtib-i Umumi yapmıştır. Bu son görevlendirmeden, Paşa'nın İttihat ve Terakki'de dışa karşı itibar sağlayan (özellikle İttihat ve Terakki'nin iktidardan düştüğü sırada), içte de hizipler dışı bir 'ağabeylik' işlevi üstlenmiş olduğunu anlıyoruz. Ayrıca Paşa'nın kişiliğinin fazla bir ağırlığı olmaması, kendisinin tipik bir İttihat-Terakkili olup olmamasını da önemsiz kılmaktadır. Kişiliği ne olursa olsun, kurduğu kabinenin üyelerinin çoğunlukla İttihat-Terakkili olmaları, denetleme iktidarının son bulunduğunu gösterir. Bu sırada muhalefetin siyaset sahnesinden silinerek ağır bir baskı altına alınmış olması da, tabii bu olguyu güçlendirmektedir¹³⁷. Ayrıca Said Halim Paşa, İslâmcı bir devlet, siyaset ve fikir adamıdır. Derin bir İslami kavrayışa sahip olduğu eserlerinde ve şahsiyetinde açık bir şekilde görülmektedir.

Said Halim Paşa, kurduğu kabinede Hariciye Vekilliği'ni de kendi üzerine almıştır. Daha sonra kardeşi Abbas Halim Paşa da Nafia Vekâleti olarak aynı kabineye dâhil olmuştur¹³⁸. Paşa'nın Sadrazamlığı döneminde II. Balkan Savaşı ile Bulgar işgali altındaki

¹³⁵ *Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, Cilt 4, s. 220-221.

¹³⁶ İlber Ortaylı- Erol Şadi Erdinç, *İttihat Ve Terakki- Osmanlı İmparatorluğunda Gizli Örgütlenmeler ve Darbeler*, İnkılâp yayınları, İstanbul, 2016, s.68-70.

¹³⁷ Akşin, *age*, s. 251.

¹³⁸ Said Halim Paşa, *age*, s.12.

Edirne işgalden kurtarılmıştır. Bu başarısından dolayı kendisine bizzat Padişah V. Mehmet Reşat tarafından “murassa imtiyaz nişanı”¹³⁹ verilmiştir.

Sonrasında Paşa'nın faydalı işler yaptığını ancak patlak veren I. Dünya Savaşının bunlara mani olduğunu görmekteyiz. Said Halim Paşa, I. Dünya savaşına girmek yerine tarafsız kalma yanlısıdır. Ancak bu arzusunun sonuçsuz kalması, Enver Paşa'nın başını çektiği Almanya yanlılarının ısrarı ve savaşa girilmesi ile Said Halim Paşa da görevinden istifa etmiştir. Bu kararın ardından bütün vekiller kararından vazgeçmesi için ısrarcı olmuşlardır. Yine Padişah da kararından dönmesini isteyince Paşa, vazifesine devam etmiştir.

Bu dönemde I. Dünya Savaşı devam etmektedir ve hadiseler olumsuzdur. Said Halim Paşa, 1915 yılında önce uhdesinde bulundurduğu Hariciye vekilliğini bırakmaya zorlanmış ve bırakmıştır. Tamamen İttihat-Terakki “Merkez-i Umumi” sinden idare olunan hükümet işlerine dair kendisine bilgi verilmemeye başlanmıştır. İttihatçı vekiller heyeti, kendilerinden saymadıkları Sadrazam'ı idareden uzak tutmuşlardır. En mühim harp kararları ondan habersiz alınmıştır. Bu yaşananlardan sonra Sadrazam Said Halim Paşa görevinden ,“1916'da çekilmiştir. Yerine Talat Paşa sadrazam olmuştur¹⁴⁰.”

3.1. Irak'taki Demografik Unsurlara Yönelik İttihat-Terakki Uygulamaları

Mezopotamya, insanoğlunun ilk kez yazıyı kullandığı, yerleşik hayata geçtiği ve şehirler kurduğu bölgedir. Ur ve Babil, Güney Mezopotamya denilen Irak'ta kurulmuştur. Bu bölge, tarih öncesi çağlardan günümüze kadar pek çok medeniyetin var olduğu, savaşların, istilaların, katliamların ve sürgünlerin yaşandığı bir coğrafya halinde günümüze gelmiştir. Hem verimli topraklara sahip oluşu hem de üç kıtanın ortasında bir geçiş noktası olması sebebiyle bölgede kargaşa hiç bitmemiştir. Sümerlerden Büyük İskender'e, Roma İmparatorluğundan Araplara ve Türklere kadar nice devletler bölgede hüküm sürmüştür¹⁴¹.

¹³⁹ Said Halim Paşa, *age*, s.13.

¹⁴⁰ Said Halim Paşa, *age*, s.15.

¹⁴¹ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, 3. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2007, s. 26-27.

Bölgede, Müslüman-Türk izlerine ilk kez Abbasiler döneminde rastlanmaktadır. Akabinde, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in 1055 yılında Bağdat'a girmesiyle Türk egemenliği bu mınıtkada başlamıştır. Türk kültürünün bölgede nüfuzunu artırdığının en önemli delillerinden biri Kaşgarlı Mahmut'un 1076 yılında Araplara Türkçeyi öğretmeyi amaçlayan Divan-ı Lügat-it Türk adlı eseridir. Böylece Irak, Suriye, Mısır, İran ve tüm Ortadoğu'da Türk medeniyeti kendini hissettirmiştir. Dolayısıyla bu bölgelerde Türk nüfusu da artmıştır.

Bölgenin bugünkü demografik yapısının oluşmasında Sümerler, İskitler, Selçuklu Türkleri, Moğollar, Osmanlı Türkleri gibi Asya kavimleri, Kimmerler, Medler, Persler, Makedonyalılar, Romalılar, Bizanslılar gibi farklı Avrupa kökenli kavimler ile Asurlar, Akadlar, Arâmiler, Amurrular gibi değişik Sami ırkları öncü olmuştur. Gelen her bir millet, Orta Doğu genelinde, Irak özelinde ayrı bir sosyal ve etnik yapıyı doğurmuştur. Öncelikle Coğrafi konum, bölgede istikrarsız bir etnik yapının doğmasına yol açmıştır. Tüm Ortadoğu'da olduğu gibi Irak'ta da renkli nüfus yapısı bu şekilde doğmuştur¹⁴².

Günümüz Türkiye'sinin komşusu Irak, çeşitli milletlerden oluşan kozmopolit bir nüfus yapısına sahiptir. Nüfusunun büyük çoğunluğu Araplardan oluşmaktadır. Bu oran Irak nüfusunun %73'lük kısmıdır. Bunun %55'ini de Şii Araplar, geriye kalan kısmını ise Sünni Araplar, Kürtler ve Türkmenler oluşturur. Dolayısıyla Müslüman topluluklar içerisinde dahi mezhepsel farklılıklar vardır. Ayrıca Ermeniler, Keldaniler ve Asurlar Irak'ta yaşayan diğer milletlerdir¹⁴³.

XIX. yy. da etkisini artıran milliyetçilik, bağımsızlık, eşitlik gibi kavramların yansımaları Osmanlı Devleti'nde olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Bu durumdan olumsuz etkilenen bölgelerden biri de Irak coğrafyasıdır. Devleti yüzyıllar boyunca ayakta tutan Millet sistemi kökünden sarsılmış, devlet ileri gelenleri yeni ideolojilerle imparatorluğu bir arada tutmanın formülünü aramaya başlamışlardır. II. Abdülhamit, İslamcılık fikrini ustalıkla uygulamıştır. Peki, İttihat-Terakki hangi ideolojinin savunuculuğunu yapmıştır? Bu konuda ihtilaflar vardır. Bazı tarihçiler Osmanlıcılığın savunuculuğunu yaptıklarını söylerken kimisi

¹⁴² Musa Yavuz Alptekin, "Ortadoğu'nun Etnik-Sosyal Yapısı ve Büyük Ortadoğu Projesi", *Büyük Ortadoğu Projesi Yeni Oluşumlar ve Değişen Dengeler*, Editörler: Atilla Sandıklı-Kenan Dağcı, TASAM Yayınları, İstanbul, 2006, s. 29-96.

¹⁴³ "Irak'ta Kim Kimdir?", *Yeni şafak Gazetesi*, [erişim], <https://www.yenisafak.com/dunya/irakta-kim-kimdir>, 16.10.2017.

de Türkçülük ideolojisinin savunuculuğunu yaptıklarını söylemişlerdir. Çıkarılmış oldukları gazete ve dergilerde kendilerinin “İttihat-ı Anasır” fikrinin savunucusu olduğunu belirtmişler ve düşüncelerinin Osmanlıları birlik içinde yaşatmak olduğunu söylemişlerdir. Ancak bazı araştırmacılar, Osmanlılık kavramı ile “Türk Milliyetçiliği” kavramının aynı anlama geldiğini, bununsa Türkleştirme politikasından başka bir şey olmadığını savunmuşlar, buna kanıt olarak da İttihat-Terakki kadrolarında Türk olmayanlara rastlansa bile bunların yönetim kademesine asla alınmadıklarını kanıt olarak sunmuşlardır. Bazı düşünür ve araştırmacılar ise Osmanlılık fikrinin yayılan milliyetçilik akımını engellemek için ortaya atılan bir ülkü olduğunu ifade etmişlerdir. Bu kişilere göre, İttihat-Terakki yöneticileri, özellikle Ermeniler ve Araplar içinde ulusçuluğun iyiden iyiye artmasıyla imparatorluğun dağılacağı endişesine kapılıp İslamcı ve Osmanlıcı politikalarına sınıksız sarılarak bunun önüne geçmeye çalıştığını düşünmüşlerdir¹⁴⁴. Nitekim İttihat-Terakki'nin fikir öncülerinden olan Ziya Gökalp 1918 yılında yazdığı “Turan Nedir?” adlı makalesinde Turancılık ile Osmanlılık ülkülerinin birbirine bağlı olduğunu belirtmiştir. Gökalp, Milli Türk kimliğini kazanan Osmanlı kültürünün yayılmasıyla büyük bir Türk Milleti'nin oluşacağını iddia etmiştir. Farklı devletlerin egemenliği altında yaşasalar da bütün Türklerin birbirine yardım edebileceğini vurgularken makalesinin sonunda şunları ifade etmiştir: “...*Bütün Türklere kendi harsını verebilmek için, Osmanlı Türklüğü samimi bir surette Türkçü olmakla mükelleftir. Çünkü Osmanlılık Türkleşmez ise, bütün Türklerin Osmanlılığa doğru gelmesi mümkün değildir. Türkçülüğün ve Turancılığın aleyhinde bulunanlar, her şeyden evvel Osmanlılığı baltalamakta olduklarını artık düşünmelidirler*”¹⁴⁵.”

Yani İttihat-Terakki'nin ideolojisi, İslamcılık ve Osmanlılık ülküsünü Türkçülük potasının içinde sentezleyip imparatorluğun yıkılmasına engel olmaktır. Bu ideolojilerinin Irak coğrafyasında da yansımaları görülmüştür. Özellikle Arap Milliyetçilik hareketlerine¹⁴⁶

¹⁴⁴ Nejla Günay, “İttihatçıların Türkleştirme Siyasetiyle İlgili İddialar Ve Tarih Yazımındaki Çelişkiler”, Atatürk Araştırma Merkezi ATAM, S.88, Ankara, 2014, s.115-157.

¹⁴⁵ Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, Çeviren: Tansel Demirel, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s.143.

¹⁴⁶ Araplarla Türkler arasındaki husumetin kökenini Fransız İhtilali ile ortaya çıkan, I. Dünya Savaşı ile gün yüzüne çıkan Milliyetçilik Akımının çok öncesine, VII. Yy. kadar indirgeyenler de vardır. Mesela Prof. Dr. İlhan Arsel konuyla ilgili şunları söylemiştir: “... *Bizim gerici ve cahil çevrelerimiz sanır ki Arap'ın Türk'e karşı husumeti ve nefretleri ve düşmanlıkları ve kırgınlıkları, Tanzimat Dönemi ile Genç Türklerin tutumu ile ve nihayet Atatürk'ün laikliğe ve uygarlığa yönelmiş davranışı nedenleriyle başlamıştır ve güçlenmiştir. Yani sanır ki Arap, sırf din nedeniyle ve Türk'te din duygusu azaldı diye Türk'e düşman kesilmiştir. Cahil çevrelerimiz*

karşı uygulamaları, Ermenilere karşı tavırları ve bölgede yaşayan Türk ve Kürt Müslümanlara yaklaşımları ideolojilerine uygun olmuştur¹⁴⁷.

3.2. Irak Bölgesi'nde Başlayan Arap Milliyetçiliğine Karşı İttihat-Terakki'nin Aldığı Tedbirler

Irak, İslâmiyet'in doğuşu öncesi Arap coğrafyası içerisinde yer almaz. Arap coğrafyası İslamiyet öncesinde Ürdün-Yemen arasındaki coğrafyadır. Ancak günümüzde, Kuzey Afrika'da Atlantik sınırından başlayıp (Fas), Asya'da Basra Körfezi'ne kadar uzanan, güneyde İran sınırında, kuzeyde Türkiye'de biten bölge, İsrail hariç, hem burada yaşayanlar hem de dışarıdakiler tarafından "*Arap Dünyası*" olarak adlandırılır. Bu kavram, siyasal olmaktan çok, kültürel manadadır. Ayrıca bu bölgede yaşayan halkın Araplığı, diğer ulusal ve ulus altı kimliklerini de dışlamamıştır. Örneğin, Dicle kıyısında yaşayan bir Arap, kendisini Iraklı, Sünni-Şii veya aşiretini kullanarak tanımlayabilmektedir. Bunun yanında bölgeyi Arap Dünyası olarak tanımlamak da bir itiraza sebep olmamıştır. Mesela, yüz yıllar boyunca Osmanlı Türklerinin egemenliğinde bulunan bu bölgelere emsalsiz bir şekilde saygı gösterilmiş, insanlarına saygı gösterilmiş, devlet kademesinin en üst mercilerine kadar yerleştirilmiştir. Araplara "*Kavmi Necip*" denmiştir. Bunun yanında Arap dilinin önemi bu bölgelerde kaybedilmemiş aksine Kutsal dil olması sebebiyle yüceltilmiştir. Ayrıca Arapça, Hukuk, Dini İlimler ve Tarih bilimlerinde kullanılarak üstün konumunu korumuştur. Ancak XVI. Yy. dan itibaren Roma Papalığı doğu kiliselerinin papazlarını eğitmek için okullar kurmaya başlamış, bazı okullarda da Arapça eğitim verilmiş, Arapça ders kitabı kıtlığına çözüm bulmak için kendi baskı makinelerini ithal etmiş ve böylece Osmanlı'nın Arapça konuşan eyaletlerinde ilk milliyetçi kıpırdanmalar doğmuştur¹⁴⁸.

*Türk'ün, özellikle Atatürk zamanında ve halifeliğin ilgası, din ve devlet işlerinin ayrılması yüzünden dinden uzaklaştığını kabul eder ve Arap'ın bu nedenle Türk'e yönelttiği suçlamaları haklı bulur. Bu çevrelere göre Arap'ın Türk'e küskün davranması, Türk'ü kendisine yabancı görmesi olağandır. Ve bundan dolayıdır ki Arap çeşitli vesilelerle Türk'ün yanında değil, Türk'e karşı cephe almıştır. " Bakınız: İlhan Arsel, **Arap Milliyetçiliği ve Türkler**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1991, s. 408.*

¹⁴⁷ Günay, agm, s. 115-157.

¹⁴⁸ Adid Davışa, **Arap Milliyetçiliği, Zaferden Umutsuzluğa**, Çeviren: Lütfi Yalçın, 1. Basım, Literatür Yayınları, İstanbul, 2004, s. 13-17.

XIX. yy, milliyetçilik akımının Osmanlı Devleti'ni bir ateş gibi sarmaya başladığı yüzyıl olmuştur. Ateş önceleri Balkan topraklarını yakmıştır. Orta Avrupa'dan atılan Osmanlı, XX. yüzyıl başlarında neredeyse Balkan topraklarının da tamamını kaybetmiştir. Bu yaşananlar, Arap coğrafyasını da yavaş yavaş etkilemeye başlamış; bir şekilde Balkanlar'da yaşananlar Arapların gözünü açmıştır. Özellikle Araplar içerisinde yaşayan Hıristiyanlar isyanların baş aktörleridir. Araplar arasında milliyetçilik akımının ortaya çıkışında ise Lübnan önemli bir yer tutmuştur. Bu durum hakkında *Zeine* şöyle demektedir: “*Lübnanlı Hıristiyanlar Batıyla Arap Ortadoğu'nun geri kalanından daha sık ve sayısız bağlantılar kurmuştu; böylece Lübnan Batı etkilerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya vilayetlerine girmesi için kapı işlevi görüyordu*¹⁴⁹.” Lübnan'ın yanı sıra Mısır ve II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Suriye, Arap milliyetçiliği fikrinin yayıldığı merkezlerdir.

Avrupalıların Ortadoğu'ya sızmalarında bir kapı görevi gören Lübnan, Fransızların zorlamasıyla 1864'te Osmanlı Devleti'nde bir “*Hıristiyan sancağı*” kimliğini kazanmıştır. Böylece Lübnan'ı Hıristiyan valiler yönetmeye başlamış, Fransa, İngiltere, ABD, Rusya gibi büyük devletlerin Beyrut'ta konsoloslukları açılmıştır. Bu konsolosluklar bölge insanını Osmanlı aleyhine kıskırtmış, Balkanlar'da bağımsızlıklarını kazanan Sırlar, Bulgarlar ve Yunanlar örnek verilerek milliyetçi Arap akımlarının doğması için uğraş verilmiştir. Lübnan'daki konsoloslukların yanı sıra “misyoner okulları” da etkili çalışmıştır. Anadolu'daki misyoner okullarının Ermeni çetelerinin ve Bulgar komitelerin kuruluşunda ne kadar önemli olduğu bilinen gerçektir. Bu düşmanca faaliyetlerin bir benzeri ise Ortadoğu'da yapılmak istenmiştir¹⁵⁰. Böylece dinleri ne olursa olsun Arapça konuşanların ortak bir millet olduğu fikri doğmuştur.

Arap milliyetçilik hareketlerinin özellikle II. Meşrutiyet'in ilanı ile arttığı görülmüştür. I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı Devleti'nin artan maddi sıkıntıları, İtilaf Devletlerinin bölgede cirit atan ajanları, misyonerlerinin faaliyetleri gibi gelişmelerin sonucunda bu durum daha da şiddetlenmiştir. Böylece Arap milliyetçilerinin Osmanlı Devleti aleyhtarlığı ayaklanma boyutuna geçmiştir.

¹⁴⁹ Özgür Erdem, “Birinci Dünya Savaşı'nda Arap İhaneti ve Suriye'nin Kuruluşu”, *İleri Dergisi*, Temmuz-Aralık 2012, s. 35.

¹⁵⁰ Erdem, agm, s.35.

İttihat-Terakki'nin Osmanlı Devleti'nin yönetiminde yegâne söz sahibi olduğu yıl, İngiltere ve Osmanlı arasında Basra Körfezi'ne ilişkin bir anlaşma imzalanmıştır. 29 Temmuz 1913 tarihli anlaşmayla, İran-İrak sınırının düzenlenmesinin yanı sıra İngiltere'ye bazı haklar tanınmıştır. Böylece İngilizler, Kuveyt ve Katar'da kazanımlar elde ederken, Osmanlı Devleti Bahreyn'in istiklâlini tanımıştır. Anlaşmada İngilizler bölgeyi işgal etmeyeceklerinin sözünü vermiştir. Ama anlaşmanın 15. Maddesi gereği Bahreyn halkının Osmanlı tebaasındaki ecnebi halklarla aynı muameleyi görmesine ve İngiliz konsoloslarınca himaye edilmesine karar verilmiştir. Böylece bölgenin İngiliz işgali için zemin hazırlanmıştır¹⁵¹.

İngiltere, bu anlaşmadan I. Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar Osmanlı Devleti'ne hem genelde hem de bölge özelinde itidalli yaklaşmıştır. Söylemlerinde Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunan İngiltere, İttihat-Terakki'nin ittifak kurma taleplerini ise nazikçe geri çevirmiştir. İngiltere, Osmanlı Devleti ile ilişkilerinde Avrupa'daki dengeleri hep göz önünde tutmuştur. İngiltere'nin siyaseti, Türkiye'yi İttifak Devletleri'ne kaptırmamak ve tarafsız kalmasını sağlamak üzerinedir. Ancak İngilizlerin bu planları tutmamış, Osmanlı Devleti Almanya'nın yanında I. Dünya Savaşı'na girmiştir¹⁵².

I. Dünya Savaşı öncesinde Arap milliyetçiliği, çok uluslu Osmanlı Devleti içinde Arap ırkının durumunun iyileştirilmesinden ötesini nadiren hedeflemiştir. Bazı düşünürler Türklerden ayrılmayı ima etmişlerse de Arapların çoğunluğu Osmanlı birliğinin çatısı altında kalmaktan memnundur. Bu durum Irak için de geçerlidir. İsyanlar, genel itibarıyla Irak halkında bir heyecan uyandırmamıştır. Nüfusun çoğunluğu Şii olan Irak'ta Osmanlı'dan ayrılma fikrine fazla yakınlık duyulmamıştır. Şii din adamları genel olarak kâfir İngilizlerle bir olup Müslüman Osmanlı Devleti'ne karşı savaşılmaya yanaşmamışlardır¹⁵³.

XIX. yy. ikinci yarısından itibaren dillendirilen ve I. Dünya Savaşı ile ayaklanma boyutuna gelen Arapçılık, esas gelişimini II. Meşrutiyet döneminde yaşamıştır. Araplar, Meşrutiyet'in getirdiği serbest ortamda dernekler kurup çok sayıda gazete ve dergi

¹⁵¹ Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, A.Ü.S.B.F. Yayınları, No:512, Ankara, 1982, s.55.

¹⁵² Kürkçüoğlu, *age*, s.56-67.

¹⁵³ Davışa, *age*, s.35,

çıkarmışlardır. 1908- 1914 yılları arasında bazıları gizli olmak üzere, ondan fazla cemiyet kurulmuştur. Eğitim için Paris'te bulunan bir gurup Arap öğrenci tarafından Kasım 1911'de gizlice kurulan ve Arap milliyetçi hareketinde önemli bir rol oynayan Genç Araplar Cemiyeti (Cemiyet el-Arabiyye el-Fatat) Paris Arap Kongresi'nin toplanmasını (1913) sağlamanın yanı sıra, Arapların tam bağımsızlığı için çalışmış ve Şerif Hüseyin isyanında İngilizlerle işbirliği yapmıştır. Katı gizlilik içinde hareket eden cemiyet kısa sürede imparatorluk ölçeğinde teşkilatlanarak oldukça geniş bir üye kitlesine ulaşmıştır. Üyelerin çoğu Bilâd-ı Şam, az bir kısmı da Irak, Yemen ve Hicaz bölgesinden gelmiştir. Başlangıçta amaçları, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu benzeri ve eşit haklar çerçevesinde bir Türk-Arap ikili monarşisini kurmaktır. Geleceğin Irak Kralı Faysal'ın da üyesi olduğu bu cemiyet, Irak ve Suriye devletlerinin kuruluşunda etkin bir rol oynamıştır¹⁵⁴.

II. Meşrutiyet yıllarında bütün Balkanların ve Trablusgarp'ın kaybedilmesi sonucu İttihat-Terakki mensupları, Arap vilayetlerinde İslamcı bir politikaya yönelmiştir. II. Abdülhamit'in eşraf ve bireysel yaklaşım tarzı yerine modern, merkezîyetçi bir politikaya yönelmeleri, Araplar arasında hoş karşılanmamıştır. II. Abdülhamit zamanında kazanmış oldukları imtiyazlı konumu kaybetmek istemeyen Arap aşiret reisleri, şeyhleri ve eşraf yeni rejime tepki göstermiş ve zaman zaman da ayaklanmışlardır. Bu dönemde Arap Milliyetçiliğini savunan gazeteler, Arapçaya eğitimde daha fazla yer verilmesini, mahalli yönetimlerde daha fazla Arap'ın çalıştırılmasını istemişlerdir. Onların düşüncesine göre Devlet-i Âli Osman, ancak tebaasındaki farklı unsurlara ayrıcalıklar tanıyarak ayakta kalabilirdi. Onların bu görüşlerini Prens Sabahattin ve onun Ahrar Fırkası, Mutedil Hürriyet Perveran Fırkası ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası gibi liberal kişi ve partiler savunmuştur. Araplar da bu partilere katılarak faaliyetlerde bulunmuşlardır. Abdülhamid ez-Zehravî ile Şükrü el-Asalî, Hürriyet ve İtilaf Fırkasının yönetim kademesinde faaliyet gösteren Araplardır. Kısacası, II. Meşrutiyet öncesinde İttihat-Terakki mensuplarıyla aynı safta yer alan Araplar, bu kez onlara muhalif olmuşlardır. Her şeyi merkezden idare etmeyi amaçlayan İttihat-Terakki'nin otoriter anlayışı en çok aşiret yapısının etkili olduğu Arap vilâyetlerini etkilemiştir. Zira Kanun-i Esasi'de yer alan ve devletin resmi dili olan Türkçe'nin kamu hayatının bütün alanlarında kullanılmasını ön gören maddesi tam da İttihatçıların siyasetinin temelini oluşturmaktadır. Fakat Arap

¹⁵⁴ Davut Hut, "Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği", *Vakanüvis*, C.1, İstanbul, 2016, s.105-150.

vilâyetlerindeki devlet daireleri, mektepler ve mahkemelerde Türkçe'nin zorunlu olması gibi girişimler, İttihat-Terakki'ye karşı "Türkçülük" suçlamalarına ve Arap vilâyetlerinde ciddi huzursuzluğa yol açmıştır. Buna karşılık Araplar Arapçanın da resmi dil olmasını istemiştir. Bunun yanında bazı Arap ailelerin etkisizleştirilmesi ve onların sahip oldukları memuriyetlere İttihatçı kişilerin yerleştirilmesi tepki çekmiştir. Yine bölgedeki memur sayısının azaltılması uygulamasından Arap ailelerinin etkilendiği görüşü Arap milliyetçiliğinin güçlenmesine neden olmuştur. Bu şikâyetleri gidermek amacıyla Sadrazam Kâmil Paşa'nın girişimleri ise Bâbîâli Baskını ile sonuçsuz kalmıştır. Bunun üzerine Araplar, işyerlerini kapatmak, boş gazete çıkarmak gibi yerel tepkiler göstermiştir. Bu tepkilerin karşısında İttihatçıların desteklediği bazı Araplar, basın aracılığıyla Osmanlı'ya bağlı kalmanın gerekliliğini ve Araplarla Türkler arasında yakınlaşmayı vurgulayan yayınlar yapmıştır. Bu gelişmelerin yaşandığı Nisan 1913'te Musul'da dağıtılan Arapça broşürlerde, Türklerin hiçbir şeyi önemsemediği, Arapların tarihte bütün bilimlerde ileride olduğu ve bunu tekrar başarabileceği, bağımsızlığı değil, sadece Âdem-i merkeziyeti ve Arapçanın resmi dil olarak kabul edilmesini talep ettikleri dile getirilmiş ve Arap Milliyetçiliği savunulmuştur.

II. Meşrutiyet ile güçlenen Arap milliyetçiliği, bu dönemde kurulan çok sayıda cemiyetin faaliyetleriyle Arap Kongresi'nin toplanmasını sağlamıştır. Arap Kongresi öncesinde 5 Mayıs 1913'te yayınlanan Yeni Vilâyet Kanunnamesinde, vilâyetlerin yarı özerkliğe kavuşturulması öngörülmüş, valinin yetkileri arttırılmış böylece merkeziyetçilik de güçlendirilmiştir. Ayrıca bu kanunla, okullarda Arapça eğitim öğretime izin verilmiş ve bazı idari birimlerde Arapçanın kullanılması kararlaştırılmıştır. Bu yenilikler Araplar arasındaki tepkileri biraz olsun azaltmış ama Basra Nakibi Seyyid Talib'in önderliğinde yürütülen Suriye ve Irak'taki eşrafın tepkilerinin sürmesi üzerine, İttihatçılar' dan Mithat Şükrü (Bleda) başkanlığındaki bir heyet Paris Arap Kongresi'ne temsilci olarak gönderilmiştir. Burada amaç, kongrenin alacağı kararları etkisiz kılacak bir anlaşmayı sağlamaktır. İstanbul'da devam eden görüşmeler sonunda, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa ile kongreyi temsil eden Abdülkerim el-Halil arasında bir antlaşma imzalanmıştır. Buna göre, Temmuz 1913'te açıklanan ıslahat kararnamesi ve 1913 Vilâyet Kanunu'yla tanımlanan idari Âdem-i merkeziyetçilik, vali dışındaki bürokratların Arapça bilmesini zorunlu tutmuştur. Ayrıca askerlerin memleketlerine yakın yerlerde askerlik yapması, mahalli meclislerin kararlarının geçerli ve yürürlükte olması çok sayıda Arap'ın nezaretlerde ve üst düzey görevlere getirilmesi sonucunda Arapçanın eğitimde ve resmi muamelelerde kullanılması gibi

imtiyazlar verilmiştir. Görüldüğü üzere, İttihatçıların Arap politikası böylece “ılımlı” ve onları kazanmaya yönelik bir tutum almıştır. Ancak merkezîyetçilik anlayışından taviz verilmemiştir. Zira kabul edilen istekler zaten kanunlaştırılmamış; sadece vakıflar, dil ve askerlik konuları ile ilgili bir irâde yayınlanarak uygulamaya konmuştur. İttihatçılar, mutabık kalınan düzenlemeleri uygulayacaklarını göstermek üzere, Arap Kongresi’ne başkanlık yapan Abdülhamid ez-Zehravi’yi de Meclis-i Ayan üyeliğine atamıştır. Arap Milliyetçiliğinde bu gelişmelere rağmen, I. Dünya Savaşı başlamadan önce sadece 126 kişi, açıkça Arap milliyetçiliğini savunmuş veya milliyetçi Arap cemiyetlerinin üyesi olarak faaliyet göstermiştir¹⁵⁵.

İttihat-Terakki ile Arap Milliyetçileri arasında alınan kararların neticeleri henüz görülmeden I. Dünya Savaşı patlak vermiştir. Osmanlı Devleti Irak Bölgesi'ne Teşkilat-ı Mahsusa' nın ilk reisi olan Süleyman Askeri Bey'i tayin etmiştir. Kendisi, Trablusgarp Savaşı'nda bölgedeki Arap halklarının işgalci İtalya'ya karşı savaşmasında görev almıştır. Bu tecrübesinin yanı sıra bölgede cirit atan İngiliz ajanlarına karşılık verebilmek için Teşkilat-ı Mahsusa' nın reisi Süleyman Askeri Bey bölgeye gönderilmiştir. Bölge halkına çok güvenen Süleyman Askeri, daha İstanbul'dan ayrılmadan önce bölgede "*...Muntazam ve ehemmiyetli bir askeri kuvvete ihtiyaç olmadığını, İngilizleri icabında önüne katıp süpürge sopalarıyla bile kovabileceğini...*"¹⁵⁶ söylemiştir. Kendisini bu kadar emin kılan şey Araplara duyduğu güvendir. Fakat eski Irak ve Havalisi Umum Kumandanı Cavit Paşa kendisine "*...Muvaffakiyetinizi elbet arzu ederim. Fakat siz bunlardan (aşiretler) bir istifade temin ile düşmanı memleketten tardedebilirsiniz size hükümeti Osmaniye'nin bahşedemeyeceği bir hediye vereceğim...*" demiş ve "*...başını*" göstermiştir. Bu, Cavit Paşa'nın aşiretlere kesinlikle güvenilmemesi gerektiğini ortaya koyan önemli bir ifadedir¹⁵⁷. İngiltere ve Fransa'nın devreye girmesi, vaatleri ve Osmanlı Devleti'ne ait toprakları işgal etmeleri üzerine olaylar farklı bir boyut kazanmıştır. Osmanlı Devleti'nin elinden bölgeyi tamamen kopartmak için bu devletlerin yeni vaatleri Arapların bağımsız devlet kurmalarına yardım edecekleri şeklinde olmuştur. Böylece Arap Milliyetçiliği artık Arap İstiklâl hareketine dönüşmüştür. Her türlü oyuna rağmen I. Dünya Savaşı'nda Arapların büyük çoğunluğu Osmanlı Devleti'ne ve

¹⁵⁵ Hut, agm, s.105-150.

¹⁵⁶ Nurettin Şimşek, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Reisi Süleyman Askeri Bey- Hayatı, Siyasi ve Askeri Faaliyetleri*, 1. Baskı, Altınordu Yayınları, Ankara, 2018, s.171

¹⁵⁷ Şimşek, *age*, s.173.

halifeye bağılı kalmıştır. Ancak Osmanlı'dan ümidini kesip kendi geleceklerini belirlemeleri gerektiğine inanan Araplar da vardır. Osmanlı yönetimi ise savaşın getirdiğı olağanüstü şartlarda, nereden gelirse gelsin ayrılıkçı hareketlere karşı sert tedbirler almıştır. Cemal Paşa, Arap milliyetçilerin merkezi konumunda olan Şam'a atanmasıyla başlayan süreçte Arap Milliyetçilerinin Osmanlı Devleti'nden ayrılmayı istediklerini düşünerek savaşın ilk yıllarında yıldırma ve sindirme harekâtına girişmiştir. Başta Abdülhamid ez-Zehravî, Azmzade Şefik el-Müeyyed, Selim el-Cezayirî ve Şükrü el-Asalî gibi Arapların önderi konumundaki on bir Arap milliyetçisini "Arap ihtilali cemiyetlerine intisap ve ihtilale cür'et etmek" suçlamasıyla Ağustos 1915'te idam ettirmiş bir kısmını da sınır dışına sürmüştür¹⁵⁸. Yapılan bu idam ve sürgünlerin sebebini Cemal Paşa Hatıratında şöyle anlatmıştır: "*...İdam hükmünün uygulanmasından bir gün evvel yine Şerif Faysal'ın ısrarı ile hakkında çok büyük hümet ve tazim beslediğini Şeyh Bedrettin Efendi, bunlar hakkında ricada bulunmak için karargâha gelmişti. Emeviye Cami hatiplerinden Şeyh Abdulkadir el-Hatip de beraberinde idi. Şeyh Abdülkadir el-Hatip kadar sahtekâr ve münafık bir şahsiyete, değil Şam'da hatta bütün dünyada rastlanmaz. Peygamber Efendimizin (AS) lanetler ve nefretlerle yâd ettikleri Medine münafıkları bunun yanında hiç kalır. Böyle olmakla beraber, özel bir düşünce ile cezasını geri bırakmayı uygun görüyordum. Ordu Müftüsü Şeyh Esat Şukayir Efendi'yi tercüman olarak davet ettim.*

Şeyh Bedrettin Efendi, kendisine has olan nazik üslubuyla beyanatına başladı. Harp divanından, oradaki mahkûmlardan ve diğerlerinden zerre kadar bahsetmeyerek genel olarak İslam'ın selameti ve onu tehlikeye koyabilecek haince teşebbüsler hakkında görüş beyan ediyordu. Birçok ayetler ve hadisler okuyup tefsir ettikten sonra dedi ki:

- Cenabı Hak, İslamlar arasında fitne ve fesat yapmaya kalkışanları üç türlü ceza ile tehdit ediyor: Ya idam, ya iki kolunun kesilmesi veya ebedi sürgün! Yapılan fitne ve fesadın doğurabilecekleri kötülüklerin derecesine göre hüküm olunmak lâzım gelir. Biz şimdi İslâm âleminin en çok tehlikeli bir harbe girdiğı bir zamandayız. Eğer bu zamanda İslâm'ın zayıflamasına sebep olabilecek fesat ve fitneye tevessül edenler bulunursa, bunlardan daha kötü mahlûklar bulunamaz.

¹⁵⁸ Hut, agm, s.105-150.

Fahri Kâinat Efendimiz (AS) buyuruyor ki: Hainler hakkında hâkim nezdinde şefaate teşebbüsünde bulunanlar da haindirler. Zira bunlar bilerek veya bilmeyerek fitne ve fesat yapılmasına hizmet etmiş olurlar".

Binaenaleyh cidden ve gerçekten ihanetleri sabit olanlar için şefaatte bulunmaktan Allaha inanan herkesin kaçınması gerekir.

Şeyh Bedrettin Efendi sözlerini bitirir bitirmez, gülerek Şeyh Esat ve Şeyh Abdülkadir el-Hatip'in yüzlerine baktım ve dedim ki:

- Siz Şeyh Hazretleri'ni bizim harp divanının mahkûm ettiği hainler hakkında şefaate dilenmek için bana getirdiniz. Hâlbuki Şeyh, benim harp divanı mazbatasını kuvvetli bir fetva ile tasdik ve hainleri affetmeye kesinlikle yetkili olmadığını şeriat lisanı ile bana ihtar etti. Öyle değil mi Bedrettin Hazretleri? ...

Güleç siması ile oradakilere bakarak tasdik anlamında başını salladı. Şeyh Esat Şukayır:

-Aman ey Şeyh, sen bizi berbat ettin! Artık bundan sonra Paşa'ya hiçbir ricada bulunamayız. Sizin fetvanıza göre bizi de hain telakki ederek ipe çekmeye kalkışır; şeklinde bir lâtife ile işi tatlıya bağladı.

Ertesi gün Şam ve Beyrut'ta idam hükümleri uygulandı.

Bazı kimseler diyorlar ki, bu hükümleri Padişah'ın onayından geçmeden uygulamamalıyım.

Evvela buna kanunen yetkim vardı. Sonra ancak böyle bir icraat ile diğer hainleri sindirmek mümkün olabilirdi. Arabistan'da şahsın ve şahsiyetlerin o kadar büyük bir ekişi vardı ki, bazen bir kolordunun yapamayacağı bir işi yalnız bir şahıs yapabilirdi.

Benim kadar cüzi vasıtalara sahip olan bir kumandanın senelerden beri İngiliz ve Fransız propagandaları ile ahlâkı berbat edilmiş bir muhitte hükümet nüfuz ve kuvvetini

yürütebilmesi için gerektiğinde her türlü ceza ve affını, her kim hakkında olursa olsun, hatta İstanbul'a sormadan uygulamaya yetkili olduğuma kani olması gerekir. Ben eminim ki, Şerif Hüseyin'in istiklâlini ilân etmesinden sora dâhi iki buçuk yıl Suriye'de hiçbir isyanın çıkmaması 1916 Nisanında tatbik edilmiş olan hükümlerden izinsiz tasdik ve icrası hususunda iki arkadaşımınla mutabık kalmıştık. Bunlardan biri Harbiye ve diğeri Dâhiliye Nâzırı idiler¹⁵⁹." diyen Cemal Paşa, yaşananlarının asıl sebebinin ne olduğunu bu şekilde anlatmıştır. Ancak onun bu icraatları Arap Milliyetçiliğini körüklemiştir. Cemal Paşa'nın faaliyetleri şiddetli tepki görmüştür. Ancak Paris'teki Arap Kongresi'ne katılan Beyrut Şehremini ve Meclis-i Mebusan âzâsı Selim Ali Selam'ın da anılarında vurguladığı gibi, idam edilenler devlete karşı isyan etmek amacıyla gizli bir faaliyet içinde olmuşlardır. Fakat bu gelişme, adı geçen kişileri Arap milliyetçiliğinin birer kahramanı hâline getirmiştir. Öncesinde Arap Milliyetçiliği hareketiyle hiçbir ilgisi olmayan, İttihatçıların Suriye'den sonra Hicaz'da da merkezi idareyi kuvvetlendirmeye yönelik uygulamalarından endişeye kapılan Mekke Emiri Şerif Hüseyin, fırsattan istifade ederek Osmanlı'dan ayrılma yolunu seçmiştir. Onu destekleyen ise yine İngilizler ve Fransızlar olmuştur. II. Abdülhamit, 1893'ten sonra onu sözde misafir olarak ama gerçekte "göz hapsinde" tutmak üzere İstanbul'a aldırıştır. Çünkü II. Abdülhamit henüz o yıllarda Şerif Hüseyin'in bu tür isyan hareketlerine girişebileceğini tahmin etmiştir. O'nun II. Meşrutiyet'in ilânı ile Hicaz'a emir olarak gidip 1916'da başlattığı isyan, II. Abdülhamit'in şüphesinde ne denli haklı olduğunu ortaya koymuştur. Şerif Hüseyin'in oğullarından Emir Abdullah, Mekke-i Mükerrerme'yi temsilen Osmanlı Mebusan Meclisi'nde bulunduğu sırada, Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiseri Lord Kitchener ile görüşmüş (5 Şubat 1914); Şerif Hüseyin de, Temmuz 1915'te, Mısır İngiliz Yüksek Komiseri Mc Mahon'a gönderdiği mektupta Osmanlı'ya karşı isyan şartlarını ortaya koymuştur. Haberleşmeler sonucunda ikili gizli bir antlaşma imzalamıştır. Şerif Hüseyin, ayaklanmanın başlamasıyla milliyetçilerin ihtiraslarının peşine düşmüş; kendini ve nüfuzunu koruma refleksiyle hareket ederek Arapçılığı propaganda aracı olarak kullanmıştır. Büyük Arap Krallığını vadeden İngilizlerin de desteğiyle, 10 Haziran 1916'da, Mekke'deki Osmanlı ordusuna saldırarak isyana başlamıştır. Başta Irak'ın gelecekteki kralı olacak olan Faysal olmak üzere oğullarının yanında Cafer el-Askeri ve Aziz Ali el Mısri gibi, Osmanlı ordusunda görev yapmış milliyetçi Arap subaylar da isyana katılmıştır. 1917'de, önce Filistin'de bir

¹⁵⁹ Fahri Parin, *Cemal Paşa Anıları (1913-1922)*, 1. Baskı, İskenderiye Yayınları, İstanbul, 2009, s.261-262.

Yahudi devletini öngören Balfour Deklerasyonu'nun ve ardından Arap vilâyetlerinde manda idarelerini öngören gizli Sykes-Picot Antlaşması'nın açığa çıkmasıyla, bağımsızlık peşinde koşan Arap milliyetçileri büyük bir hayal kırıklığına uğramışlardır. Savaş sonunda karşılarında gördükleri İngiliz ve Fransız manda idareleri, Arap milliyetçiliğini körüklemiş, Satı el-Husrî gibi Osmanlılığa bağlı kalan ancak imparatorluğun tasfiyesiyle bütün ümitlerini kaybeden bazı Arap aydınları da bundan etkilenmiştir. Üstelik Satı el-Husrî, Osmanlı sonrası Arap milliyetçiliğinin liderlerinden ve ideologlarından biri olmuştur¹⁶⁰.

XIX. yy. ortalarından itibaren, Türkler milliyetçiliğe yönelmek zorunda olduklarını görmüştür. Bu hayata geçtikçe, Araplar da kendi milliyetçiliklerine hız vermiştir. Aksi yönde olan bu gelişmeler neticesinde, nihayet I. Dünya Savaşı içinde ayaklanmalar başlamış ve Araplar Osmanlı Devleti'nden kopma noktasına gelmiştir. Bu sonuç, savaş sonunda iki tarafın da kendini öteki taraftan uzakta tutup milliyetçiliğe hız vermesine yol açmıştır. Bu durum karşılıklı etkileşim içinde oluşmuştur. Yani Arap ve Türk milliyetçiliği, birbirini hızlandırmıştır. 1916'da Araplar Halife'ye isyan ederken, 1919'dan sonra da Türk Milliyetçileri aynı şeyi yapmıştır. Araplar da Osmanlı Devleti'nin sömürgeci bir devlet olmadığını, bilakis Osmanlı Devleti'nin yıkılmasının ardından Orta Doğu'da sömürgeciliğin ortaya çıktığını anlamışlardır¹⁶¹.

3.3. İttihat-Terakki'nin Irak Türklerine Yönelik Çalışmaları

Bin yılı aşkın bir süredir Irak'ta yaşayan, 1055 yılında Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Tuğrul Beyin Irak'ı fethetmesiyle, yaklaşık 900 yıl boyunca yönetici konumunda yer alan, birçok devlet ve beylik kuran Türklerin bu durumu İngilizlerin Irak'ı işgal etmesiyle sona ermiştir. Irak'ın kurucu unsurlarından biri olarak ifade edilen Türkmenler, kurulan Irak Devleti'nde etkin unsur olarak dahi gösterilmemiştir. Dağınık bir coğrafya içerisinde Irak'ın en güneyindeki Basra'dan en kuzeyindeki Duhok'a kadar hemen her vilayette Türkmenlere rastlanmaktadır.

¹⁶⁰ Hut, agm, s.105-150.

¹⁶¹ Kürkçüoğlu, *age*, s. 252-253.

Birçok tarihçi ve yazarın ortak kanısına göre, Irak'ta ilk Türk topluluklar 674 yılında Emevi Halifesi olan Muaviye tarafından Horasan'a gönderilen Ubeydullah Bin Ziyad'ın 2000 kadar Türk askerini Basra'ya yerleştirilmesiyle beraber görülmektedir. Ancak bazı yazarlara göre de Türkler Irak'a daha eski dönemlerde gelmiştir. 1534 yılında Osmanlı Padişahı Kanuni Sultan Süleyman, bizzat Bağdat'a girmiş, Safevi hâkimiyetine son vermiş ve böylece 1918'e kadar bölgede aralıksız olarak Türk hâkimiyeti devam etmiştir. Türkmenler yoğun olarak, Irak'ın kuzey batısından güney doğusuna kadar yaklaşık 50 km'lik genişlikteki bir şeritte yaşamlarını sürdürmektedir. Türkmenler başta Kerkük olmak üzere Musul, Erbil, Selahattin ve Diyala vilayetinde yoğun olarak ikamet ederler. Ayrıca Irak'ın minyatürü sayılan Kerkük'te, Havice hariç olmak üzere ilçe merkezi, Tavuk ve Dibis'te yoğun olarak yaşamaktadırlar. Ninova olarak bilinen Musul'da ise Arap nüfusu çoğunluktadır. Ancak, Kürt ve Türkmen nüfusu da Musul'un diğer unsurlarıdır. Musul'da Türkmenler, başta Musul Merkez İlçe ve Telafer olmak üzere, Hamdaniye ve Telkeyf 'in güneyinde yoğun olarak yaşamaktadır. Bunun yanı sıra, Musul'un diğer ilçelerinde de Türkmenlerin yaşadığı bilinmektedir. Türkmenler Telkeyf 'e bağlı Reşidiye, Serihan, Karakoyun, Sedabavize, Hamdaniye'ye bağlı Tezharap, Şemsiye, Sellamiye, Karayatak, Sennif, Telafer'e bağlı İyaziye, Muhallebiye, Zammar ve Rabia'da da yoğun olarak yaşamaktadır¹⁶². 1881-1893 döneminde yapılan nüfus sayımında Musul 'da yaşayan erkeklerin sayısı ve bunların dinlerine göre dağılımları belirlenmiştir. Vilayetin vergi ve asker potansiyelini saptamak amacıyla gerçekleştirilen bu sayımda, kadınlar sayılmamıştır. İlkel sayım ve izleme metodlarının kullanıldığı nüfusun ise genelde göçebe ve tutucu bir karakter taşıdığı göz önünde bulundurulduğunda sağlıklı bir sonuç elde edildiğini söylemek çok güçtür. Sayım sonucuna göre, Musul'daki erkeklerin sayısının 176.111 olduğu bunun 164.593'ünü Müslümanların, 9232'sini Hıristiyanların, 4.286'sının Yahudilerden oluştuğu saptanmıştır. Kadın sayısının erkekler kadar olduğunu farz edersek, XIX. yy. sonunda Musul'da 350.000-400.000 civarında insan olduğunu söyleyebiliriz. Aynı dönemde Musul kentinin nüfusu ise 40.000 civarında hesaplanmaktadır. İngilizler ise bölgeyi işgal ettikten sonra 1919 yılında yaptıkları nüfus saptamasında, vilayet nüfusunun 601.893'ü Müslüman, 55.470'i Hıristiyan, 14.835'i Yahudi, 30.180'i de Yezidi olmak üzere Musul'un nüfusu 703.378 olarak hesaplanmıştır. Kuşkusuz Osmanlı sayımının sağlıklı olmasını engelleyen ve nüfusun niteliğinden kaynaklanan sorunlar

¹⁶² Bilgay Duman, "Irak'ta Türkmen Varlığı", *Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM)*, Rapor No:33, Ankara, 2011, s.8.

İngilizler'in yaptığı nüfus saptaması için de geçerlidir. Ama nüfusun sonraki yıllarda seyri incelendiğinde 1919 saptamasının büyük ölçüde gerçeği yansıttığını söyleyebiliriz. Çünkü 1919 nüfus saptamasını yaptıklarında İngilizler henüz Musul'a yönelik Türk istemlerini ciddi bir tehdit olarak değerlendirmemişlerdir¹⁶³.

Birçok devletin egemenliği altında nice medeniyetlerin etkisinde kalarak günümüze değin varlığını sürdüren, Irak Türkmenleri, 1918'de İngilizlerin Irak'ı işgali ile aslî unsur statüsünden çıkıp azınlık durumuna düşmüştür. 25 Aralık 1055'te başlayan Türk egemenliği de böylece sona ermiştir. Irak Türklerinin kaderini yakından ilgilendiren ve “*Musul Eyaleti*” diye bilinen “*Kerkük, Musul, Süleymaniye ve Erbil*” vilayetlerini içine alan bölge, uluslararası bir mesele olarak ortaya çıkmıştır. Dünya literatürüne “*Musul Meselesi*” olarak geçen ve Türkiye-İngiltere arasında büyük çekişmeye sebep olan bu kriz, I. Dünya Savaşı sonrasında da bir diplomasi savaşına dönüşmüştür. I. Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti'nin bölgeyi boşaltması, 1917'de Rusya'nın çökmesi, 1919 yılında da ABD'nin Şam Konferansı ile Ortadoğu'dan çekilmesiyle İngilizler bölgede mutlak güç haline gelmiştir. 24 Nisan 1920'de San Remo'da toplanan İtilaf Devletleri, Milletler Cemiyeti yasasının 24.maddesinin kendilerine tanıdığı mandater haklarının kullanılması ve sınırları konusunda anlaşmışlar, Irak'ı İngiliz mandası olarak tanımışlardır. 23 Ağustos 1921'de Emir Faysal Irak Krallığına getirilmiştir. Ancak kurulan devletin sınırları içine Musul dâhil edilmemiştir. Türk tarafında ise, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Mondros Ateşkes antlaşması maddeleri gereği başlatılan haksız işgallere karşı bir Kurtuluş Savaşı başlamıştır. Başlayan Kurtuluş Savaşı'nda sınırlar ise 12 Ocak 1920'de toplanan son Osmanlı Mebusan Meclisince 28 Ocak 1920'de alınan “*Misak-ı Milli*” ile belirlenmiştir. Böylece Mondros'un imzalandığı gün işgal edilmemiş olan yerler Türk yurdu olarak kabul edilmiş ve Musul da Misak-ı Milli sınırları içine dâhil edilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin tapusu olan Lozan Konferansında da Musul sorunu en çetin tartışmaların yaşandığı konuların başında gelmiştir. Burada da bir sonuç alınamamış ve Musul, 1926 Ankara Antlaşması ile Irak'a bırakılmıştır¹⁶⁴.

¹⁶³ İhsan Ş. Kaymaz, *Musul Sorunu Emperyalizm ve Kürtler*, 1. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, s.34-35.

¹⁶⁴ Suphi Saatçi, *Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2003, s.106-147.

Atatürk, bir konuşmasında Musul-Anavatan ilişkisiyle ilgili şöyle demiştir: “*Mütareke imzalanır imzalanmaz İngilizler Musul’u işgal etti. Mütareke yapıldığı günlerde bizim ordumuz Musul’da, İngilizler güneyde idi. Mütarekeden sonra oradaki kumandanla aldatici konuşmalara girilerek askerlerini Musul’a soktular. İstanbul’u, deniz ve kara kuvvetleriyle işgal ettiler. Bunlar mütarekenin neresine, hangi maddesine uyabilmektedir?... Mütareke imzalandığı gün ordularımız benim çizdiğim sınırlar üzerinde idi. Bu sınır İskenderun Körfezi güneyinden Antakya’dan Halep ile Katma İstasyonu arasındaki Carablus Köprüsü güneyinden geçerek, Fırat Nehri’ne ulaşır. Oradan Deyrizor’a iner; daha sonra doğuya uzanarak Musul, Kerkük, Süleymaniye’yi içine alır. Bu sınır ordularımız tarafından silahla savunulduğu gibi, bizim insanlarımızın oturduğu vatan parçalarıdır*¹⁶⁵”. demektedir. Atatürk’ün bu sözleri Irak Türkmenleri ile Anadolu insanının bir olduğunun bir ifadesidir. Öte yandan Osmanlı Devleti de 1534 yılından Kasım 1918’e kadar Osmanlı hâkimiyetinde kalan bölgeye Rumeli, Urfa, Diyarbakır ve Tokat’tan bir hayli Türk boyu sevk etmiştir. Zaten tarihi süreç içerisinde yaşanan gerçekler de Irak Türkmenlerinin iktisadi, coğrafi ve siyasi sebeplerle Türkistan, Buhara, Semerkant, Kafkas, Azerbaycan, Özbekistan, Dağıstan ve Irak’ın çevre bölgelerinden gelen Türklerin torunları olduğunu kanıtlamıştır¹⁶⁶.

Irak Türkleri Anadolu insanı ile yakın kültür ve dil birliğine sahiptir. Irak Türklerinin neredeyse tamamı Müslümandır. Müslümanların %30-40’lık kısmı Şii, geri kalanı Sünni ağırlıktadır. Bölge, İttihat-Terakki’nin Türkçülük-Turancılık ülküsüne uygun olduğundan vatanın bir parçası gibi görülmüştür. Fakat imkânsızlıklar neticesinde gereken ilgi bölgeye gösterilememiştir. Bağdat’ın kaybı Edirne’nin Balkan Savaşları’nda kaybedilmesinden daha az bir acı yaratmamıştır. IV. Ordu Komutanı Cemal Paşa, özellikle Arap isyanlarına karşı kritik noktalarda Türk muhacirlerin iskân edilmesini düşünmüştür. Ancak bu gerçekleşmemiştir. Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından 1 Nisan 1916 tarihinde “*Bağdat, Bedre, Horasan, Hanikin, Mendeli ve Divaniye*” de bulunan “*Türklerin sayısı, Arap ve Kürtlere oranları, dilleri, eğitim ve iktisadi durumları*” hakkında Bağdat vilayetinden bilgi istenmiştir. Ayrıca Doğu’dan Rus ilerlemesinden kaçıp civar illere sığınan Türk mültecilerin sayısı fazla olduğundan, bu kişilerin bir kısmı Musul’a sevk edilmiştir. Türk

¹⁶⁵Saatçi, *age*, s.147. Bkz. *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri II.(1906-1938)*, 2. Baskı, Ankara, 1959, s. 6-12.

¹⁶⁶ Mehmet Hazar, “Irak Türkmenlerinin Dünü ve Türkçesi”, *Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.2, 2007, s.360-361.

mültecilerin Musul şehrinde uygun olan yerlere yerleştirilmeleri konusunda Talat Paşa'nın telgrafı şöyledir:

“Musul Vilayetine

Şifre

24 Nisan 332 şifreye. Türk mültecilerin vilayet dâhilinde münasip bir yere iskânları muvafıktır. Fakat Kürtlerin Fi 23 Nisan 332 tarih 5569 nolu şifre mucibince behemehal Anadolu'da iskân edilmek üzere sevkleri lazımdır.¹⁶⁷”

3.4. Süleyman Nazif'in Irak Bölgesindeki İcraatları

Türk edebiyatının önemli yazar ve şairlerinden biri olan Süleyman Nazif 1869'da Diyarbakır'da doğmuştur. Onun önemli bir özelliği de Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında Irak'ın Basra, Musul ve Bağdat şehirlerinde Valilik yapmış olmasıdır. Babası Sait Paşa, yine büyük bir yazar ve devlet adamı olan babasının ismini yeni doğan oğluna vermiştir.

Süleyman Nazif, ilk eğitimini aile ocağında almıştır. Çocukluğu babasının mutasarrıf olarak bulunduğu civar vilayetlerde geçmiştir. Harput'ta mahalle mektebine gitmiş, Maraş'ta dört ay gibi kısa bir sürede Kur'an-ı Kerim'i hatmetmiştir. Ardından Diyarbakır'da bir süre Rüşiye öğrenimi görmüştür. Asıl öğrenimine ise 1879 yılında Mardin'de babasının yanında başlamıştır. Sait Paşa bizzat, oğlu Süleyman Nazif'e Tarih, Mantık, Osmanlı ve Fars dillerine ait eserleri okutmuştur. Süleyman Nazif, Namık Kemal ve Abdülhak Hamit'in eserlerini de yine bu yıllarda okumaya başlamıştır. Zamanla doğu kültürüne aşinalığı artmış, divan edebiyatına ilgi duymuş ve geçmişe bağlı bir kişi olmuştur. Yine bu yıllarda Mardin'de Gregoryan adlı bir papazdan Fransızca, Muş Müftüsü Efendi'den Arapça dersler almıştır. Babasının Mardin'de ölümü üzerine Diyarbakır'a dönmüştür. Yirmi yaşına kadar, Vali Sırrı

¹⁶⁷Dündar, *age*, s.172.

Paşa'nın yardımıyla bazı geçici görevlerde bulunmuştur. Sonra İdare Meclisi İkinci Kâtipliğine ve Vilayet Matbaası Müdürlüğüne tayin edilmiştir. Aynı zamanda vilayet gazetesinin başyazarlığını üstlenmiştir. Henüz çocukluk yıllarında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın (93 Harbi) getirmiş olduğu yoksulluk ve sefalet kendisinin vatan-millet sorunları üzerinde durmasına sebep olmuştur. Özellikle Doğu'da kurulmak istenen Ermenistan Devleti fikrine Diyarbakırlıların nasıl tepki gösterdiği, Süleyman Nazif'in 30 Ekim 1895 tarihli bir telgrafıyla İstanbul'a bildirilmiştir. Bu olayları incelemek için Diyarbakır'a gelen Abdullah Paşa'nın güvenini kazanmıştır. Sonrasında Musul'a gitmiştir. Orada kaldığı yedi ay içinde Nasirüddin Şah'ın öldürülmesiyle karışan İran'daki olayların bölgeye nasıl etki yaptığını araştırmış, bu olayları 1923 yılında yayımladığı *Nasirüddin Şah ve Bâbiler* adlı eserinde anlatmıştır. Diyarbakır'a dönüşünde görevinden istifa etmiş, maddi sorunlarla uğraşırken eşinden de ayrılmıştır. Bunun üzerine 1896'da İstanbul'a gitmiştir. Burada Jön Türk hareketine katılmıştır. Ardından Paris'e gitmiştir. Ancak fikirlerine hayran olduğu Mizancı Murat'ın Paris'ten ayrılması ve kendisine de İstanbul'a dönmesi halinde başına bir hal gelmeyeceğinin garantisinin Ahmet Celalettin Paşa tarafından verilmesi üzerine İstanbul'a dönmüştür. Sonraki durağı ise Bursa olmuştur. Bursa'da aralıksız on iki ay kalmıştır. Bu süre zarfında İbrahim Cehdi imzasıyla *Servet-i Fûnun'* a çoğu sone tarzında şiirler ve makaleler yazmıştır. II. Meşrutiyet'te Konya mektupçuluğuna atanmış, ancak bu görevi kabul etmeyerek İstanbul'a dönmüş ve gazeteciliğe başlamıştır. Ebu Ziya Tevfik'in Tasvir-i Efkâr Gazetesine yüzden fazla baş makale yazmıştır. Ucu hükümete dokunan şiddetli yazıları yüzünden 1909'da Basra'ya vali olarak atanarak İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır¹⁶⁹.

Süleyman Nazif, 24 Eylül 1909'da İstanbul'dan ayrılarak vazife yerine gitmiştir. Basra'ya gelir gelmez oradaki memur ve ahaliye bir konuşma yaparak, meşrutiyetin hüküm ve kanunları çerçevesinde hareket edeceğini herkesin bu kanunlara uymalarını, aksi durumlar oluşursa kanun ve nizam dairesinde davranarak hüküm vereceğini, memleketin hayrından başka bir şey düşünmediğini ve bölgede faydalı olamayacağını anladığı gün istifa etmekten çekinmeyeceğini söylemiştir. Böylece 4 Eylül 1326'ya kadar görevini ifa etmiştir¹⁷⁰.

¹⁶⁹ *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, C.VII, Atatürk Kültür Merkezi Yayını:214, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2007, s.661-664.

¹⁷⁰ Şuayb Karakaş, *Süleyman Nazif*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları:968, Kültür Eserleri Dizisi:122, Ankara, 1988, s. 85-86.

Görevi sırasında Emlâk-ı Seniyye namına istimlâk edilen arazilerini geri isteyen halkı yatıştırmak için izlediği yol çok başarılı görülmüştür. Çünkü halkın tek geçim kaynağı olan bu arazilerin II. Abdülhamit zamanında istimlâk edilmesiyle ahalinin durumu iyice perişan bir hâl almıştır. Süleyman Nazif bu vaziyeti " *Evet, hepsi aç ve hepsi çıplaktı! ...*" diye tarif etmiştir. Halk, arazisini geri almak için isyan edince Osmanlı Devleti isyanı bastırması için bölgeye asker sevk etmiştir. Ancak isyanın bastırılması şöyle dursun işler tamamen içinden çıkılmaz bir hal almaya başlamıştır. Süleyman Nazif ise askeri güç ile isyanın bastırılmayacağını ifade etmiştir. Gelişen olayları Süleyman Nazif şöyle anlatmıştır: "... *Nemrut Mustafa kumandasında dokuz ve Yusuf Paşa kumandasında on dört taburun mağlup ve mahsur olduğu ve Muhyeddin Paşa'nın yedi taburla cebren giremediği bir muntaka-i iğtişaşa ben, fakat yirmi jandarma ile hem gittim; hem haysiyyet-i devleti, zevâhir itibariyle, sathî surette muhafaza etmeye çalıştım. Dâhiliye Nezareti, Babı Âli ve Nazım Paşa ordu namlarına hareket ve muvaffakiyetimi kemal-i hararetle alkışlarken ben aynen şu cevabı vermiştim: - Müntefik'de fevkalade hiçbir iş görülmemiştir. Teşrini Evvelde muntazam bir kuvvet behemeahâl oraya sevk edilerek, devletin tezelzül eden satvet ve haysiyeti iade edilmeli fakat her şeyden evvel Sultan Abdülhamit'ten müdevver arazi aşâire taksim ve tefviz olunmalıdır*¹⁷¹.

Ancak Süleyman Nazif, arazinin halka dağıtılması işini tamamlayamadan vazifesinden istifa etmiş ve İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'a döndükten kısa bir süre sonra Kastamonu Valisi olarak görevlendirilmiştir. 1910-1911 yıllarında Kastamonu Valiliği görevini yapan Süleyman Nazif, ardından 1911-1913 yılları arasında Trabzon Valisi olarak görev yapmıştır. Irak bölgesine tekrar görevlendirilmesi ise 1913'te Musul Valisi göreviyle gerçekleşmiş ve 1914'te nihayet Bağdat Valisi olmuştur¹⁷². Altı ay süren Bağdat Valiliği'nden sonra bir daha memurluk vazifesi almamıştır.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesinde iki ay sonra Bağdat Valisi olarak görevlendirilmiştir.

Bağdat'a varmasından kısa bir süre sonra Dâhiliye Nâzırı Talat Paşa tarafından şifreli bir telgraf almıştır. Buna göre İstanbul'dan yola çıkan ve Bağdat'ta kendisine yardım edecek

¹⁷¹ Karakaş, *age*, s. 87.

¹⁷² Önder Göçgün, *Süleyman Nazif- Hayatı, Eserleri, Kişiliği ve Eserlerinden Açıklamalı, Sadeleştirilmiş Seçmeler*, 1. Baskı, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2010, s.4.

olan Şeyh Esedullah Tebrizi'nin zekâsından faydalanması ve kendisinin tüm taleplerinin karşılanması yönündedir. Ancak Şeyh Esedullah, Süleyman Nazif'e yardım etmek şöyle dursun yaptığı hizmetleri aşağılamıştır. Bu yaşananları Süleyman Nazif şöyle anlatmaktadır:

" Şeyh Esedullah ile Bağdat'ta ilk mülakatımız vaki olduğu zaman, Dâhiliye Nazırının bana olan emrini tebliğ ettim. Ben bu vazife-i resmiyyeyi ifa ederken, hissiyatımı ketm ve ihfa' etmiş ve hatta- yine o vazifenin ilca-yı akdesiyle- Şeyh'i idlâl ve igva edecek bir tavr-ı lisan iltizam eylemiştim. Tahutturu beni halâ mahcup ve mu'azzeb eder: Koca Tebrizli Türk, sapsarı kesilerek, bana harfiyyen şu sözleri söyledi:

- Vakıan ben Azerbaycanlıyım, yani Türküm. Fakat ruhum İranidir. Ben Tebriz'de dünyaya geldim; siz Diyarbakır'da doğmuşsunuz. Sizin maskat-ı re'siniz dahi Azerbaycan'dan ma'dûd iken, mutaassıp bir Osmanlısınız. Ve Osmanlı hesabına adam avlamaya çalışıyorsunuz.

(...) Bir gün Şeyh Esedullah'ın Kasr-ı Şirin'e giderek, orada askerimizle Acem aşâiri arasında mütehaddis ve vahim bir şekil almaya müstaide bir ihtilafı dostane hal etmesini rica etmiştim. Bana dedi ki: - İslam da olsa, ecnebi bir devlet ordusunun ne önünde, ne arkasında vatanımın toprağına ayak basamam¹⁷³.

Son derece dürüst ve kararlı bir kişiliğe sahip olan şair ruhlu Süleyman Nazif, bir türlü idareciliği yapamaz¹⁷⁴. Haziran 1915'te Meclis-i Vükela kararıyla Bağdat Valiliğinden azledilir. Bunun sebebi de I. Dünya Savaşı'nın çetin ortamı içerisinde Bağdat Valiliği ile Ordu Kumandanlığının tek elde birleştirilmenin idari ve askeri bakımdan daha faydalı olacağı inancındandır. Bunun üzerine Süleyman Nazif Bağdat Valiliği görevinden Haziran 1915'te ayrılmıştır. Yerine Irak Kumandanı Nurettin Paşa tayin edilmiştir¹⁷⁵.

Kısa memurluk görevinin büyük kısmını Irak bölgesinde yapan Süleyman Nazif, İstanbul'a dönerek "*Hak*" gazetesinin başyazarı olmuştur. Bundan zamanının çoğunu yazarlığa vermiştir. Onun sürekli yazmakta olduğu gazete ise 1918'de Cenap Şahabettin ile birlikte çıkartmaya başladıkları "*Hadisat*" gazetesidir. Ayrıca Süleyman Nazif, I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan devletin insanların çektiği sıkıntıyı tamamen hisseden bunu şiir ve

¹⁷³ Karataş, *age*, s.91.

¹⁷⁴ Göçgün, *age*, s.4.

¹⁷⁵ Karataş, *age*, s.92.

yazılarıyla dile getiren milli bir sanatçıdır. Vatanın ve milletin kurtuluşu için çok büyük gayretler göstermiştir. Nitekim Fransız askerlerinin büyük bir gösterişle İstanbul'a girişlerinin ertesi günü yani 9 Şubat 1919'da "Hadisat" gazetesinde yayımladığı "Kara Bir Gün" adlı başyazısında vatan ve millet sevgisinin en anlamlısını ortaya koymuştur:

" Fransız generalinin dün şehrimize gelişi münasebetiyle, bir kısım vatandaşlarımız tarafından gerçekleştirilen -alkış ve sevinç dolu-gösteriş, Türkün ve İslam'ın kalbinde ve tarihinde sonsuza kadar kanayacak bir yara açtı. Aradan yüzyıllar geçse ve bugünkü üzüntümüz ve talihsizliğimiz, sevinç ve talihe, mutluluğa dönse bile yine bu acıyı hissedecek ve bu acıyı, üzüntüyü çocuklarımıza ve torunlarımıza nesilden nesile ağlayacak bir miras olarak bırakacağız.

Almanya orduları 1871 senesinde Paris'e girerek, Büyük Napolyon'un kazandığı zaferlerin taşlaşmış bir kahramanlık şiiri demek olan Zafer Takı (Anıt)'nın altından geçerken bile, Fransızlar bizim kadar hakaret görmemişti ve bizim dün sabah saat dokuzdan on bire kadar hissettiğimiz acıyı ve azabı, büyük üzüntüyü duymamıştı. Çünkü "Fransız" adını taşıyan herkes, çünkü yalnız Hıristiyanlar değil, Yahudi Fransızlar ile Cezayirli Müslümanlar ve o milli matem, yas karşısında aynı üzüntü, yakınma ve utanma ile ağlamış ve kızarmışlardı.

Biz ise, yüz yıllardır milliyetlerini ve dillerini engin hoş görüümüze borçlu olan bir kısım halkın, düştüğümüz kötü durum karşısında sevinç çılgınlıkları atmaları ile kutsal matemimize, yassımıza en acı hakaretlerin, aşağılanmaların, bir tokat şeklinde atıldığını gördük.

"Bunu hak etmedik" diyemeyiz. Hak etmeseydik, bu felakete uğramazdık. Her milletin hayat sayfalarında birçok yükseliş ve düşüş sayfaları vardır. Fransa Kralı Birinci Fransuva'yı hapisten kurtarmış ve koca Viyana şehrini birçok kereler kuşatmış bir milletin kader defterinde, böyle çok acıklı bir satır da varmış. Her durum değişkendir. Araplar'ın güzel bir sözü vardır: " Usbur, fein-neddehre- la- yasbir" derler. (Sen sabret, dünya sabretmez; yani olaylar gerektiği şekilde gelişir ve bir gün hak yerini bulur)¹⁷⁶. İsmi gibi nazif bir şekilde kaleme aldığı başyazısı Hadisat gazetesinde yayımlandığı gün kara bir çelenkin altında verilmiştir. Sansürlenmesi için türlü oyunlar oynanmışsa da yazısı halkıyla buluşmuştur.

¹⁷⁶ Göçgün, *age*, s.42-43.

Süleyman Nazif'in başyazısı o kadar önemlidir ki Türk'ün istiklal ve özgürlüğünde düşman yönünde atılmış ilk fişek niteliğini taşımıştır.

Irak'ta Basra, Musul ve Bağdat valiliği yapmış, bölge halkını tanımış olan Süleyman Nazif, duygularını 1918 yılında bastırıldığı "*Fırak-ı Irak*" adlı şiir kitabında toplamıştır. Kitap, adından da anlaşılacağı gibi, asırlarca Türk Vatanı olan Irak'ın I. Dünya Savaşı ile ait olduğu Anadolu'dan zorla koparılması üzerine bir "*Vatan Mersiyesi*" şeklinde yazılmıştır. Bu kitabı on yıl önce ölen annesine ithaf eden Süleyman Nazif, "*Ah anne!... Keşke ben yalnız senin öksüzün olsaydım. Ve yalnız senin öksüzün olarak, kırk sene evvel ölseydim de böyle yetim-i vatan ve yetim-i tarih kalmasaydım!...*" diyerek Irak'ın kaybının ve memleketin içine düştüğü durumun kendinde ne derin yaralar açtığını ifade etmiştir. Yine Fırak-ı Irak kitabında yer alan "*Dicle ve Ben*" adlı şiirinde Bağdat'ın Türklerin nazlı bir şehri olduğundan bahisle tasvirini yapmıştır. Sonrasında ise düşman işgali ile Bağdat'ın düştüğü durumu ifade eden Nazif, İslam'ın bu güzide şehri için gözyaşı dökmüştür. Kendisi ile aynı topraklarda doğan Dicle Nehri'ne seslenen şair, Bağdat önünden geçerken lakayt akmamasını ve Bağdat'a ninniler söylemesini istemiştir. Şiirde Dicle'ye sitemkâr olan Nazif'in aslında kırgınlığı Dicle'ye değil memleketi bu hale düşürenleredir. Bağdat'ın kaybedilişini yabancı bir yerin kaybedilişi değil, "Diyar-ı Fuzuli" nin yani Türk tarih ve edebiyatının büyük kısmına sahne olan vatan toprağının kaybı olarak görmüştür¹⁷⁷.

Süleyman Nazif, yüreği vatan aşkıyla dolu bir milli sanatçıdır. 1896 yılında Jön Türk hareketine katılmış olmasına rağmen, yeri geldiğinde onlara karşı yazılar yazmaktan çekinmemiştir. Yakın arkadaşı İbrahim Alâeddin Gövsa, Nazif'in bu durumu ile ilgili şöyle anlatmaktadır: "*Süleyman Nazif, 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilanında hürriyet kahramanı olarak tanınan Enver Bey'i sever, aynı zatı İttihat ve Terakki'nin Paşası olduktan sonra hiç beğenmezdi. Bu hissini şöyle ifade ederdi: - Allah cezanı versin; Enver Paşa, Enver Bey'i katletti!*

Bir gün de, Enver Paşa otomobili içinde geçerken, Süleyman Nazif şöyle söylenmişti:

¹⁷⁷ Karakaş, *age*, s.165-170.

'- *Görüyor musunuz, Enver Bey'in katili geçiyor!*¹⁷⁸. Irak bölgesi ile tanışması da yine bunun eseridir. Zira kaleme aldığı yazıları İttihat-Terakki tarafından tehlikeli görüldüğü için Basra'ya gönderilmiş ve yine muhtelif zamanlarda Musul ve Bağdat Valiliği yapmıştır.

Süleyman Nazif hakkında büyük tarihçi Fuat Köprülü şöyle demektedir: " *Süleyman Nazif hakkında, yarın belki türlü türlü mütalaalar(görüşler), çeşit çeşit tenkitler ortaya atılacaktır. Lakin öyle zannediyorum ki, O'nun coşkun ve taşkın bir ruha sahip olduğunu hiç kimse inkâr edemeyecektir. Nazif'in ruhunu, muntazam bir yol takip eden sakin bir nehre değil; zaman zaman müthiş çağlayanlar vücuda getiren, bazen toprak altında gizlenerek, sonra birden bire yine coşan ve taşan çılgın sulara benzetebiliriz*¹⁷⁹.

3.5. Cemâl, Enver, Talat Paşaların Irak Bölgesine Yönelik Çalışmaları

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Orduları Başkomutan Vekilliği ve Harbiye Nazırlığı makamlarının sahibi Enver Paşa'dır. Ülke yönetiminin en yetkili söz sahibi kişisidir. Sarayın damadı olması nüfuzunu kuvvetlendiren bir başka unsurdur. Komutan olarak yönettiği tek savaş, Kafkasya Cephesinde Sarıkamış Harekâtı olmuştur. Diğer cephelerde fiili olarak yer almamıştır. Talat Paşa ise savaşın ilk yıllarında Dâhiliye Nazırlığı, sonrasında da Sadrazamlık makamlarında görev yapmıştır. İttihat-Terakki'nin akıl hocası konumundadır. Bu üç Paşa içerisinde Irak Bölgesi'nde hem savaş öncesinde hem de savaş yıllarında icraatlarının fazlalığı nedeniyle Cemâl Paşa'nın ayrıntılı izahı önemlidir. Çalışmamızda bu durum göz önünde bulundurularak İttihat-Terakki'nin ülkeyi yöneten üç Paşasından en çok Cemâl Paşa hakkında bilgiler verilmiştir.

3.5.1. Cemâl Paşa (1872-1922)

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin öne çıkan üç paşasından biridir. 6 Mayıs 1872 tarihinde Midilli 'de doğan Cemâl Paşa 'nın asıl adı Ahmet Cemal'dır. Babası Askerî Eczacı Mehmet Nesib Bey'dir. 1890'da Kuleli Askerî İdadisi'ni bitirmiştir. Daha sonra girdiği

¹⁷⁸ Göçgün, *age*, s.78.

¹⁷⁹ Göçgün, *age*, s.108-109.

Mekteb-i Harbiye-i Şahane'den 1893 yılında mezun olmuştur. Erkân-ı harbiye tahsilini tamamladıktan sonra 1895'te kurmay yüzbaşı rütbesini almıştır. Bir süre Seraskerlikte Erkânı Harbiye Dairesi Birinci Şubesi ve İkinci Ordu'ya bağlı Kırklareli İstihkâm Şubesi'nde çalıştıktan sonra 1898 tarihinde Üçüncü Ordu'ya bağlı Redif Fırkası Erkân-ı Harbiye Reisi olarak Selanik'te görev almıştır. Bu sırada İttihat-Terakki Cemiyeti tarafından yürütülmekte olan askerî teşkilâtlanma çalışmalarına yakınlık duymasına rağmen, söz konusu cemiyette aktif olarak bulunmamıştır. 1905'te binbaşılığa yükselmiştir. Jöntürk faaliyetlerine olan ilgisi sebebiyle Ekim 1906'da Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne üye olmuştur. 1908 senesindeki ihtilâlden sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin askerî kadrosu içinde ön plana çıkmış, söz konusu cemiyet tarafından İstanbul'da siyasî durumu kontrol altında tutmak üzere gönderilen on kişilik heyette görev almıştır. Ardından kaymakamlığa terfi etmiş ve Heyet-i İslâhiye üyesi olarak Anadolu'ya gönderilmiştir¹⁸⁰.

31 Mart Vakasında Cemâl Bey Gebze'de vazifelidir. Gebze'den Yeşilköy'e geçip "Hareket Ordusu"na katılmıştır. 1909'da Üsküdar Mutasarrıfı olan Cemâl Bey, 31 Mart Vakası'nın ertesi günü Adana'da patlak veren Ermeni Olaylarını bastırmak için Vali tayin edilmiştir. Durumu "Hatırat"ının "Adana Vakası" bölümünde şöyle anlatıyor: "*İstanbul'da İttihat ve Terakki taraftarının kâmilten imhası maksadıyla ika olunan 31 Mart vakasının esna-i cereyanında Adana vilayetinde dahi Türklerle Ermeniler arasında azim bir kıtal baş göstermişti. 1909 senesi Ağustosunda Adana valiliğine tayin olduğum için Osmanlı tarihi Meşrutiyet'inin en elim ve kaygısından biri olan bu kıtalın psikolojik isyanı benim kadar tetkik etmiş kimse yoktur iddiasındayım. İlan-ı Meşrutiyetten sonra Memalik-i Osmaniye'nin her tarafında halk o derece şımarmış idi ki en küçük jandarmadan en büyük valiye kadar hiçbir hükümet memurunun ahali üzerinde hiçbir nüfuzu kalmamıştı. Hürriyet kelamı gerek gazeteler ve gerek nâs tarafından pek fena bir sorundu.*"¹⁸¹ diye anlatan Cemâl Paşa'nın bu anlattıklarından meşrutiyet ve hürriyet gibi sözcüklerin nasıl anlaşıldığını ve nasıl istismar edildiğini anlamaktayız. İşte, Adana olayları da bunun sonucudur.

14 Nisan 1909'da Adana'da başlayan olaylar kısa sürede Mersin, Tarsus, Antakya, Dört Yol, Cebel-i Bereket ve Maraş gibi geniş bir alana yayıldı ve bazı yerlerde 15 günden

¹⁸⁰ Ahmet Zeki İzgöer, *Hatırat (1913-1922) Cemâl Paşa*, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul, 2012, s.13.

¹⁸¹ Fahri Parin, *Cemâl Paşa Hatırat(1913-1922)*, Parola Yayınları, İstanbul, 2016, s.249.

fazla sürdü. Olayları bastırmakta zorlanan hükümet çareyi örfî idare ilan etmekte buldu. Olayların yatışmasından sonra sıra yaraların sarılmasına geldi. Hükümet bunun için bir taraftan olayların yaşandığı bölgeye doktor ve tıbbi yardım ulaştırmaya çalışırken diğer taraftan karışıklıklar nedeniyle yağmalanıp yakılan binaların dökümünü çıkardı¹⁸².

Osmanlı Devleti adına Adana Valisi Cemâl Bey ayırım yapmadan çalışmıştır. Bunun en güzel örneklerinden biri bölgede yaptırdığı yetimhanedir. Ona göre bu durum Osmanlı Devleti'nin büyüklüğünün göstergesidir. Cemâl Bey'in gayretli çalışmaları neticesinde bölge insanların sorunları birkaç ay içerisinde giderilmiş, insanlar tekrar normal yaşamlarına dönmüş ve Türklerle Ermeniler arasındaki sorunlar büyük ölçüde çözümlenmiştir¹⁸³.

Cemâl Paşa'nın Adana Valiliğinden sonraki görevi Bağdat Valiliği'dir. 14 Haziran 1911 tarihli İrade-i Seniyye ile Cemâl Paşa Bağdat Valiliği'ne asaleten tayin olmuştur. Dâhiliye Nezareti, 15 Haziran 1911'de Cemâl Paşa'ya hitaben: “*Bağdat Valiliği'ne zat-ı valâlarının tayinine irade-i seniyye şeref sadır olmuştur*” şeklinde bir telgraf göndererek durumdan kendisini haberdar etmiştir. Cemâl Paşa'nın Bağdat Valiliği'ne atanması üzerine görev ve yetkilerini belirleyen bir mazbata hazırlanmıştır. Söz konusu mazbatada şu kararlar alınmıştır:

-Bölgenin öneminden dolayı memur seçiminde titiz davranılacaktır.

-Bağdat ve Basra vilayetlerindeki ıslahat hareketleri için her iki vali ortak hareket edecektir.

-Bağdat Valisi nehirlerde de asayişî sağlamakla yükümlüdür.

-Bağdat ve Basra'daki polis mekteplerinin düzen ve asayişinden Bağdat valisi sorumlu olacaktır.

¹⁸² Nejla Günay, “1909 Adana Olaylarından Sonra Yapılan Yardım Çalışmaları”, *Dergi Park Gazi Akademik Bakış*, C.2, S.4, Ankara, 2009, s.113-123.

¹⁸³ Eliri, agm, s. 27.

-Bağdat Vilayeti dâhilindeki yolların inşası ve bayındırlık işleri için 40.000 Liralık bir para temin edilecek ve bu paranın kullanım hakkı da Bağdat valisinde olacaktır¹⁸⁴.

Cemâl Paşa, Bağdat Valiliği sırasında Adana Valiliği zamanındaki çalışkanlığını devam ettirerek Nazım Paşa'nın başlattığı imar faaliyetlerini sürdürmüştür. Aldığı kredilerle Bağdat'ın imar işlerine ağırlık vermiş ve Hindiye Barajı'nın¹⁸⁵ temelini atmıştır. Arap Milliyetçilik hareketlerine karşı da bir takım tedbirler almış bu amaçla II. Meşrutiyet'in ilanından sonra milli bayram olarak kutlanan 10 Temmuz'daki resmi törenlere Bağdat aşiret reisleri ve şeyhlerini davet etmiştir. Bu uygulamalardan oldukça memnun olan aşiret reisleri ve şeyhler, devletin kendilerini onurlandırmasından dolayı İstanbul'a defalarca bağlılıklarını bildirmişlerdir. Milliyetçilik hareketlerinin ana nedeni olarak bölgede yaşanan fakirliği ve sefaleti gören Cemâl Bey, Bağdat'ta acilen geniş çaplı ıslahatlar yapılmasını öngörmüştür. Yoksa bu isyanların önüne geçilemeyeceğini belirtmiştir. İttihatçıların etkili olduğu İbrahim Hakkı Paşa Kabinesi sırasında oldukça geniş yetkilerle donatılarak Bağdat Valisi olan Cemâl Paşa, bölgedeki sorunların çözümlenebilmesi için bir kalkınma hamlesini zorunlu görmüştür. İngiltere'nin, kendisiyle yaşadığı sorunlar yüzünden görevinden istifa etme noktasına gelmiştir. Bu süreç içerisinde 1870 tarihinde ulusal birliğini sağlayan İtalya, Trablusgarp'a göz dikmiştir. İngiltere, Fransa, Almanya gibi devletlerin onayını alan İtalya, Trablusgarp'ın kendisine verilmesini istemiştir. Osmanlı Devleti'nin bu isteği reddetmesi üzerine İtalya, Trablusgarp'a asker çıkarmış ve askeri faaliyetlerin başlamasıyla Cemâl Bey, bu olaya dâhil olmak istemiştir. Savaşan arkadaşlarının yanında olabilmek için 13 Aralık 1911'de hükümete şifreli telgrafla müracaat etmiştir. Cemâl Paşa'nın bu talebi kabul görmemiştir. Kendisi Bağdat Valisi olarak görevine devam etmiştir.

¹⁸⁴ Eliri, agm, s.31.

¹⁸⁵ *Hindiye Barajı*: Yapımına Sultan II. Abdülhamid döneminde başlanan baraj 1913'ün sonbaharında bitirilmiştir. Mezkûr baraj bu dönemde Dünya'da inşa edilen mega yapılardan biridir. Baraj inşaatı ve su mühendisliği yönünden dönemin en ileri ve modern yapısının bir örneği olmuştur. Barajın Fırat nehri üzerine yapılmasıyla Kerbela, Necef, Hille, Divaniyye, Şamiyye gibi binlerce hektar arazi suya kavuşmuştur. "Dünyanın tahıl ambarı" olarak anılan bölgenin, barajın inşaatıyla bu sıfatı perçinlenmiştir. Baraj bölgeye sadece iktisadi olarak katkı sağlamamıştır aynı zamanda Türk yönetim felsefesinin, insanları ve toplumları din, dil, ırk ve mezhep ayrımı gözetmeksizin "insana hizmetin hakka hizmetin" bir tezahürü olmuştur. Bölgeye Birinci Dünya Savaşı sonunda İngilizlerin hâkim olmasıyla büyük fedakârlıkla yapılan barajın semeresini emperyalist İngiliz yönetimi almıştır. Bkz. Deniz Akpınar, *Osmanlı'da Su Projeleri-Hindiye Barajı*, 1.Baskı, Arı Sanat, İstanbul, 2017.

Ancak 1912 yılında Trablusgarp Savaşı sona ermiş Afrika'daki son topraklar da kaybedilmiştir. Bu olayın sorumlusu olarak görülen İbrahim Hakkı Paşa hükümeti istifa etmiştir. Yeni hükümeti Said Halim Paşa 30 Eylül 1911'de kurmuştur. Buna rağmen 1912 yılında yapılan seçimleri İttihat-Terakki Fırkası kazanmıştır. 6 Mayıs 1912'de başlayan Arnavutluk İsyanı ülke içerisinde *Halaskar Zabitan Gurubu* adı verilen ve İttihat-Terakki karşıtı olan gurubun ortaya çıkmasını sağlamıştır. Durumun kötüye gitmesini fırsat bilen bu gurup, Haziran sonlarına doğru harekete geçerek Said Paşa Hükümetini tehdit etmeye başlamıştır. Hürriyet ve İtilaf Fırkasının da hükümete yönelik muhalefetine artmasıyla, Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa, 3 Temmuz 1912'de istifa etmiştir. Sadrazam Said Paşa 16 Temmuz 1912'de hükümetin istifasını vermiştir. 22 Temmuz 1912'de Gazi Ahmet Muhtar Paşa başkanlığında yeni bir hükümet kurulmuştur. Böylece İttihat ve Terakki Cemiyeti, üç yıl beş ay iktidarda kaldıktan sonra ilk kez muhalefete düşmüştür. Cemâl Bey'in tasvip etmediği Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti yurt genelinde İttihat ve Terakki kadrolarına karşı büyük bir kıyım gitmiştir. Sıranın kendisine de geleceğini bilen Cemâl Bey, görevinden istifa etmiştir. Cemâl Bey, Bağdat'tan ayrılıp İstanbul'a geldiği sırada Balkanlar'da önemli gelişmeler yaşanmaktadır. Sırbistan, Yunanistan, Bulgaristan ve Karadağ'dan oluşan Balkan ittifakı, 8 Ekim 1912'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti de Balkan ittifakına karşı 16 Ekim 1912'de savaş ilan etmiştir. Cemâl Bey daha 1 Ekim 1912'de Harbiye Nezaretine başvurarak artık sivil görevde yer almak istemediğini bunun yerine askeri bir görev istediğini bildirmiştir. Bu talebi uygun görülerek 3 Ekim 1912'de Konya Redif Fırkası Kumandanlığı'na tayin edilmiştir¹⁸⁶.

Bab-ı Âli Baskını ile kaybettiği iktidarı tekrar ele geçiren İttihatçılar, İngiliz yanlısı sadrazam Kâmil Paşa'yı devirmişlerdir. Mahmut Şevket Paşa ise Sadrazam olmuştur. Ancak Almanların desteklediği Almancı İttihatçılar ile İngilizlerin desteklediği Kâmil Paşa arasında sular durulmamıştır. Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın ilk icraatlarından biri Cemâl Beyi, "İstanbul Muhafızı" yapmak olmuştur. Cemâl Bey ise Kâmil Paşa ve İngiliz kanadında bir ihtilal girişiminin olabileceğini Mahmut Şevket Paşa'ya anlatmıştır. Fakat Mahmut Şevket Paşa oralı olmamıştır. Ancak Cemâl Paşa, Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın umursamaz tavırlarına rağmen Kâmil Paşa'yı İstanbul'dan uzaklaştırmıştır. Kâmil Paşa İstanbul'dan

¹⁸⁶ Eliri, agm, s.33-34.

uzaklaştırılmıştır ama Sadrazama suikast hazırlığı devam etmiştir. İttihatçıları rahatsız eden gruplardan biri de Halaskar Zabitan Grubu'dur. 11 Haziran 1913 günü Mahmut Şevket Paşa'nın katledilmiştir. Bu feci olay Cemâl Paşa'nın şüphelerinde ne denli haklı olduğunu ortaya çıkmıştır. Bab-ı Âli Baskını ile iktidara tam olarak yerleşen İttihat-Terakki, Mahmut Şevket Paşa'nın katledilmesi sonrası muhalefeti ezmiştir. Cemâl Paşa ise bu cinayet sonrası şöhretini artırmıştır. Önce cinayeti tahmin etmiş, sonra suikastçıları yakalatmış ve olayın 'fail-i meçhul' kalmasını önlemiştir. Failler Cemâl Paşa'nın gayretleriyle yakalanmıştır. Ama olayla ilgisi olduğu düşünülen "Prens Sabahattin" in yurtdışına kaçmasına göz yummuştur. Damat Salih Paşa'yı ise yakalatmış hatta Ali Fuat Türkgeldi'nin anlattıklarına göre idamı için ısrarcı olmuştur¹⁸⁷.

Cemâl Paşa İstanbul Muhafızlığı görevinin ardından hükümetin içerisinde çeşitli görevler almıştır. Önce Nafia Nezaretine vekâleten (16/17 Aralık 1913), sonrasında da asaleten atanmıştır. Bu görevi esnasında Demiryolları, Şose yollar, Sulama projeleri, Liman inşaatları alanlarında önemli hizmetleri olmuştur. Cemâl Paşa bir ara Harbiye Nazırlığı görevine düşünülmüştür. 1 Ocak 1914'te İttihatçı olmayan Harbiye Nâzırı İzzet Paşa istifa ettirilmiştir. Bu durumda makama düşünülen iki isim vardır. Bunlar Fedailer Grubunun desteklediği, Edirne fatihi ve sarayın damadı Enver Paşa ile Talat Paşa cephesinin desteklediği Cemâl Paşa'dır. Talat Paşa'nın Bâb-ı Âli Baskınından önce Hüseyin Cahit'e yazmış olduğu bir kartta "*Enver'in Harbiye Nezareti'ni bizim ordu çekemez*"¹⁸⁸ sözü Enver Paşa ile o zamanlar aralarındaki durumu ortaya koymaktadır. Ancak bu yarıştan Enver Paşa galip ayrılp 2 Ocak 1914'te resmen Harbiye Nâzırı olmuştur. Bu gelişmelerin ardından Cemâl Paşa da 3 Ocak 1914 tarihli İrade-i Seniyye ile Mirlivalık rütbesine yükseltilerek *Paşa* olmuştur¹⁸⁹.

Cemâl Paşa'nın sonraki görevi Bahriye Nazırlığı'dır. Sadrazam Said Halim Paşa, Harbiye Nâzırı Enver Paşa ve Dâhiliye Nâzırı Talat Bey, Bahriye Nezareti'nde bir görev değişikliğine gidilmesinin zaruri olduğuna kanaat getirmişler ve Cemâl Paşa ismi üzerinde anlaşmaya varmışlardır. Bu durum, Bahriye Nâzırı Çürüksulu Mahmut Paşa'ya da

¹⁸⁷ Müftüoğlu, *Yıkımın Ayak Sesleri*, s.191-201.

¹⁸⁸ Akşin, *age*, s.259.

¹⁸⁹ Artuç, agm, s.138.

bildirilmiştir. Mahmut Paşanın kırılmasını önlemek amacıyla da kabine içerisinde başka bir göreve atanmasına karar verilmiştir. Kabinedeki bu değişiklik 9/10 Mart 1914 Pazartesi/Salı günü gerçekleşmiş, Nafia Nâzırı Cemâl Paşa Bahriye Nezareti'ne, Bahriye Nâzırı Çürüksulu Mahmut Paşa da Cemâl Paşa'nın yerine Nafia Nezareti'ne atanmıştır¹⁹⁰.

1913-1918 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin yegâne sorumluları olan Talat- Enver- Cemâl paşalar, devletin patlak veren I. Dünya harbinde iki bloktan birine girmesi gerektiğine, aksi takdirde devletin yaşayamayacağı fikrine sahiptirler. Ancak hangi bloğa girilmesi gerektiği konusunda önemli görüş ayrılıkları vardır. Cemâl Paşa şahsen dostluk kurduğu Fransız elçisi M. Bonpar ile devamlı temastadır. Kendisi Bahriye Nâzırı olarak Fransız donanmasının manevralarına davet edilmiştir. Cemâl Paşa, bu davet esnasında Fransa donanmasından etkilenerek ittifakın bu ülke ile olmasını istemiştir. Fakat bu isteği ne Fransa ne İngiltere ne de Rusya tarafından kabul edilmemiştir. Alman dostu olan Enver ve Talat Paşalar ile diğer İttihatçılar, Almanlarla ittifak kurulmasını istemişlerdir. Sonuçta patlak veren Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti, Almanya, Avusturya, Macaristan, Bulgaristan'dan meydana gelen İttifak devletleri yanında savaşa girmiştir. Bir başka ifadeyle, İttihat-Terakki erkânı ile Bâb-ı Âli hükümeti, Osmanlı Devleti'nin ölüm fermanını kendi elleriyle imzalamıştır¹⁹¹.

Cemâl Paşa, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmeden önceki durumda yapması gerekenin ne olması gerektiğini şöyle anlatıyor: “ *Genel harbin çok yakın gelecekte zuhuru, bizim için çok kötü addolunabilir. Fakat kâr ve zarar dengesinde kâr hanesi çok dolgun görünen bu teşebbüsten geri çekilmek mülk ve millet için herhalde hayırca bir iş olmaz*¹⁹².”

Cemâl Paşa, I. Dünya Savaşı'nın başladığı ilk günlerde 5 Kasım 1914' de Bahriye Nazırlığı uhdesinde kalmak üzere, İstanbul ve çevresinde bulunan II. Ordu Kumandanlığı'na atanmıştır. Harbiye Nâzırı olan Enver Paşa, olası bir Mısır seferi için IV. Ordu kumandanı Halepli Zeki Paşa'yı bu göreve getirmeyi düşünmüştür. Ancak böyle bir harekâtın fayda getirmeyeceğini düşünen Zeki Paşa bu görevi reddetmiştir. Bunun üzerine Enver Paşa,

¹⁹⁰ Artuç, agm, s.140.

¹⁹¹ *Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, C.2, s.106-107.

¹⁹² Parin, *age*, s.132.

Nişantaşı'ndaki evine davet ettiği Cemâl Paşa'dan hem Mısır seferini icra, hem de Suriye ve Filistin'deki asayişini temin etmesini istemiştir. Teklif karşısında şaşırarak Cemâl Paşa, kendisine olumlu cevap vermiştir. Aldığı bu cevaptan memnun olan Enver Paşa, 18 Kasım 1914 tarihli bir emirle, Cemâl Paşayı Bahriye Nazırlığı uhdesinde kalmak şartıyla IV. Ordu Kumandanlığı ile Suriye, Filistin, Hicaz ve Kilikya Genel Valiliği' ne tayin etmiştir¹⁹³.

Talat Paşa'nın Merkez-i Umumiye'ye hâkim olduğu o günlerde, Enver Paşa Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Vekili iken, Cemâl Paşa'nın ikinci derecede kalması uygun görülmemiş ve ona da "IV. Ordu Kumandanlığı" ile "Arabistan-Filistin Umûmi Valiliği" verilmiştir. Cemâl Paşa ise 21 Kasım 1914'te Haydarpaşa'dan trenle Şam'a hareket ederken hayaller içindedir. Kendisi Mısır'ı fethedecek, Süveyş Kanalı'nı ele geçirecek ve unvanları arasına bir de "Mısır Fatihini" ekleyecektir. Ama işler umduğu gibi gitmemiştir. Yapılacak Kanal Seferi'nin hayalden öteye gitmeyeceğini bilen Almanya ise sadece İngilizler ile Osmanlı Devleti'ni savaştırmak için bu seferi tertip etmiştir. Alman Heyeti İslâhiyesi'nin görevlilerinden "Fon Kreş" hatıratında şunları yazmıştır: *"Bu malzeme ve bu askerle böyle şey olmaz. Bunu biliyorum ama Türklerin antlaşmaya bağlanmaları için İngilizlerle aralarında kan dökülmesi lazım. Bu hareketin (Kanal Seferinin) yapılmasına da bunun için ısrar ettim. Götürdüğümüz yirmi bin kişinin, dökülmesi icap eden kanı vermeye kâfi geleceği ümidindeyim"*¹⁹⁴.

Kanal Seferi'nin başarıya ulaşması için çaba harcayan Cemâl Paşa hem Mısır'da hem de Hindistan'da isyanların çıkartılmasını ve düşmanın kısıp alınmasını zaruri görmektedir. Yine Hintli Müslüman askerlerden Türkler tarafına iltica edenler ile özel olarak yetiştirilip düşman içine sızan ajanlar vasıtasıyla geniş bir bilgi toplayan Cemâl Paşa, Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın da desteğiyle bu doğrultuda çalışmıştı. 2 Şubat 1915'te Kanal Harekâtını başlatmaya karar vermiştir. Nihayet, sabahın ilk ışıklarıyla birlikte taarruz hareketi başlamış, ağırlık Kanal'ın en dar yeri olan Timsah gölü ile Acı göl arasındaki noktaya verilmiştir. Yaklaşık otuz saat süren şiddetli çarpışmalar neticesinde düşmana ait bir gemi batırılmıştır¹⁹⁵. Fakat kısa bir süre içerisinde bu taarruzu kıran İngilizler yoğun top atışıyla Türkleri 3 Şubat

¹⁹³ Artuç, agm, s.193-194.

¹⁹⁴ Müftüoğlu, *Yıkımın Ayak Sesleri*, s. 201-202.

¹⁹⁵ Artuç, agm, s.206.

akşamı geri çekilmeye zorlamıştır. I. Kanal Seferi iç ve dış basında farklı yorumlanmış, sefer kimine göre başarı kimine göre başarısızlık olarak yorumlanmıştır. Harekâtı başarılı bulan Tanin'e göre, Kanal'ı muhafaza etmekle görevli Hintli askerler o kadar çok bunalmışlardı ki Kanal'da dolaşan Yunus balıklarına bile Türk askeri sanarak ateş etmişlerdi. Kanal Seferi, Yunan basınında da geniş yankı uyandırmıştır. Bu seferden övgüyle söz eden Yunan gazetelerine göre, Mısır'daki İngiliz işgali tehlikeye düşmüştür. Buna karşılık İngiliz resmi tebliğlerinde ise, Kanal seferiyle ilgili alaycı ifadeler yer verilmiştir. Reuter Ajans tarafından yayınlanan bu haberlerde; Kanal Seferi'nin Londra'da gülünç olarak değerlendirildiği, pek çok Türk askerinin firar ederek İngilizlere sığındığı, hatta Enver Paşanın sadık yaveri Mümtaz Beyin komutasındaki birliklerin dahi firariler arasında bulunduğu belirtilmekteydi. Nitekim 5 Şubat tarihli bir İngiliz tebliğinde, başarısızlığın nedeni olarak hücumun geç başlaması, gün ışığında Türk askerlerinin fark edilmesi ve yeterli kuvvetle saldırılmaması gösterilmekteydi. Söz konusu tebliğin devamında Türklerin 2400' ü ölü ve 600' ü de esir olmak üzere toplam 3000 kişilik zayıat vermesine karşılık, İngilizlerin 15' i ölü ve 58' i esir olmak üzere toplam 73 kişilik zayıat verdiği belirtilmekteydi. Ayrıca, Türklere ait 3 mitralyöz ile 86 mühimmat yüklü deve ele geçirilmişti. 8 Şubat tarihli bir başka İngiliz tebliğinde ise, Kanal Seferi'nin ana hedefi konumunda olan İsmailiye şehrinde hiçbir hasar meydana gelmediği belirtilmiştir¹⁹⁶.

Bu gelişmelerin ardından, savunma stratejilerinde değişiklik yapan İngilizler, Süveyş Kanalı'nın doğusunda mevzi almıştır. İşte tam bu sırada Enver ve Cemâl Paşaların isteğiyle Von Kressentein başkanlığındaki Birinci Kuvve-i Seferiye, 23 Nisan'da bir keşif taarruzu gerçekleştirmiş, Katya önlerinde İngilizlerle yapılan çarpışmalar başarıyla sonuçlandırılmıştır. Enver Paşa elde edilen bu başarılarından dolayı IV. Ordu Kumandanı Cemâl Paşa'yı tebrik etmiştir¹⁹⁷”.

Katya başarısının ardından Von Kressentein komutasında Romani' ye bir taarruz kararı alınmıştır. Cemâl Paşa, Filistin'in güvenliğinin sağlanması şartıyla buna izin vermiştir. Bununla birlikte Cemâl Paşa'nın bu seferi arzu ettiği de bilinen bir gerçektir. Taarruz planı da Paşanın isteği doğrultusunda hazırlanmıştır. Paşanın söz konusu taarruz planı gereğince, Kress von Kressentein başkanlığındaki Birinci Kuvve-i Seferiye, 2 Ağustos 1915'de yaklaşık

¹⁹⁶ Artuç, agm, s.211.

¹⁹⁷ Alpay Kabacalı, *Hatıralar Cemâl Paşa*, I. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001, s.200.

10.000 kişilik bir kuvvetle Kanalin 40 km. doğusunda yer alan Romani' ye taarruz etmiştir. Ancak düşman mevzilerinin kuvvetli tahkim edilmesi ve yoğun topçu ateşi nedeniyle 3-4 Ağustosta Sina'ya doğru geri çekilmek zorunda kalınmıştır¹⁹⁸. Cemâl Paşa, Romani başarısızlığının ardından Elariş-Nahil hattında zayıf ileri karakollar kurularak Filistin'e çekilme kararı almıştır. Burada güçlü bir savunma hattı oluşturarak, kışın Hicaz'a sefer düzenlemek istemiş, ancak Enver Paşanın karşı çıkması nedeniyle bu planını uygulayamamıştır¹⁹⁹.

Teftiş amacıyla Filistin'e gelen Enver Paşa, teftiş sırasında Cemâl Paşa'ya Bağdat'ı geri almak için II. Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa kumandasında bir ordu teşkil etmek ve bu orduyla Halil Paşa kumandasındaki VI. Ordu'yu Yıldırım Ordu Kumandanlığı adı altında birleştirmek niyetinde olduğunu söylemiştir. Daha sonra, Kafkas Orduları Kumandanı İzzet Paşa ve II. Ordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşaları da çağırarak Halep'te bir toplantı düzenlemiştir. Enver Paşa söz konusu toplantıda, Bağdat harekâtından geri dönüş olamayacağını ve Yıldırım Orduları Kumandanlığı'na Falkenhayn'ın tayin edileceğini kesin bir ifadeyle dile getirmiştir. Bu karara itiraz eden Cemâl Paşa, istifa etmek istemiş, ancak İzzet Paşanın yoğun çabaları sonucunda bu kararından vazgeçirilmiştir.

Cemâl Paşa'nın Bağdat Seferine muhalif olması Almanya'yı rahatsız etmiştir. Çözüm olarak Cemâl Paşa'nın Almanya'ya geziye gönderilmesi ve bu arada Yıldırım Orduları meselesinin çözümlenmesi kararlaştırılmıştır. Ancak Cemâl Paşa olup bitenden habersiz bir şekilde görevinin başındayken İstanbul'a çağırılmış ve sonra da Alman İmparatorunun özel davetiyle Almanya'ya gönderilmiştir. Onun Almanya'ya gitmesinin ardından hiç vakit geçirmeden çalışmalarına başlayan Enver Paşa, 2 Eylül'de Almanya'da bulunan Cemâl Paşaya göndermiş olduğu telgrafla, Falkenhayn'ın Filistin'le ilgili taarruz planının kabul edildiğini bildirmiştir. Cemâl Paşa, Alman askeri makamlarına bu kararın yanlışlığını anlatmaya çalıştıysa da başarılı olamamıştır.

¹⁹⁸ Artuç, agm, s.227. , Ayrıca Cemâl Paşa bu geri çekilişi ve yaşanan gelişmeleri şöyle anlatıyor: "1916 senesi Temmuz'u sonunda başlayan bu harekât, Katıba ve Romani önünde seferi kuvvetin uğradığı başarısızlıkla sonuçlandı. Ondandır İngilizler, gayet büyük atlı ve hecin suvar birlikleriyle seferi kuvveti adım adım takip ederek El Ariş'e kadar geri çekilmeye zorladılar. Nihayet 16 Aralık' ta El Ariş'i bile boşaltarak eski Filistin-Sina hududu üzerinde bulunan Han Yunus'tan Elhafır hattına kadar çekilmeye mecbur olduk." Bkz. Alpay Kabacalı, age, s.201.

¹⁹⁹ Artuç, agm, s.228.

Cemâl Paşa, ancak Eylül ortalarında İstanbul'a dönebilmiştir. Bu sırada Yıldırım Ordular Grup Kumandanlığı'na atanmış olan Falkenhayn ile VII. Ordu Kumandanlığına tayin edilen Mustafa Kemal Paşa arasında bir yetki tartışması yaşanmaktaydı. Falkenhayn'ın kendisine tahsis edilen bölge içindeki Arap işlerine müdahale etmesini kabullenemeyen Mustafa Kemal Paşa 20 Eylül'de Başkumandan Vekili Enver Paşa, IV. Ordu Kumandanı Cemâl Paşa ve Sadrazam Talat Paşaya hitaben beş maddelik oldukça sert bir rapor göndermiştir. Raporunda, Falkenhayn'ın bu göreve layık olmadığını anlatan Mustafa Kemal Paşa, onun yerine bir Türk komutanın tayin edilmesi gerektiğini anlatmış aksi takdirde kendisinin istifa edeceğini bildirmiştir. Enver Paşa ise Mustafa Kemal Paşa'dan Falkenhayn'a itaat etmesini istemiştir. Cemâl Paşa'yı da iki komutanın arasını düzeltmesi için görevlendirmiştir. Ancak iki komutan arasında uzlaşma sağlanamamış ve Mustafa Kemal Paşa istifa ederek İstanbul'a dönmüştür. Durum karşısında arabuluculuk rolünden istifa edeceğini söyleyen Cemâl Paşa o tarihlerde Şam'a ziyarette bulunan Enver Paşa ile Azmi, Tahsin ve Bedri Beylerin yoğun ısrarları sonucu yine bu karardan vazgeçmek zorunda kalmıştır. Bu durum, Mustafa Kemal Paşa'nın Cemâl Paşa'ya güvenmesine neden olmuştur²⁰⁰.

Her ne kadar istifa etmese de Cemâl Paşa durumdan rahatsızdır. Çünkü bölgede çift başlılık oluşmuştur. Kısa bir süre sonra Cemâl Paşa, Enver Paşa'ya yazmış olduğu gizli bir telgrafla bölgeden ya kendisinin ya da Falkenhayn'ın alınmasını söylemiştir. Sonrasında daha da net bir tavır alan Cemâl Paşa Kasım 1917 de bölgeden ayrılmayı talep etmiştir. Çünkü Almanya'nın maddi yardımını kesme tehdidi karşısında Enver Paşa net bir şekilde Cemâl Paşa'nın yanında yer alamamıştır. Cemâl Paşanın Suriye'den ayrılmasında bardağı taşıran son damla 9 Aralık'ta Kudüs'ün düşmesi olmuştur. Ancak Onun Suriye'den ayrılması bölgede daha büyük felaketleri doğurmuştur.

²⁰⁰ Artuç, agm, s.231-234.

3.5.2. Enver Paşa (1881- 1922)

Enver Paşa, 1881’de İstanbul Divan Yolu’nda doğmuştur. Babası Romanya’nın “Kilye” kasabasından Ahmet Efendi’dir²⁰¹.”

Enver Paşa, Manastır Askeri Rüştiyesinden sonra Mekteb-i Harbiye’yi bitirmiştir(1899). Kurmay Yüzbaşı iken Makedonya’da görev yapmıştır. Bu yıllarda İttihat ve Terakki’ye katılmıştır. Cemiyet içinde takma adı “*Süavi*” dir. Meşrutiyet’in ilanından sonra 23 Temmuz 1908’de İstanbul’a gelmiştir. Bir süre sonra Berlin’e askeri ataşe olarak atanmıştır. Bir iddiaya göre Alman Hayranlığı işte bu görevi sırasında artmıştır²⁰². 31 Mart Vakası sırasında Berlin’de bulunan Enver Bey, Hareket Ordusu’nun hazırlığını haber alır almaz Selanik’e alel acele gelmesine rağmen orduya dâhil olamamıştır. Bu aceleciliğin sebebi bir görüşe göre Alman hesabına 31 Mart Vakasının parsasını toplamaktır. Enver Bey’in alel acele Selanik’e gelmesi Alman-İngiliz rekabetinin tabii neticesidir. Sonuçta İttihatçı kanatta Mahmut Şevket Paşa “ Hareket Ordusu Kumandanı”, Enver Bey ise “ Hareket Ordusu Erkan-ı Harbiyesi”ne getirilmiştir. Nitekim Mahmut Şevket Paşa ve Enver Bey, Alman dostudurlar. Mahmut Şevket Paşa ayrıca Goltz Paşa’nın talebesidir. Hareket Ordusu ile İstanbul’a 24 Nisan’da gelen Enver Paşa, Taşkışla’da bir faciaya imza atmıştır²⁰³.

²⁰¹ “İsmail Hami Danişmend’in “Kronoloji”sinin IV. Cildindeki bu iddiayı Şevket Süreyya Aydemir de “Enver Paşa” isimli pek hacimli eserinde kabul eder “Hristiyan Gagavuzlar” dediği Enver Paşa’nın ataları hakkında geniş bilgi verir.” Bkz. Müftüoğlu, *Yıkımın Ayak Sesleri*, s.78.

²⁰² Şevket Süreyya Aydemir, “Enver Paşa” isimli eserinde şunları yazmıştır: “- Enver Bey o sırada 29 yaşının içindedir. Almanlara, Alman askerliğine hayrandır. Almanlar arasında da kendisine karşı, bir yabancı devlet ateşe militerine gösterilen ilgi ile kıyaslanamayacak bir ilgi ve sempati vardır. Almanların uzun zamandan beri, ilerisi için de olağan üstü ilgi duydukları bir ülkenin bir üstün şöhreti Berlin’dedir. Bir ihtilâl kahramanıdır. Yarının belki de bir askeri lideri olabilir. Böylece büyük saygı görür. Enver Bey Berlin’de adeta sefirde daha ileri tutulur. Alman İmparatoru, kendisine ilk takdim edildiği zaman bu genç adama, bir yabancı devletin ateşe militeri gibi değil, Türkiye’nin bir prensi, bir önde gelen şahsiyeti gibi davranır... Enver Paşa’nın Almanlarla bu münasebetinin neticesidir ki güya ordumuzu islah gayesiyle ‘**Alman Heyet-i Askeriye-i İslahiyesi**’ yurdumuza getirilip Alman elçisi Baron von Wangenheim’in ‘**umumi bir harp ihtimaline karşı Türk Ordusunu elde bulundurmak**’ arzusu gerçekleşmiş; Padişah dâhil, bütün devlet ve hükümet erkânına haber verilmeksizin Almanlarla ittifak name imzalanmış, yine ilgili hiç kimseye haber verilmeksizin iki Alman savaş gemisi Goeben(yavuz) ile Breslau(Midilli) Enver Paşa’nın müsaadesiyle Çanakkale Boğazından içeri alınmış, bilahare bu iki zırhlı bizzat Enver Paşa’nın emri ile gidip Rus Sahillerini topa tutmuş, böylece devlet Birinci Cihan Savaşına girmiş ve Osmanlı Devleti’nin adı Almanlarca **Enverland** yani Enveristan olmuştur. Bkz. Müftüoğlu, *Yıkımın Ayak Sesleri*, s.87-89.

²⁰³ Müftüoğlu, *Yıkımın Ayak Sesleri*, s.91.

Enver Bey, 1911’de Trablusgarp Savaşı’na katılmış, burada kahramanca mücadele etmiştir. Bingazi Komutanlığı’nda görev yapan Kurmay Binbaşı Enver Bey, halkı İtalyanlara karşı direnişe geçirmiştir. Trablusgarp’ta bir yıl süren mücadelede Mustafa Kemal, Cami ve Fethi beyler gibi genç subaylarla birlikte İtalyanlara karşı Senusî şeyhleriyle anlaşmış ve 20 bin kişiyi seferber etmeyi başarıp, merkezi maliyeden de hemen yardım yetişemediği için adına para bastırarak bölgeye hâkim olmuştur. İtalyanlar da kıyıdan içeri girememişlerdir. Dahası bir yıl sonra diğer subaylarla birlikte -ki hepsi gönüllü statüdeydi- Balkan Harbi’nin başlaması üzerine İstanbul’a çağrılmasına rağmen Trablusgarp savunması durmamıştır. Yerlerinde bıraktıkları Osmanlı zabitleri İtalyanlara karşı savunmayı uzun müddet sürdürmüşlerdir. Enver Paşa burada yarbaylığa (kaymakamlığa) yükselmiştir²⁰⁴.

Trablusgarp Savaşı’nı Osmanlı Devleti aleyhine sonuçlandıran olay Balkan Savaşı’dır. Ancak Balkan uluslarını birleştiren ve Osmanlıya karşı birleşmelerine sebep olan gelişme ise “Kiliseler Kanunu” nun İttihat-Terakki iktidarı ile çözümüdür. Böylece düşmanın işi kolaylaşmış, Koca Rumeli Osmanlı elinden çıkmıştır. Edirne de kaybedilen yerlerdendir. İşte bu ortamda muhalefete düşen İttihat-Terakki Cemiyeti, 23 Ocak 1913’te bir hükümet darbesi ile ülkede mutlak egemenliğini sağlamıştır. Kâmil Paşa hükümetinin yerine Mahmut Şevket Paşa hükümeti kurulmuştur. Enver Paşa, Bab-ı Âli Baskını’na da öncülük etmiştir. 21 Temmuz 1913 günü Bulgaristan’ın işgalindeki Edirne’ye Enver Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu girmiş ve şehir tek kurşun atılmadan geri alınmıştır. Böylece “*Hürriyet kahramanı*” Enver Bey, “*Edirne Fatihi*” unvanını da almıştır²⁰⁵.

Enver Bey, o yıl albaylığa (Aralık 1913), bir aydan kısa bir süre sonra da generalliğe terfi etmiştir. Miriliva (tuğgeneral) olur olmaz artık ağırlığını hissettiren İttihatçı kabinede Harbiye Nâzırı olmuştur. Aynı yıl Şehzade Süleyman Efendi’nin kızı, yani Sultan Abdülmecit’in torunu olan Naciye Sultan ile evlenerek Sarayın damadı olmuştur²⁰⁶.

Enver Paşa’nın I. Dünya Savaşı’nda aktif olarak bulunduğu tek cephe Kafkas Cephesi’dir. Ancak, Enver Paşa 1916 Mayıs ayının sonuna doğru Bağdat’a gelmiş ve Halil

²⁰⁴ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun Son Nefesi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016, s. 167-168.

²⁰⁵ Müftüoğlu, *Yıkımın Ayak Sesleri*, s.91-115.

²⁰⁶ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun Son Nefesi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016, s. 167-168.

Paşa ile İran üzerine yapılacak hareketi görüşmüştür. Ancak VI. Ordu Komutanlığı'na getirilen Halil (Kut) Paşa, İran üzerine yapılacak bu hareketi uygun bulmamış, hatta yeğeni Enver Paşa'ya bu hareket için VI. Ordu'dan birlik alındığı takdirde istifa edeceğini bildirmiştir. Halil Paşa, Alman General karargâhının baskılarıyla böyle bir karar alındığını düşünmüştür. Ancak Enver Paşa'nın kesin, “*VI. Ordu Komutanı olarak kalacaksınız ve Kirman Şah'ı mutlaka işgal edeceksiniz*” talimatıyla, VI. Ordudan alınan VIII. Kolordu İran Cephesi'ne gönderilmiş; Halil Paşa da itaatsizlik etmemek için emre uymuştur. Halil Paşa hatıralarında, Irak Cephesi'ndeki Kut'ül Amare zaferinden sonra kırk kişi civarında bir Alman misyonunun bölgeye geldiğini ve bunların ne yaptığının da pek belli olmadığını söylemiştir²⁰⁷.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Almanya'nın müttefiki olarak girmesinde etkili olan Enver Paşa, savaştan sonra Almanya'ya kaçmıştır. Daha sonra Moskova'ya, ardından da Bakü'ye giden Enver Paşa, burada Doğu Halkları Kurultayı'na katılmış. 1921'de Türkistan'da Kızıl Ordu birliklerine karşı çarpışırken can vermiştir²⁰⁸.

3.5.3. Talat Paşa (1874- 1921)

1874 yılında Edirne'de doğan Talat Paşa'nın²¹¹ asıl adı Mehmet Talat'tır. Babası Ahmet Vasıf Efendi, annesi Hürmüz Hanım'dır. Askeri Rüştiye Mektebi mezunudur. Ancak iyi bir tahsil hayatı yoktur. Babasının ölümü ile anne ve iki kız kardeşine bakmakla yükümlü olan Talat Bey, Edirne posta hanesine memur olarak girer ve burada kâtip olur. Sonra Alyans İsrailit Okulunda “Türkçe” hocalığı yapmıştır. Bu yıllarda, İttihat-Terakki'nin azalarından

²⁰⁷ Nevzat Köseoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 4. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015, s.348-349.

²⁰⁸ Halil Erdoğan Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908)*, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 1991, s.2.

²¹¹ Mustafa Müftüoğlu, Talat Paşa'yı şöyle anlatmaktadır: “*Talat Paşa'nın hayatı hakkında hüküm verebilmek için önce Edirne'deki 'Alyans' Yahudi mektebi hocalığından başlayarak, Selanik Posta memurluğuna, daha sonra Mason localarındaki yetiştirilişine, oradan da siyaset meydanına atılışına, komitacılığına, “Bab-ı Âli Baskını'na” ve dahi önce Dâhiliye Nâzırı, sonra Sadrazam olup Devleti on sene gibi kısa bir zamanda yıkılışına, kaçışına ve Berlin'de bir Ermeni kurşunu ile yere serilişine varıncaya kadar, irtikâp eylediği cümle hiyânet ve cinayetleri inceden inceye tedkik etmek şarttır.*” Bkz. Mustafa Müftüoğlu, *Yıkımın Ayak Sesleri Enver, Talat, Cemâl Paşalar*, 2. Baskı, Başak yayınları, İstanbul, 2007, s. 21.

olan Hafız İbrahim Efendi, Talat Bey ile görüşmektedir. Hafız İbrahim Efendi, Ramazan aylarında Edirne'ye gelmektedir. Bilhassa askerlerin gittikleri camilerde dersler verip ihtilal ve isyan için fikirlerini yaymakta, yeni dostlar edinmektedir. Talat Bey ise 25 ay tutuklanmış, sonra affedilip Edirne'de görevinin başına geçmiş, yurda yasaklı gazete ve dergilerin girmesine göz yummuştur. 1906 yılında İttihatçıların bir araya gelip oluşturdukları Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurulmasının baş aktörüdür. Bu cemiyet, Talat Bey'in öncülüğünde on kişilik bir grup tarafından kurulmuştur. 1907'de ismi, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" olmuştur. Artık Talat Paşa, İttihat-Terakki içinde "Büyük Efendi" namıyla anılmaktadır. Ülkenin kaderinin belirlendiği en önemli olaylardan olan II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesinde en önemli aktör yine Talat Paşa'dır. Hal'i hazırlayan, fetvasını temin eden ve bu kararın Meclis-i Milli' den geçmesini sağlayan kişidir²¹².

Tevfik Çavdar, *Talat Paşa Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü* adlı biyografi denemesinde Talat Paşa'yı şöyle anlatmaktadır: "...Her şeyden önce Talat Paşa, Cumhuriyet ve sonrasına kadar uzanan siyasal gelişmelerin kaynağında bulunan anahtar kişidir. O ve örgütü, yani İttihat ve Terakki, bugünün Türkiye'sinin temellerini atanlardır. Bu inkâr edilemez. Aksi takdirde tarihin sürekliliği ve gelişim doğrultusunda birey ve kurumların daha gelişmiş olarak birbirlerini izlemeleri olayı yok farz edilmiş olur. Ayrıca Talat Paşa, 24 Temmuz hareketini yapan grubun içerisinde yığınlara en yakın olan ve sivilleşme sürecine girilmesini en fazla isteyen kişidir. Bir yerde, İttihat ve Terakki'nin çekirdeğini meydana getiren aydınlar içerisinde en sivil kişidir. Osmanlı'nın bürokratik despotikliğinden gücü yettiğince kendini kurtarmaya çalışmıştır. Bu da kendisi üzerinde durmamız için yeterli bir nedendir. Bunun da ötesinde, o döneme ilişkin çalışmalarda üzerinde en az durulan kişidir. Enver ya da Cemal Paşa daha bir önde inceleme konusu olan kişilerdir²¹³.

23 Ocak 1913'te Bâb-ı Âli Baskınının düzenleyici ve uygulayıcıları arasında da yer almıştır. Doğduğu şehir olan ve I. Balkan Savaşı ile elimizden çıkan Edirne'nin geri alınması için askerî harekât içerisinde yer almıştır²¹⁴. Ardından Bulgar temsilcileriyle yapılan barış

²¹² Müftüoğlu, *Yıkımın Ayak Sesleri*, s. 5-20.

²¹³ Tevfik Çavdar, *Talat Paşa Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, 1. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, s. Öndeyiş XI.

²¹⁴ Edirne müdafaası kahramanı Şükrü Paşa, Talat Bey'in bir nefer kıyafetiyle bu cephede yer aldığından bahsederek, askeri savaşmaması yolunda ikna etmeye çalışan Talat Bey hakkında şunları anlatmıştır: " *Talat*

görüşmelerinde Osmanlı heyetine başkanlık etmiştir. 11 Haziran 1913 günü Mahmut Şevket Paşa suikastının ardından kurulan Said Halim Paşa kabinesinde yeniden Dâhiliye Nâzırı olmuştur (12 Haziran 1913). Bu tarihten itibaren Talat Paşa, devletin siyasetinin en önemli belirleyicilerinden biri olmuştur. Harbiye Nâzırı Enver, Meclis-i Mebusan başkanı Halil Bey ve Sadrazam Said Halim Paşa ile birlikte hareket ederek Osmanlı Devleti'nin Almanlarla ittifak anlaşması imzalamasını sağlamıştır²¹⁵. Koyu bir Almanya taraftarı olan Talat Paşa, I. Dünya Savaşı'na girme konusunda İttihat-Terakki Cemiyeti içinde kendisi gibi düşünen gruba dolaylı destek vererek Osmanlı Devleti'nin savaşa girme kararı almasında etkili olmuştur²¹⁶.

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi ile ilgili bir görüşe göre iktidarı elinde tutan İttihatçıların Osmanlı Devleti'ni gereksiz yere savaşa soktukları ifade edilmiştir. Bu görüşe göre Osmanlı Devleti tarafsız kalabilirdi. Dahası, tarafsız kalması halinde Balkanların ve Ortadoğu'nun en kuvvetli devleti konumuna gelecekti. Ancak özellikle Enver ve Talat Paşaların Alman hayranı olması Osmanlı Devleti'ni felakete sürüklemiştir²¹⁷. Diğer bir görüşe göre dönemin gelişmelerine bakıldığında Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi kaçınılmazdır. Ayrıca Osmanlı'nın önce İngiltere, Fransa, Rusya gibi devletlerle ittifak kurmak istediği ama bu devletlerin Osmanlı ile İttifaka yanaşmadıkları, Osmanlı'nın tarafsız kalmasını isteyip aslında parçalamak istedikleri bu güçsüz devletin işini savaş sonuna bıraktıkları bilinen bir gerçektir. İşte bu gibi gelişmeler neticesinde Enver ve Talat Paşalar Almanya yanında savaşa girme konusunda tavır takınmışlardır²¹⁸.

Osmanlı Devleti'nin sonunu getirecek olan I. Dünya Savaşı dört uzun yıl sürdü, üçüncü yıl Rusya'da ihtilâl oldu ve Rus cephesi kapandı. Bütün bunları hesap edemeyen

Bey'in her günkü faaliyeti hakkında raporlar alıyorduk. Askeri harp etmemeye teşvik ediyor ve bilhassa Anadolu efradını Rumeli'nin kendi vatanları olmadığından bahsediyordu. O sırada düşman ordusu ilerlemekte ve Edirne muhasaraya düşmek üzere idi. Tabi böyle bir fesada daha fazla tahammül edemezdim. Talat Paşa'yı çağırtım. Karşımda askeri vaziyet alan nefer elbiseli müfside: 'Bey oğlum! Diye hitap ederek Edirne'deki gayri tabiyi vaziyetini ve bu vaziyetten istifade ederek yaptığı menfi propagandayı anlattım. Bu hale bir dakika daha tahammül edemeyeceğimi, Edirne'de kaldığı takdirde kendisini maazallah idam ettirmek mecburiyetinde kalacağımı ve öyle bir mecburiyette kalmak istemediğim için o günkü trenle derhal İstanbul'a hareket etmesini emrettim. Ve tabi çekilip gitti.' Bkz. Müftüoğlu, s.24-26.

²¹⁵ *Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, C.6, s.133-134.

**Savaşa girme konusunda üç fikir vardır:1-Tarafsız kalmak ve savaşa girmemek, 2-İngiltere'nin başını çektiği İtilaf devletlerinin yanında savaşa girmek, 3-Almanya'nın yanında savaşa girmek ve kaybedilen toprakları geri alarak Osmanlı Devleti'ni eski güçlü durumuna getirmek.

²¹⁷ Müftüoğlu, *Yıkımın Ayak Sesleri*, s.34.

²¹⁸ Nevzat Köseoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 1. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008, s.236-237.

Ermeniler, Ruslara yardımcı olmak için 15 Nisan'da Van bölgesinde ayaklandılar. 17 sinde Şitak, 18'inde Bitlis, 20'sinde Van içinde kanlı ayaklanmalar düzenlediler. Van'daki Ermeni Mahallesi uzun süre direndi ve Mayıs ortasında Rus-Ermeni birlikleri kenti ele geçirdiler. Burada da Müslümanlar, toptan kılıçtan geçirildi ve Rus himayesinde bir Ermeni devleti kuruldu. Van bölgesine 250.000 kadar Ermeni toplandı. Ağustos başında Van bir kez elimize geçtiyse de bölgeyi Ruslar geri aldı. Osmanlı Devleti ölüm kalım mücadelesi verirken Ermenilerin bu taşkın faaliyetleri, savaşın kazanılması için önlenmesi gereken bir durum olarak İttihat ve Terakki Cemiyetince anlaşılmıştır. Bu gereklilik üzerine Ermeniler, savaş süresince, özellikle Doğu Anadolu ve Mersin-İskenderun bölgesi gibi savaşın kaderini etkileyecek yerlerden çıkarılarak, Irak ve Suriye'nin içlerine yerleştirilmeye (tehcir) başlanmıştır²¹⁹. Sonuç olarak Osmanlı Ermenileri büyük bölümüyle Türk Milleti'nin bu zor günlerinde düşmanla işbirliği yapmış, hatta Rusların düşmanlığını aratacak kadar acımasız olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin zor durumda kalması üzerine Dâhiliye Nezareti 24 Nisan 1915'te Ermeni Komite Merkezlerinin kapatılmasını, evraklarına el konulmasını ve elebaşlarının tutuklanmasını kararlaştırmıştır. Ermeniler özellikle Sarıkamış felaketinin ardından Doğu cephesindeki çöküşle birlikte cüretlerini daha da artırmışlardır. Sadece doğuda değil Anadolu'nun değişik yerlerinde isyanlar çıkarmış, insanlara saldırmış ve birçok Müslüman'ı öldürmüşlerdir. İşte bu ortamda Talat Paşa sorumluluğu tek başına üzerine alarak Doğu Anadolu ve Kilikya bölgesindeki Ermenilerin daha güneye zorunlu göçe tabi tutulmasını 24 Nisan 1915'te onayladı. Zira bu durumda Meclis-i Vükeladan henüz kanun çıkmamıştı. Kanun 27 Mayıs 1915'te çıkmış ve Takvim-i Vaka-i de yayınlanmıştır²²⁰.

Ermeni tehciri sırasında yaşananların en kötü tarafı, Ermenilerin başlarına yolda gelenlerdir. Açlık, hava şartları, hastalık, sefalet yüzünden birçok kişi ölmüştür. Ayrıca yağmacılık ve intikam gibi amaçlarla bazı yerlerde öldürülmüşlerdir²²¹.

Talat Paşa 1913-1917 yılları arasında Dâhiliye Nâzırı, 4 Şubat 1917'de ise Sadrazamlık makamındadır. 8 Ekim 1918 günü Sadrazamlık makamından istifa etmesi ile İttihat-Terakki de iktidardan düşmüştür. Talat Paşa'yı bu karara ikna eden Sultan VI. Mehmet

²¹⁹ Akşin, *age*, s.296.

²²⁰ Ahmet Aslan, "Türk Basınında Talat Paşa Suikastı ve Yansımaları", *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2010, s. 22.

²²¹ Akşin, *age*, s.296.

Vahdettin olmuştur. Talat Paşa ise yeni kurulacak hükümete iki tane İttihatçı arkadaşının girmesi koşuluyla ikna olmuştur. Böylece yeni kurulan Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'ne Fethi Okyar, Maliyeci Cavit Bey, Rauf Orbay ve Ürgüplü Hayri Efendiler girmiştir. İttihat-Terakki'nin akıbetini düşünen Talat Paşa, Mondros'un ilanının bir gün sonrasında da Kongre kararı almıştır. Kongre'nin üçüncü günü 2-3 Kasım 1918'de arkadaşları Enver ve Cemâl ile birlikte yurtdışına kaçmıştır. Şaşkına dönen delegeler, 5 Kasım 1918'de aldıkları karar ile İttihat-Terakki Cemiyeti'nin Teceddüt Fırkasına devredildiğini bildirmiştir²²².

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti adına karar alma ve uygulama yetkisi İttihat-Terakki'nin en önemli üç isminde toplanmıştır. Padişah V. Mehmet Reşat alınan kararları tasdik makamıdır. Bu isimlerden biri olan Talat Paşa, 4 Şubat 1917 tarihine kadar iki sefer Dâhiliye Nazırlığı görevinde bulunmuştur. 4 Şubat 1917 sonrasında ise savaşın sonuna kadar Sadrazamlık makamındadır. Birinci Dâhiliye Nazırlığı görevi, 1908 seçimlerinden sonra kurulan Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinde yaklaşık 1,5 yıl sürmüştür. İkinci kez Dâhiliye Nazırlığı görevi ise Mahmut Şevket Paşa suikasti sonucu kurulan Said Halim Paşa hükümetindedir. Görevi içinde ilk önemli olay Edirne'nin geri alınışıdır. Edirne, Talat Paşa'nın memleketidir ve bu durum kendisinde büyük mutluluğa neden olmuştur. Diğer bir önemli olay da Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesidir.

Talat Paşa'nın İkinci Dâhiliye Nazırlığı sırasında yaşanan bir diğer önemli olay da Ermeni Tehciridir. Olayın, Irak Coğrafyasını ilgilendiren tarafı ise bu insanların bir kısmının Irak bölgesine yerleştirilmesidir. Talat Paşa, Tehcir konusunda tüm sorumluluğu üstlenerek önemli bir devlet adamlığı örneği vermiştir. Ayrıca Ermenilerin göç ettikleri bölgede demografik yapıyı bozmayacak şekilde yerleştirilmelerine karar verilmesi, İttihat-Terakki'nin ve Dâhiliye Nâzırı Talat Paşa'nın bir başarısıdır. Ermenilerin bir kısmının Irak bölgesine yerleştirildiğini hesaba katarsak aynı başarılı politikanın bölgede de uygulandığı sonucuna varırız.

Talat Paşa'ya 3 Şubat 1917'de Said Halim Paşa'nın istifası üzerine önce Paşalık rütbesi verilmiş sonra da Sadrazamlık makamına ataması yapılmıştır. Sadrazamlık makamına

²²² Müftüoğlu, *Yıkımın Ayak Sesleri*, s.49-50.

gelmesinden kısa bir süre sonra Bağdat İngilizlerin işgaline uğramıştır. Irak'ta ilerleyişi hız kazanan İngilizleri durduramayan Osmanlı Devleti, Bağdat'ı boşaltma kararı almıştır. Sonra da daha kuzeyde savunma hatları oluşturarak İngilizleri durdurma planı yapılmıştır. Yani, Talat Paşa zamanında Irak'ta Türk egemenliği son bulmuştur. Bu dönemde hâkim olan görüş, son derece iyi donatılmış çağın süper gücü İngiltere karşısında Irak'ı savunmanın manasız olduğu, buraya harcanacak gücün Anadolu'nun savunması için kullanılmalıdır.

3.6. Tam İktidar Döneminde İttihat-Terakki'nin Irak Bölgesi' ne Yönelik Çalışmaları

Bilindiği üzere, cemiyet 1913 yılına kadar geri planda kalıp, kabineleri denetlemiş zaman zaman kabineye bir iki nazır sokmuş beğenmediği kabineyi ise düşürmüştür²²⁵. İttihat-Terakki'nin bu ilk beş yıllık siyasi serüveni II. Meşrutiyet'in ilanı ile başlamıştır. Zira onlar ülkede Meşrutiyet'in ilanını sağlayan ve ülkeye hürriyeti getirenlerdir. Muhakkak ki icraatlar Osmanlı Devleti'nin icraatlarıdır. Ancak yürütme organını gerek perde arkasından gerekse direk olarak yerine getiren İttihat-Terakki için atılan adımların, yapılan icraatların mümessili olarak görmek doğru olacaktır.

3.6.1. I. Dünya Savaşı Arifesinde İttihat-Terakki Cemiyeti'nin Irak Bölgesine Yönelik Girişimleri

II. Meşrutiyet'in ilanı ile I. Dünya Savaşı arası dönemde Osmanlı Devleti Afrika topraklarının tamamını ve Avrupa topraklarının da hemen hepsini kaybetmiştir. Neyse ki II. Balkan Savaşı fırsat bilinmiş ve Edirne geri alınmıştır. Ancak bu dönem, Osmanlı Devleti'ni fazlasıyla yıpratmıştır. Ülke içerisindeki siyasi çekişmeler savaşlarda alınan kötü neticelerin bir sebebi görünmektedir.

İttihat-Terakki Cemiyeti'nin 31 Mart Vakası sonrası muhalefeti sindirmesi ve iktidarı tek elde toplamaya çalışması, kendilerine karşı bir öfke grubunun oluşmasına sebep olmuştur.

²²⁵ Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi; Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik*, 2.Baskı, Kaynak yayınları, İstanbul, 2016, s.33.

Trablusgarp'ın İtalyanlar tarafından işgalinden on gün sonra 21 Kasım 1911'de kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası bu düşüncedeki insanların birleştiği yerin adıdır. Bunların ideolojisi İttihatçıların tekeline son vermek ve gitgide imparatorluğun sonunu getireceklerini düşündükleri Türkçülük fikrine son verip “Geleneksel Osmanlıcılığı” aktif kılmaktır. İşte Irak Coğrafyasına olumsuz etki yapan en önemli gelişmelerden biri Türkçülüktür²²⁶. Ancak, İttihatçıların fikri açıdan önderleri olan Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura gibi isimlerin öğretilerinin tam olarak Irak Coğrafyasında anlatılamayışı ve halk tarafından anlaşılabilmesi Türkçülük ideolojisinin Irak Coğrafyasında olumsuz etkiler yaratmasına yol açmıştır. Yani Irak Coğrafyasında olumsuzluk yaratan Türkçülük değil, yanlış ifade edilen sözde Türkçülüktür diyebiliriz. Bunun yanında bölgede ortaya çıkan ve günden güne yayılan Arap Milliyetçiliği ateşi, Türkçülüğü etkisiz hale getirmiştir. Bu ateşi körükleyenler ise öteden beri bölgede gözü olan ve I. Dünya Savaşı'nda bölgeyi işgal eden İngilizlerdir.

Bağdat, İslâm âlemi açısından da önemli bir merkezdir. Coğrafyanın önemini çok iyi bilen İttihat-Terakki gölgesinde Osmanlı Hükümeti, Bağdat'a 15 Haziran 1911'de Vali olarak Cemâl Bey (Paşa)'i görevlendirmiştir. Cemâl Bey, Bağdat'ta memur seçimlerinde titiz davranarak görevine başlamıştır. Ardından Bağdat'ta ıslah hareketlerine girişmiştir. Cemâl Paşa Bağdat Valiliği sırasında, kendinden önceki vali, Nazım Paşa'nın başlattığı imar faaliyetlerini sürdürmüş, Bağdat'ın imar işlerine ağırlık vermiş ve Hindiye Barajı'nın temelini atmıştır. Arap Milliyetçilik hareketlerine karşı da bir takım tedbirler almıştır. Bağdat Valisi Cemâl Bey'in 12 Ağustos 1912'de istifası üzerine, uzun yıllar IV. Ordu'nun komutanlığını yapmış olan Müşir Mehmet Zeki Paşa Bağdat valisi olmuştur. Kendisi Bab-ı Âli'de hükümetlerin birinin düşüp diğerinin kurulduğu bir dönemde Bağdat Valisi olmuştur. Mesela, kendisini Bağdat Valisi olarak atayan Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti, Bağdat'a ulaştığında iktidardan düşmüştür. Bu ortamda göreve başlayan Müşir Mehmet Zeki Paşa, iktidar desteğinden yoksun olarak görev yapmıştır. Göreve başladığında Bağdat'taki memurlar arasında da bir geçimsizlik, memnuniyetsizlik vardır. Zeki Paşa, Bağdat'ta asayiş ve güvenliği sağlamak ve vergileri adaletli bir şekilde toplamakla uğraşmıştır. Yapmış olduğu her faaliyeti İstanbul'a bildirmek zorundadır, bu hükümet ile ilişkilerinin soğuk olduğunun kanıtıdır²²⁷.

²²⁶ Tunaya, *age*, s.267-268.

²²⁷ Toprak, *agm*, s.421.

İttihat-Terakki Cemiyeti, 1913 yılındaki Bab-ı Âli Baskınına kadar Osmanlı unsurlarını bir arada tutmak için “Osmanlıcılık” politikasını uygulamaya koymuştur. Irak Coğrafyasında da bu siyaseti takip etmişlerdir. Eğitim, Ekonomi, Hukuk, İmar, Tarım gibi tüm icraatlarında bunu uygulamışlardır. Fakat Balkan Savaşları, önce ideolojilerinde sonra da tüm politikalarında köklü değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur.

3.6.2. I. Dünya Savaşı’nda İttihat-Terakki’nin Irak Bölgesi’ne Yönelik Planları

İngilizler, kendileri için hayati öneme sahip bu cepheyi iki amaçla açmıştır. Biri, Abadan petrolerini korumak, ikincisi de kuzeye çıkıp Ruslarla birleşerek Türk kuvvetlerinin İran’a girip Hindistan’ı tehdit etmesini önlemek.

İngilizlerin bu denli önem verdiği bölgede, Osmanlı hükümetinin almış olduğu ilk tedbir “Cihat” ilan etmek olmuştur. Çünkü Osmanlı Devleti Halifeliği elinde bulundurmanın haklı inancı ile bölgedeki Müslüman halka inanmaktadır.

Irak cephesinde Arap kabilelerine ve ilan edilen cihada güvenilerek az sayıda Türk askeri (8.000) bulundurulmaktaydı. Ancak bölgede çok yönlü propaganda faaliyetinde bulunan İngilizler Arap kabilelerinin önemli bir kısmını kendi yanlarına çekmeyi başarmışlardır. Bundan dolayı Türk kuvvetleri silah, personel ve teçhizat yönünden güçlü İngiliz ordusu karşısında pek tutunamamış, fazla kayıp vermeden taktik geri çekilme planını uygulayarak daha da kuzeye doğru çekilmek zorunda kalmıştır²²⁸. Anlaşıldığı üzere Osmanlı Devleti, İngilizler kadar bölgeye askeri yığınak yapmamıştır. Bunun en önemli sebebi bölgenin Arap halkına ümmetçiliğin tabii sonucu olarak duyulan güven ve imkânsızlıklardır. Çünkü aynı sıralarda açılan Kafkasya cephesi sebebiyle askeri ağırlık o cepheye kaydırılmıştır. Bu bölgede ise Müslüman Arap halkına güvenilmiştir. Aslında bölge halkı Cihad-ı Mukaddes çağrısına olumlu cevap vermiştir. Ta ki İngiliz oyunu devreye girene kadar. Burada üzerinde duracağımız iki nokta var. Bunlardan birincisi Cihadı Mukaddes ve

²²⁸ Zekeriya Türkmen, “1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak”, *Uluslararası Sempozyum*, 20-21 Kasım 2014, İstanbul, s. 381.

buna bölge halkının müspet tepkisi, ikincisi de İngilizlerin Cihadı Mukaddese karşı almış olduğu tedbirler (hileler) olacaktır.

Cihadı Mukaddes: Allah (C.C.) Kur'an-ı Kerim'inin Saf suresi 4. Ayeti Kerimesinde mealen şöyle buyuruyor: “*Haberiniz olsun ki, Allah kendi yolunda kurşunla perçinleştirilmiş bir bina gibi saf tutarak çarpışanları sever*²²⁹.” Dönemin en büyük İslam devleti olması ve Halifelik makamını elinde bulundurması sebebiyle Osmanlı Devleti, tüm Müslümanları ırk ve sınıf ayrımı yapmaksızın kucaklamıştır. Müttefiki Almanya da Osmanlı'nın bu vasfından yararlanma arzusundadır.

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinin hemen sonrasında kâfirler ile savaş için “cihat” ilan edilmiştir. Önce, 7 Kasım 1914'te Şeyhülislâm Hayri Efendi'nin yayınlamış olduğu fetva ile tüm Müslümanlar cihada çağrılmıştır. Bu fetvada şöyle denilmiştir: “*Bütün Müslümanlar üzerine cihat farzı ayındır.*” Sonra, 11 Kasım 1914'te Osmanlı Padişahı V. Mehmet Reşat bir bildiri yayınlamıştır. Bildiride, esir düşmüş Müslümanları kurtarmak ve Osmanlı Devleti'ni savunmak uğruna savaşmak teşvik edilmiştir.

11 Kasım 1914'te Meşihat makamınca bütün Müslümanlara hitaben hazırlanan fetva üç gün sonra Fatih Camii avlusunda Ali Haydar Efendi tarafından okundu. Fetva, cihada dayanak olarak Tevbe Suresinin 41. Ayeti'ni gösteriyordu²³⁰.

Sonuç olarak Cihadı Mukaddesin ilan edilmesine Bağdat'ın tepkisi olumlu olmuştur. Orhan Avcı “Türk Ordu Teşkilatı Irak Cephesi (1914-1918)” adlı doktora tezinde bu durumu şöyle ifade etmektedir: “*Irak Cephesi'nin açılmasıyla beraber, reisleri şahsında Iraklı aşiretlere propagandaya başlandı. Özellikle savaşın ilk iki yılında bu faaliyetler yoğundur. Nüfuzlu aşiret reisleri kazanılmak istenmiştir. Reislerin hükümete bağlı kalmaları, kendilerine ait aşiret üyelerinin de harbe iştirakleri demektir. Kasım 1914'de Cihad-ı Ekber'in ilanı, propaganda, dini vasfını kazandı. Ancak bu ilanın yapılmasından önce de dini motifli ifadeler kullanılıyordu. 2 Kasım 1914 tarihinde, Seyyit Talib'in hizmetiyle ilgili bilgi verilirken, dindar ve vatanperver hislerinden bahsedilmekteydi. Ayrıca, mukaddes İslam topraklarına bir*

²²⁹ Kur'an-ı Kerim, Saf Suresi, 4.ayet-i kerime.

²³⁰ Büşra Sezgin Öztürk, “I. Dünya Savaşı'nda Bu Ay-Tevbe Suresiyle Cihada Davet”, *Derin Tarih Dergisi*, S.56, Kasım 2016, s.30.

tek İngiliz ayağının basmaması ve bilakis din ve devlet düşmanlarını kahretmenin her Müslüman için en birinci emel olduğu belirtilmekteydi.

11 Kasım 1914’de ise, Bağdat Kadısı Said, Sadrazam’a gönderdiği telgrafta, Cihad-ı Azam ile ırz ve vatani koruma uğrunda, Basra ileri gelenlerinin düşmana karşı metanetle mukabele edeceklerini ifade etmiştir. Bu yolda, ahalinin ve bütün Müslümanların beden ve malen cihada iştirak ederek, halifeliğe yardımla görev yapacakları vaat ediliyordu.” diyerek bu bilgileri aktaran Orhan Avcı, sonrada şunu eklemiştir: “ *Böyle bir telgrafın yazılması, bu şahsa cihadın öneminden bahseden yazıların gönderilmiş olmasından kaynaklanmış olmaktadır*²³¹.”

Cihadı Mukaddesin ilanına tüm İslam âleminde olumlu cevaplar gelmiştir. Özellikle Irak cephesinde Şii Ulemanın önemini ve cihat anında oluşturabileceği etkiyi bilen Osmanlı Devleti, ulemanın dini, askeri, siyasi rolüne önem vermeye başlamıştır. Şii Ulemanın da katkılarıyla bu fetva Irak Cephesinde olumlu etki yaratmıştır. İngilizlerin Basra’ya çıkarma yapmasından sadece birkaç gün sonra Basralı din adamları ve ileri gelenler işgale karşı harekete geçmiştir. Kerbela, Necef, Samarra ve Kazımiye’de bulunan Şii Uleması “Kasım 1914”te İngiliz güçlerine karşı Cihat ilan etmiştir. Şii Uleması İngilizlere karşı savaşta, Şii toplumunun cihada aktif katılımlarını sağlamak üzere fetvalar yayınlamıştır. Şii Ulemanın fetvaları Irak’ın orta ve güney kesimlerinde büyük ölçüde halk kitlelerinden yanıt bulmuş, çok sayıda gönüllü, savaşa katılmıştır. Şii ulema halkı cihada teşvik etmiş, mücahitlere önderlik yapmış, onları savaş meydanlarında organize etmiş ve bizzat çarpışarak savaşta önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Cihad-ı Mukaddese Karşı İngilizlerin Hamlesi: Cihadı Mukaddesin İslam âlemi içerisinde oluşturduğu bu olumlu tablodan İngiltere rahatsız olmuştur. Zira o dönemde topraklarında en fazla Müslüman’ın yaşadığı ülke İngiltere’dir. Eğer durum böyle devam ederse topraklarında yaşayan Müslümanlar uyanacak ve Müslümanların fazla olduğu sömürgeler kendini tehdit eder duruma gelecektir. Hemen harekete geçen İngilizler, Arap halkı içerisinde ajanlar sokarak, propagandalar yaparak Arap- Türk düşmanlığını, Şii-Sünni

²³¹ Orhan Avcı, “Türk Ordu Teşkilatı Irak Cephesi(1914-1918)”, *Doktora Tezi*, Ankara, 1997, s.127.

düşmanlığını, hatta Türk-Kürt düşmanlığını ortaya atarak Cihad-ı Mukaddes ilanını boşa çıkartmayı hedeflemiştir.

İngilizler bölgede Arapça yayınladıkları bir bildiriye suçlu olarak Osmanlı Devleti'ni göstermiştir. Almanya'nın yanında savaşa girerek tarafsız kalmayışından dolayı Osmanlı Devleti'nin dostluklarını kaybettiğini ifade eden İngilizler, 1854 Kırım Savaşı'nı hatırlatarak Rusya'ya karşı Osmanlı'yı savunduklarını anlatmışlardır. Sonra da Almanya'nın yanında savaşa giren Osmanlı Devlet adamlarını suçlayıp, İngiltere hükümetinin mecburen Osmanlı ile savaştığını bildirmiştir. Ayrıca İngilizlerin Müslümanlara hoşgörülü davranacağını, Arapların yıllarca Türklerden zulüm gördüğünü anlatarak bölgeye huzurun ancak İngilizlerle Arapların işbirliği ile gelebileceğini aslında İngilizlerin Din-i İslâm'a muhalif kişiler olmadığını bildirmişlerdir. Bunun yanında Osmanlı'nın Cihat davetine kulak asılmamasını, kulak asanların ise ancak cahil kişiler olduğunu söyleyerek halkı kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardır²³². Sonuçta İngilizlerin bunda başarılı oldukları bir gerçektir.

İngiltere, 1915 yılında Osmanlı yönetimine karşı Arapları ayaklandırmıştır. 30 Nisan 1915'te Yemen'in Sabya toprakları şeyhi Şeyh Seyyid'le, 26 Aralık'ta Suudi Şeyhi İbni Suutla, 3 Kasım 1916'da da Katar Şeyhiyle antlaşmalar yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin 23 Kasım 1914'te ilan ettiği "Cihad-ı Ekber" ilanı da İngiltere'nin Araplar üzerindeki çalışmasıyla tesirsiz kalmıştır. Arapları Osmanlı Devleti ve cihadı ekber aleyhine kışkırtan meşhur İngiliz casusu Albay Lawrence, "güya Hüseyin'e göre saldırgan savaşlar cihat olamazmış, bundan başka Osmanlı Devleti dinsel savaşı bir Hıristiyan bağlaşıkla(Almanya) yaptığı için cihat ilanı saçma imiş"²³³. İngiliz oyunu, Müslümanların arasına nifak sokmayı başarmıştır. Artık din ve hilafetin Müslüman topluluklar üzerinde istenilen tesiri göstermediği ortaya çıkmıştır. Bu durum karşısında Arap toprakları Osmanlı'nın elinden hızla çıkmış, yıllarca Osmanlı ile kardeş olan Araplar, Türklere düşman hale getirilmiştir. Burada unutulmaması gereken nokta, düşmanlık yapanların Arap halkının olmadığı, Arap halkının bazı yöneticilerinin ve halk arasında gizlenen İngiliz ajanlarının olduğu gerçeğidir.

²³² Erkan-ı Harbiye Mir Livalarından Cavid, *Irak Seferi "İttihat Hükümetinin Hayalet ve Cehalet Siyaseti"*, Osman Ferit Sağlam' ın Türk Tarih Kurumuna Armağanı, 1334, İstanbul, 1918, s.15-17.

²³³ Kadir Kasalak, "Birinci Dünya Harbinde Hille İsyancıları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S.46. C. XVI. Ankara, 2000, s.9.

3.6.3. Eğitim Faaliyetlerinin Irak Bölgesi'ne Yansımaları

Yıllarca Avrupa'da yaşayıp Avrupa kültürü ile hemhal olan Jön Türkler, vatana döndüklerinde kendilerine devleti içinde bulunduğu zor durumdan kurtarmayı hedef edinmişlerdir. II. Meşrutiyet öncesi Avrupa'da edindikleri bu ülküsel düşünceleri, hürriyetin ilanının ardından, yaşadıklarına karşın esnekleştirme ve öğretici bir kavrayışla daha yumuşak hareket etme ihtiyacı duymuşlardır. II. Meşrutiyet'in yayımlanmasının ardından ülkeye avdet ettiklerinde karşı karşıya kaldıkları moral bozan havayı milletin oluşturduğunu düşünen İttihatçılar icraatlarına halkın istedikleri düzeyde tepki vermemesine, orali olmamalarına kırılmışlardır. Irak halkı da gelişmelere ifade edildiği şekilde ilgisiz kalmıştır. Çünkü daha öncelikli sorunlar insanların gözünde bu gelişmeyi ikinci plana itmiştir. Durum böyle olunca İttihatçılar, halka yer yer ağır bir dil kullanmışlardır. Onlara göre halk uyumaktadır. Kendilerine halkı uyandırmayı bir görev addetmişlerdir. Devlet-Halk arasındaki iletişimsizliğin sebebini din adamları, ayan ve ileri gelen insanlar gibi ikincil sınıfların, statülerini kendi çıkarları uğruna kullanmalarına bağlayan İttihatçılar, yöneten-yönetilen birlikteliğini yaratabilecek adı geçen ikincil sınıflara bu hususlarda fırsat vermemişlerdir.

İttihat-Terakki Cemiyeti'nin 1908 yılında yapılan kongresinde, iki temel amaç belirlenmiştir. Bunlar: 1- Yurdu, içinde bulunduğu çıkmazdan kurtarmak, 2- Halkı istibdat ve zulüm yönetiminden, hak ettiği şekilde insanca bir yaşama kavuşturmak. İttihat-Terakki Cemiyeti bu iki ülküden ilki ile öncelikle devleti evvelki yönetimden kurtarmayı ve Batılı ülkelerin tahakkümünden çıkarmayı; ikinci ülkü ile milletin fikrî ve ekonomik alanlarda çağın gerisinde kalmışlığından ileri bir toplum haline getirmeyi hedeflemişlerdir. Bu hedeflere ulaşmanın yolu ise 1876 Kanun-ı Esasi'sinin yürürlüğe konulmasıdır. Fakat düşünülenin tersine İttihatçıların, "hürriyet ve siyasi hak" düşüncelerinin altında elle tutulur bir felsefe oluşmamıştır. Tüm meselelere çözüm olarak gördükleri Meşrutiyet, İttihatçılar için tek başına bir amaç değil, bir modernleşme aracı ve göstergesi olmuştur²³⁴.

Osmanlı Devleti'nin istikbali açısından eğitim en önemli konulardan biri olmuştur. Binaenaleyh bu yolla gelecek nesillerin ne şekilde yetiştirileceği belirlenmiştir. İttihat-Terakki

²³⁴ Ercan Uyanık, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Eğitim Politikaları (1908 -1918)", *Amme İdaresi Dergisi*, C.42, S.2, 2009, s.67-88.

kadrosu Meşrutiyet'in ilan edildiği yıllarda, devleti bir arada tutmanın ve muasır medeniyetlerin seviyesine çıkmanın tek yolunun eğitimde Osmanlılık doğrultusunda ilerlemekten geçtiği inancına sahiptir. Bu hedefe ulaşmanın formülü olarak, güçlü bir merkezi otoritenin oluşmasının ardından Maarif Bakanlığı'nın ülkede bulunan bütün okulların denetimini yapabilecek yetkiye sahip olacağı yasalar ile mümkün olabileceğine inanmışlardır. Böylece gayri resmi okulların Osmanlılığa uymayan, aykırı faaliyetleri ortadan kaldırılabilecek, zorunlu dil de Türkçe olacaktır. Bu şekilde gerek gayrimüslimlere ait okullar ve gerekse Türk olmayan diğer unsurların bir nizamla sokulması hedeflenmiştir. İttihat-Terakki, eğitim alanında bu sayılanların yapılabilmesi için “Maarif-i Umumiye Nizamnamesi” ni çıkarmak istemiştir. Ancak bu isteğe gerek Patrikhane ve gerekse konsoloslukları aracı ile Avrupalı Devletler karşı çıkmıştır. Nihayet İttihat-Terakki'nin II. Meşrutiyet'in ilanı ile uygulamak istediği Osmanlılık doğrultusundaki eğitim stratejisi 1913 yılında Balkan Savaşları sonucu tamamen iflas etmiştir. Böylece ülkenin kurtuluşunu Müslüman Türk tebaanın güçlendirilmesinde gören İttihat-Terakki, gerek sosyal gerekse ekonomik açıdan imparatorluğun diğer katmanlarından geride kalan Müslüman Türk unsurunun durumunun iyileştirilmesi için eğitimi en önemli araç olarak değerlendirmiştir. Bu konuda geç kalmışlık duygusuyla hareket etmişlerdir. Henüz iktidarı elde edemedikleri Meşrutiyet'in ilk yıllarında, açtıkları kulüpler aracılığıyla özel okullar açarak, gece dersleri ve konferanslar düzenleyerek eğitim açısından geri kalan Türk unsurun kültürel seviyesini yükseltmeye çalışmışlardır. Eğitimde yenileşmenin arzu edilen seviyeye çıkartılması yolunda en az üç kuşağın harcanacağı endişesini taşıyan İttihatçılar, iktidara geldikten sonra, ilköğretimde yenilik yaparak eğitimi geniş halk katmanlarına yaymak istemişlerdir. Hayallerindeki topluma ulaşma yolunda eğitimin millileştirilmesi, eğitim-öğretim birliğinin sağlanması, Arap harflerinin ıslah edilerek daha kolay bir alfabe elde edilmesi, dilde sadeleşme çalışmaları ve kadınların eğitiminin yaygınlaştırılarak daha çok toplum hayatına katılmalarının sağlanması gibi konular üzerinde yoğunlaşmışlardır. Kendilerini toplumu yönlendirmekle görevli toplumsal mühendisler olarak gören İttihatçılar, toplumu dönüştürmeye çalışırken sadece biçimsel eğitimle yetinmemişlerdir. Yeni bilgi ve görüşlerin geniş kitlelere ulaştırılıp yaygınlaştırılmasında eğitim kurumlarının tek başına yeterli olmayacağı düşüncesiyle Osmanlı tarihinde ilk kez “halk eğitimi” hareketi olarak nitelendirilebilecek bir tarzla eğitim vermeye çalışmışlardır. Gazete ve dergiler yayımlayarak, gece dersleri ve konferanslar düzenleyerek okul yaşını çoktan aşmış kitleyi de eğitmeye çalışan İttihatçılar, en az biçimsel eğitim kadar etkili bir kanal oluşturmayı başarmışlardır.

Görüldüğü gibi, İttihatçıların en başarılı oldukları alan eğitim olmuştur. Ancak Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sırasında, içinde lise öğrencilerinin de yer aldığı ülkenin entelektüel sermayesi olan eğitilmiş üç kuşak cephelerde kaybedilmiştir. Osmanlı Devleti'nin Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması üzerine yenilginin tek sorumlusu olarak görülmeleriyle İttihatçıların ülkedeki iktidarı son bulmuştur. Böylece dilde sadeleşme, eğitim-öğretim birliği, Latin harflerinin kabulü gibi düzenlemelerin yanında laiklik ve modernleşme anlamında toplumu dönüştürerek “milli bir ulus meydana getirme” görevini, İttihat-Terakki'den Cumhuriyetin yönetici kadrolarına miras kalmıştır²³⁵.

Osmanlı Devleti'nde 1908-1918 yılları arası yürütme gücünü elinde bulunduran İttihat-Terakki Cemiyetine binaen İttihat-Terakki dönemi olarak anılmıştır. Bu dönemde eğitim alanında yenileşme hız kazanmıştır. Milli bir eğitimin tanzim edilmesinin devletin geleceği açısından elzem olduğunu düşünen İttihat-Terakki çok sayıda iptidai, rüştiye ve idadi okulları açmıştır.

Ayrıca “Orman Mekteb-i Âlîsi (1909), Belediye Memurları Mektebi, (1911), Sıhhiye Memurları Mektebi, Kadastro Mekteb-i Âlîsi (1912), Amelî Ticaret Mektebi, Darülbeydi (1914), İnas Sanâyi-i Nefise Mektebi (1914), Şimendifer Memurları Mektebi, Orman Ameliyat Mektebi, İnas Darülfünunu, Darüleytamlar (1915), Darüelhan (1916) okullarını açmıştır. İttihat-Terakki, Eğitim alanında başarılı işlere imza atmıştır. Buna ilk örnek, 10 Haziran 1909'da 7-11 yaş arası erkek çocukları için ülke genelinde eğitimin mecburi hale getirilişidir. 15 Ağustos 1910'da Ortaöğretimin kalitesini yükseltmek için vilayetlerde teşkil edilecek olan encümenlere vazifesini bildirir bir nizamname çıkartılmıştır. Bunun yanında Osmanlı Devletinde Sanayinin gelişmesi yolunda açılan Osmanlı İttihad ve Terakki İnas Mektebi 13 Nisan 1911 tarihli nizamname güzel örneklerdendir²³⁶.

İttihat-Terakki'nin Eğitim faaliyetleri kapsamında Irak coğrafyasına yönelik birçok icraatları olmuştur. Örneğin Öğretim dilinin sadece Arapça olduğu ilkokulu, Musullu avukat ve gazeteci Süleyman Feyzi 27 Ekim 1908'de Basra'da Feyziyye adıyla açmıştır. Bu tarihten

²³⁵ Uyanık, agm, s.67-88.

²³⁶ *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:134, İstanbul, 2014, s. 233-261.

sonra açılan bütün okullar Türkçe-Arapça veya yalnız Arapça eğitim vermiştir. Bu arada misyoner kuruluşları ve elçilikler yoluyla yabancı dilde eğitim yapan özel okullar da açılmıştır. Bütün Irak okulları merkezî idare yöntemiyle Osmanlı Maarif Nezâreti'ne bağlanmıştır. İngilizler, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden sonra Basra'yı işgal edince (22 Kasım 1914) bütün okulları kapatmıştır. Türk öğretmenler de Osmanlı ordusuyla birlikte Kût-ül Amâre bölgesine çekilmişlerdir.

Uzun bir müddet kapalı kalan okullar, Basra Âyanının İngiliz hâkimi Sir Berci Cooks'a başvurması üzerine 1915 öğretim yılından itibaren tekrar açılmıştır. İlkokullarda önce molla denilen din adamları bütün öğrencilere tek sınıfta ders okutmuş; öğretmen okulundan mezun öğretmenler 1916 yılından itibaren modern eğitim sistemine göre sınıfları birbirinden ayırmak suretiyle eğitime başlamışlardır. 1921'de Irak Devleti kurulduktan sonra modern eğitim sistemine çok önem verilmiş ve bütün okullarda yalnız Arapça tedarikat yapılmıştır²³⁷.

İttihat-Terakki yönetiminin eğitim alanında Irak bölgesine verdiği önemi gösteren 6 Ocak 1918 tarihli iradede Kerkük Sanayi Mektebi masraflarının karşılanabilmesi için Musul vilayetinin normal bütçesi ile olağan üstü özel bütçesi arasında aktarma yapabileceğine izin verilmektedir. Zor günler geçiren Osmanlı Devleti'nin eğitim konusundaki hassasiyetini ve bölgeye verdiği önemi göstermesi açısından bu güzel bir örnektir:

“Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Umûr-ı Mahalliyye-i Vilâyât Müdîriyyeti

Umûmî: 6450

Husûsî: 12

Huzûr-ı sâmi-i cenâb-ı Sadâret-penâhî'ye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir,

Kerkük Sanâyi' Mektebi masârif-i umûmiyyesinin te'mîn-i tesviyyesi zımında vilâyetin sene-i hâliye âdî ve fevka'l-âde muvâzene-i husûsiyyeleri beyinde münâkale

²³⁷ *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları İşletmesi, C.19, İstanbul, 1991, s. 110.

icrâsına encümen karârıyla Musul vilâyetinden lüzûm gösterilmiş ve bu hususa dâ'ir tanzim olunan irade-i seniyye lâyihası leffen arz u takdîm kılınmış olmagla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 19 Rebî'ü'l-evvel sene [1]336

Fî 3 Kânûn-ı Sâni sene [1]334

Dâhiliye Nâzırı

Mehmed Tal'at²³⁸

²³⁸T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Numarası 11, *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri(1525-1919)*, Ankara, 1993, s.394.

3.6.4. Ekonomi Alanındaki Çabaların Irak Bölgesi'ndeki Sonuçları

Tarık Zafer Tunaya'nın ifadeleri ile İttihat-Terakki Cemiyeti'nin Ekonomi alanında uygulamak istedikleri şöyledir: “*Fırka temel doktrini olan milliyetçilik gereğince bir "Milli İktisat" siyaseti gütmeye çalışmıştır. Bu alanda bir yandan "yerli malı kullanma", "kooperatifçilik" gibi ideolojik boyutu ağır basan eylemler yapılırken öte yandan milli bir banka olarak İtibar-ı Milli Bankası'nın kurulması sağlanmış ve ekonomik alandaki dernekler desteklenmiştir*²³⁹”.

Özellikle 1913 yılı sonrası Fırka, icraatlarını Türkçülük ideolojisi doğrultusunda gerçekleştirmeye başlamıştır. Ekonomi alanında da durum böyledir. Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşları'ndan ağır bir yenilgiyle çıkması ve Balkan topraklarının neredeyse tamamını kaybetmesi, kendilerini bu ideolojiye daha fazla sarılmaya itmiştir. I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile Kapitülasyonların kaldırılması ve Milli Şirketlerin doğuşu İttihat-Terakki Fırkasının millileşme yolunda attığı adımlar içerisinde yer almaktadır. 1908'e kadar, Osmanlı ülkesinde kurulan şirket sayısı 86 iken bu rakam II. Meşrutiyetle birlikte artmıştır. 1918'e kadar bu rakam 236 olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilk beş yılında, faaliyete geçen anonim şirket sayısı 113'tür. Bu sayı ikinci beş yıllık süreçte, yani 1913-1918 arasında 123 anonim şirketin daha kurulması ile 236'ya yükselmiştir. Bu şirketlerin büyük kısmı Türklere ait olup, yabancı sermayesi de çok azdır. Bunlar Milli İktisat Politikalarının sonuçlarıdır²⁴⁰.

8 Eylül 1914 tarihinde kapitülasyonlar kaldırılmıştır. Henüz Kapitülasyonlar kaldırılmadan, hükümet yabancı şirketlerin faaliyetlerini denetlemeye başlamıştır. Çünkü kapitülasyonlar yürürlükte iken yabancı şirketler işlerinde herhangi bir izne gerek kalmadan ticari alanda büyük bir üstünlük sağlamışlardır. 13 Aralık 1914 tarihinde ise “Gayr-i Müslim Anonim Şirketleri ve Sigorta şirketleri hakkında *Kanun-u Muvakkat* kabul edilmiştir. Böylece, gerçek kişilerin yanı sıra tüzel kişiler de Osmanlı kanunlarına tâbi edilerek yabancı

²³⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt 1 İkinci Meşrutiyet Dönemi*, 2. Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s.35-36.

²⁴⁰ Orhan Avcı, “İttihat ve Terakki Partisi Devrinde İzlenen İktisadi Politikalar(1908-1918)”, *Askeri Tarih Bülteni- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları*, Yıl:21, Sayı:40, Ankara Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996, s.165-184.

şirketlerin ayrıcalıklarına son verilmiştir, yeni kurulacak yabancı şirketler de Ticaret Nezaretine müracaat etme zorunluluğu getirilmiştir. Ayrıca 23 Mart 1916 tarihli yasayla yabancıların da yazışmalarını Türkçe olarak yapmaları kararlaştırılmıştır²⁴¹. Alınan kararlar Ekonominin millileşmesi yolunda atılan adımlar olmuştur. İcraatlar Devletçilik ilkesi ile uyumludur.

II. Meşrutiyet dönemi iktisadi hayatında milli nitelikte değişmelerin olduğu bir diğer alan bankacılık olmuştur. Bu yıllarda İttihat-Terakkicileri, milli bankacılığa yönelen hususlardan biri, devlet bankası görevini üstlenmiş olan Osmanlı Bankası'nın ülke menfaatleriyle bağdaşmayan hareketleri olmuştur. Osmanlı Bankası, 1863'te Fransız-İngiliz ortaklığı ile kurulmuştur. 1881'de Duyun-u Umumiye'nin kurulması ile etkisini artırmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanı ile Osmanlı Bankası'na karşı muhalefet artmış ve milli bir banka kurulması kararlaştırılmıştır. Böylece 5 Temmuz 1911'de "İstanbul Bankası", 10 Ocak 1914'te "Asya Bankası Anonim Şirketi Osmaniyeye", 22 Ocak 1914'te "Emlak ve İkrazat Bankası Osmanlı Anonim Şirketi", 1 Ocak 1917'de "Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası", 1 Mart 1917'de "İtibar-ı Umumi Bankası", Nisan 1918'de "Milli İktisat Bankası", 8 Temmuz 1918'de "İktisat Anonim Şirketi" adıyla millileşme yolunda İstanbul'da bankalar kurulmuştur. İstanbul dışında ise, 30 Ekim 1911'de "Konya İktisad-i Milli Anonim Şirketi", 18 Temmuz 1914'te "Aydın Milli Bankası", 1915'te "Karaman Milli Bankası Anonim Şirketi", 1916'da "Kayseri Milli İktisat Anonim Şirketi", yine Kayseri'de 1916 yılında kurulan "Köy İktisat Bankası", 1917'de "Manisa Bağcılar Bankası", aynı yıl Eskişehir'de kurulan "Eskişehir Çiftçi Bankası" İttihat-Terakki yönetimi yıllarında, Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde, İstanbul dışında kurulan bankalar olmuştur²⁴².

Ekonominin bel kemiği olan sanayileşme hususunda İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile beraber, başta Dersaadet Ticaret ve Ziraat-Sanayi Odası olmak üzere, bazı müesseseler ve şahıslar istibdatın bittiğini, sanayileşmek için gerekli şartların oluştuğunu ilan etmişlerdir. Onlara göre fakir şehirli halkın umudu, sanayileşme ile doğacak iş imkânıdır. Sanayileşme Osmanlı vatandaşları için ekmek kapısıdır. Bu doğrultuda 1913 Aralık ayında "Teşvik-i Sanayi Kanunu Muvakkatı" yayınlanmıştır. 1 Ocak 1917'de ise "Teşvik-i Sanayi Kanunu

²⁴¹ Avcı, agm, s.174-175.

²⁴² Avcı, agm, s.176.

Muvakkatî'nin Sureti Tatbiki Hakkında Nizamname" yayımlanmıştır. 1913 mevzuatı, teşvik tedbirlerinden yabancıların da yararlanabileceğini hükme bağlamışken, I. Dünya Savaşı yıllarında çıkartılan bir kanunla bu imkânlardan sadece Osmanlı tebaasının faydalanabileceği kararlaştırılmıştır. Fabrika kurmak isteyenlere Osmanlı Devleti birçok teşvikte bulunmuştur.

1908-1918 dönemi, Türkiye'de sanayileşme şuurunun yerleştiği yıllar olmuştur. Gazete ve dergiler aracılığıyla sanayi meselesi üzerinde durulmuştur. Ancak gelişmiş Avrupa ekonomisi karşısında rekabete giremeyen, ham madde satıp mamul madde alan bir devlet haline gelen Osmanlı Devleti, İttihat-Terakki'nin millileşme çabalarına rağmen temel sanayinin kurulmasını gerçekleştirememiştir. Osmanlı topraklarında mevcut olan sanayi ile ancak tüketim malları üretilmiş ve bunlarda iç pazarda tüketilmiştir. Gıda sanayi ağırlıktadır. 1913'te üretilen malların %68,6'sı, 1915'te %70'i gıda maddeleridir. Madenler ise büyük oranda ihraç edilmektedir. Aynı durum tarım alanında da böyle olmuş, hammaddeyi satan mamul alan bir ülke durumundan kurtulamamıştır²⁴³.

Tüm politikalarında olduğu gibi ekonomi politikasını da halka dayandırmak isteyen İttihat-Terakki Cemiyeti, iktisatta da millilik teminine çalışmıştır. Celal (Bayar) Bey'in Batı Anadolu'da izlediği politika, İttihat-Terakki politikalarının göstergesidir. İzmir'i yabancı tesirlerinden kurtararak, Türk Kültürü ve İktisadî durum bakımından yabancılara karşı Türkler'i hâkim kılmak isteği İttihat-Terakki'nin politikasıdır. Bunun için de iktisadî ve ticari hayatın tamamına yakınının yabancılarda olduğu İzmir'de Türk tüccarlarının bu mevkileri ele geçirmesi teminine çalışılmıştır. Bunda da sadece tüccarı himaye etmek değil, bölgenin tamamındaki tüm Türk üreticilerinin himayesi esas alınmıştır²⁴⁴. İttihat-Terakki politikalarının yeni Türk devletinin temelini oluşturduğu muhakkaktır. Bu çerçevede Irak coğrafyasına bakacak olursak, İttihat-Terakki'nin sırf Millileşme uğruna Irak bölgesini gözden çıkardığını söylemek yanlış olacaktır. Özellikle 1908-1913 yılları arasında bölgede yaptığı hizmetler ortadadır. Hindiye Barajı o çağın mega projesidir ve amaç Irak topraklarında tarımı canlandırmak, arazilerini genişletmek ve ekonomik alanda bölgeyi kalkındırmaktır. Ancak I. Dünya Savaşı'nın ilerleyen yıllarında bölge, gerek işgalci devletler ve gerekse iç dinamikler neticesinde Osmanlı Devleti'nden uzaklaştırılarak kopartılmıştır. İttihat-Terakki yöneticileri

²⁴³ Avcı, agm, s.178.

²⁴⁴ Avcı, agm, s.183.

bu gelişmeler ışığında bölgeyi terk etme kararı almıştır. Yani bölge vücudun kangrenli organı halini almıştır. Sonuçta diğer organları kurtarma uğruna terk edilmiştir. Amaç diğer bölgeleri olsun işgalden koruyabilmektir.

3.6.5. Bayındırlık ve Mimari Alanlarında Irak Bölgesine Hizmetleri

Osmanlı Devleti, fethettiği bir bölgeyi imar etme, bayındırlık hizmetlerini götürme açısından özverili ve ustaca icraatlara imza atmıştır. Böylece hem medeniyetini fethedilen bölgelerde yaymış, hem de fethedilen bölgedeki insanların insanca yaşamasını sağlamıştır. Bu durum Balkanlar'da, Afrika'da, Ortadoğu'da kısaca imparatorluğun her köşesinde böyle olmuştur. Irak Coğrafyası için de durum aynıdır. İttihat-Terakki döneminde de durum aynen devam etmiştir. Ancak devletin takatten düşmesi neticesinde hizmetlerde yavaşlamalar olmuştur.

Irak tarım açısından elverişlidir. Emperyalist devletlerin bölgeye ilgi duymalarının bir nedeni de budur. İttihat-Terakki yönetimi bölgeye barajlar, bentler, su kanalları ve köprüler inşa ederek hem bölgenin tarımsal alanda gelişmesine hem de su baskınları ve ani su yükselmelerine karşı oluşabilecek doğal felaketlere önlemler almıştır.

Mesela Bağdat Felluce Barajı'na bağlı kanalın yönünün değiştirilmesine yönelik 11 Şubat 1911 tarihli proje saydığımız unsurların gerçekleşmesine yöneliktir²⁴⁵.

Basra'da Dicle Nehri üzerinde yapılacak olan Çala, Macar-ı Kebir ve Maçera Barajlarının yapılmasına yönelik 7 Şubat 1911 tarihli proje, tarımı geliştirmek başta olmak üzere bölge halkının hizmetine sunulan bir projedir ve bayındırlık alanında yapılan bir hizmettir²⁴⁶.

İttihat-Terakki döneminde mimari alanda çok fazla gelişme olmamıştır. Çünkü hazine boştur. Ülke ekonomik sıkıntıların yanı sıra savaş halindedir. Bunun için ülke genelinde önceki devirlere nazaran oldukça az sayıda mimari eser yapılmıştır. Yapılan eserlerde Alman

²⁴⁵ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Döneminde Irak-Plan, Fotoğraf ve Belgelerle*, İstanbul, 2006, s.46.

²⁴⁶ *Age*, s.84.

etkisi görülmektedir. Bu şekilde inşa edilen ve 1909 ortalarında tamamen bitirilen Haydar Paşa Tren Garıdır. İstanbul-Bağdat tren yolunun başlangıç noktası olan ve Irak bölgesine hitap eden bu yapı, Alman mimarisinin bir örneğini yansıtır²⁴⁷.

28 Aralık 1917 tarihli irade ile Musul dâhilinde yapılacak olan yol, köprü masraflarının karşılanması için vilayet bütçesinden aktarma yapılması kararı Irak halkına yönelik uygulanan bayındırlık ve imar faaliyetlerine bir örnektir. Bağdat'ın işgal edildiği ve İngiliz kuvvetlerinin Musul istikametinde kuzeye doğru taarruz ettiği zamanlarda İttihat-Terakki'nin almış olduğu bu karar kayda değer bir davranıştır.

“14 Ra. 1336 (28 Aralık 1917)

Bâb-ı Âlî

Dâhiliye Nezâreti

Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdîriyeti

Umûmî: 6207

Husûsî: 854

Huzûr-ı sâmi-i cenâb-ı Sadâret-penâhî'ye

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir,

Vilâyete â'id turuk ve me'âbirin masârif-i insâ'iyyesi için vilâyetin sene-i hâliye fevka'l-âde muvâzene-i husûsiyyesine mevzû' tahsîsâtın tamâmen sarf edilüp nakliyyât-ı askeriyenin te'mîni zımnında insâsı ehemm ve elzem olan turuk ve me'âbir için daha bes yüz elli bin guruş tahsîsâta ihtiyâc bulunduğundan bahisle bütçede münâkale icrâsına encümen karârıyla Musul vilâyetinden lüzûm gösterilmiş ve bu hususa dâ'ir tanzîm olunan irâde-i seniyye lâyihası leffen arz u takdîm edilmiş olmagla îfâ-yı muktezâsı menût-ı müsâ'ade-i sâmiye-i fahîmâneleridir. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 10 Rebî'ü'l-evvel sene [1]336

Fî 25 Kânûn-ı Evvel sene [1]333

Dâhiliye Nâzırı

Mehmed Tal'at²⁴⁸

²⁴⁷ Mutlu Binark-Gani Çulha-İshak Kocabıyık, *Zaman ve Uzam İçinde Haydarpaşa Garı- Görsel ve Sözlü Tanıklık*, 1. Basım, Mayofset, Ankara, 2007, s.29.

3.6.6. Sağlık Alanında Irak Bölgesine Yönelik Uygulamaları

Bir devletin en önemli icraat alanlarından biri de sağlık alanıdır. Osmanlı Devleti'nde İttihat-Terakki'nin yürütme organına tam olarak hükmettiği 1913-1918 yıllarında sağlık alanında da bir takım gelişmeler olmuştur. Bu dönemde, devletin ihtişamlı günlerinde olduğu gibi büyük şifahaneler yapılmamış olsa da özellikle hastanelerin modernize edilmesi ve savaş yıllarında Hilal-i Ahmer Cemiyeti ile işbirliği yoluyla cephe ve cephe gerisinde sağlık alanında icraatlar yapılmıştır.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti I. Dünya Savaşı'nın zorlu şartlarına rağmen bütün cephelerde veya cepheye yakın yerlerde hastaneler kurmuştur. Bu durum sağlık konusundaki noksanlıkların ortadan kaldırılması yolunda büyük öneme sahiptir. Hilal-i Ahmer'in Bağdat ve Musul şubeleri de icraatlarda bulunmuştur. Irak Cephesi'nde savaş başladığı zaman Dr. Sami Bey'in talimatıyla harekete geçen Bağdat Hilal-i Ahmer şubesi ilk olarak sivillere hizmet veren Bağdat Hastanesi'nin idaresini üstlenmiştir. Dicle nehrinde sallar ve kayıklar içinde iki seyyar hastane kurulmuştur. Yüzelli yataklı başka bir hastane de ordu emrine verilmiştir. 11 Mart 1917'de Bağdat'ın İngiliz işgaline uğramasına kadar bu hastanede 20.000 hasta ve yaralı tedavi edilmiştir. Ancak Bağdat'ın boşaltılması sırasında hastanedeki malzemelerin çoğu bırakılmıştır. Musul Şubesi de 500 yataklı bir hastane açarak, Bağdat şubesinden aldığı eşyalarla, orduya ve halka hizmet etmeye devam etmiştir. Ayrıca Musul şubesi, İstanbul'daki Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne 30 Ekim 1917'de gönderdiği yazıda, elzem malzemelerin ve ilaçların en kısa zamanda gönderilmesini istemiştir. Düzelmekte olan hastalar için nekahathâneler dahi açılmıştır. 16 Ocak 1915'te açılan Hilal-i Ahmer Bağdat Hastanesi'nde 2.500 yatak sayısı mevcuttur. Tedavi edilen yaralı asker sayısı ise 43.550'dir²⁴⁹.

Bunun yanında temiz su sıkıntısının yaşandığı Irak bölgesinde olanca olumsuzluğun bir araya gelmesiyle 1915 yılında salgın hastalıklar baş göstermiştir. İskorpit ve sıtma en çok

²⁴⁸ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Numarası 11, *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri(1525-1919)*, Ankara, 1993, s.392.

²⁴⁹ Cemâl Sezer, "Birinci Dünya Savaşı'nda Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Sağlık Alanındaki Faaliyetleri", *History Studies International Journal Of History*, C.4, S.4, 2012, s.373-384.

görülen hastalıklardır. Bölgeden Anadolu'ya dönen askerler, sıtmanın Anadolu'da yayılmasına sebep olmuştur. İttihat-Terakki yöneticileri, 1915'te bu cephede sağlık açısından örnek bir uygulama yaparak, askerlere “Çiçek, Kolera, Karahumma, Dizanteri” aşılıarı yaptırmıştır²⁵⁰.

3.6.7. İskân Siyasetlerinin Irak Bölgesinde Meydana Getirdiği Sonuçları

Günümüz Türkiye'sinin demografik yapısının oluşmasında İttihat-Terakki'nin iskân politikalarının payı büyüktür. Gerek kaybedilen topraklardan Anadolu'ya göç eden muhacirlerin yeni mahallere yerleştirilmesi, gerekse Ermeniler başta olmak üzere bazı insanların tehcir kanunu ile Anadolu'dan çıkartılıp çeşitli coğrafyalara zorunlu göçe tabi tutulması sonucu günümüz Türkiye'sinin nüfus yapısı ortaya çıkmıştır. İskân politikasının Irak coğrafyasını ilgilendiren kısmı ise Tehcir Kanunu ile Ermenilerin bir kısmının bu bölgeye sürülmesindedir.

Sarıkamış Harekâtı'nın felaketle sonuçlanmasının ardından özellikle Doğu Anadolu'da savunmasız kalan halka Ermeniler saldırmış ve birçok Müslüman-Türk'ü katletmiştir. Bunun üzerine harekete geçen hükümet, 27 Mayıs 1915'te kısaca Tehcir Kanunu olarak bilinen dört maddelik geçici kanunu çıkarmıştır. Ayrıca bu kanun sadece Ermeniler için çıkarılmamıştır. Kanuna devlet aleyhinde faaliyette bulunan bazı Rumlar, azınlıklar ve Müslümanlar da dâhil edilmiştir. Ancak Talat Paşa, Meclis-i Vükela'dan bir karar alınmadan Ermeni Tehciri'ne başlamıştır.

Hükümet, 15 Temmuz 1915'de Ermeni Tehcirinin gerekçelerini dünya kamuoyuna duyurmuştur. Gerekçede, Ermenilerin Ruslarla birleşerek masum halka saldırımları gösterilmiştir. Şöyle ki:

**“Bâb-ı Âlî
Hariciye Nezâreti
Matbûât-ı
Umumiye**

²⁵⁰ Taner Bilgin, “Birinci Dünya Harbinde Arap Coğrafyasında Türk Askeri”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 4, S.26, 2016, s.102-128.

Müdüriyeti

Sefâret-i Osmaniye ber-vech-i âtî notanın neşrini bizden rica ediyor:

Huzurları müdâfaa-i millîye menâfî'î nâmına muzır addolunan ve huzur ve asayiş ve emniyet-i dâhiliye için dahi dâ'î-i tehlike görülen Ermenilerin bazı menâtıktan uzaklaştırılması zımında ittihâz ettiğimiz tedâbîr efkâr-ı umumiyeyi aleyhimize imâleye sa'y etmek için düşmanlarımıza yeniden bir vesile teşkil etmiştir. Düşmanlarımızın gazeteleriyle beraber kendilerine celb ettikleri bazı bî-taraf memleketler gazeteleri dahi (Ermenilerin husumetlerine rağmen en ibtidâî ve en tabii ve en mukaddes olan hukukuna tecavüz ediliyor.) sözleriyle tedâbîr ittihâzına müteallik her türlü icraatı tağyir ve hakikati ketm u ihfâ ediyorlar. Mamefih Hükümet-i Seniyye'nin Ermeni ihtilalcilerine karşı meşrû' bir tedbir ittihâzına bir lüzum-ı âcil hissettiği gayr-ı kâbil-i itirazdır. Vukuât Ermenilerin Ruslarla birleşerek bize karşı harb etmekle öteden beri kararlaştırdıkları ve tertib ve ihzâr ettikleri ve harfiyen tatbikine devam ettikleri bir planın mevcudiyetini her gün memurîn-i askeriyemize irade eyliyor.

Şimdiye kadar yalnız cebhelerde ve menâtık-ı mücâviredede hainâne ihtilalkârâne ve iftirakcüyâne olan bu hareket şimdi tâ sufûf-ı harbiyemize kadar sirayet etmiştir. 2/15 Haziran'da müsellaah beş yüz Ermeni'ye aynı unsurdan olan birçok firariler de iltihak ederek Şarkî Karahisar'a nâgehânî hücum etmişler. Ve Müslüman mahallâtına taarruz ile bütün evlere ateş vermişlerdir. Bunlar ba'dehû şehrin kal'asında tahassun eylemişlerdir. Memurîn-i hükûmetin kendilerine karşı pederâne olan nesâyihine bunlar tüfenklerle bombalarla cevap vermişler ve askerî ve mülkî yüz elli kişinin vefatına sebep olmuşlardır. Hükûmetin bilâ-sefk-i dimâ' arz-ı istîmân eylemeleri hakkındaki son teklifi dahi semeresiz kalınca memurîn-i hükûmet kal'aya karşı top isti'mâl etmek mecburiyetinde kalmıştır. Ve işte bu tedbir- i zecrî sayesinde ki aynı ayın 20/3 ünde asileri daire-i edebe dâhil etmiştir.

Şurada burada zuhur eden bu gibi harekât-ı ihtilalkârâneyi itfâya tahsis etmek için muhtelif hududlarımızda bulunan ordumuzdan bir kuvvet ifrâzına mecbur olduk. Bu gibi ahvâl-i nâ-becânın önünü almak ve hadisatın avdetini men etmek için mahall-i vukuâtadaki masum ahâli de müttehmlerin yüzünden mûcib-i esef ziyâ'a dûçâr oluyorlar. Hükûmet-i Seniyye ihtilalci Ermeniler hakkında bazı tedâbîr-i mâni'a ve şedîde ittihâzına mecbur olmuştur. İşte tedâbîr-i müttehize cümlesinden olmak üzere Ermeniler te'sis etmiş olan sufûf-ı harbiye civarından ve hududa karîb menâtıktan uzaklaştırılmışdır. Ermeniler bu sûretle

Rusların bi'l-fi'l nüfuzlarından tecrid etdirilmiş olduğu gibi müdâfaa-i milliye menâfi'-i âliyyesini ızrâr ve emniyet ve sükûnet-i dâhiliyeyi ihlâl etmek gibi hâlâtın önünü almıştır.

HR. MA, 1133/64²⁵¹”.

Rus sınırına yakınlığı sebebiyle ilk Tehcir uygulaması Erzurum'da başlamıştır. Buradaki Ermenilere on beş gün mühlet verilmiştir. Almanya Erzurum Konsolosu Von Scheubner-Richter on dört gün, Harput Amerikan Konsolosu Leslie Davis, tehcir edilecek şahsa göre en az iki ile yirmi gün arasında mühlet verildiğini söylemektedir. Harput Amerikan Protestan Misyoneri Henry H. Riggs şehirde tehcirin 26 Haziran günü ilan edildiği halde, ilk hareketin 31 Temmuzda gerçekleştiğini bildirmektedir. İlk hareket ettirilenler doğrudan komiteler ile ilgisi olan terörist Ermeniler olmuştur. Bunların önceleri Kastamonu, Sivas gibi Anadolu şehirlerine gönderilmeleri düşünülmüşse de sonradan bunun uygun olmadığı anlaşılıp Musul'un güneyine ve Zor kasabasına yönlendirilmeleri uygun görülmüştür. İşte Irak bölgesini ilgilendiren durum da budur. Musul Vilayetine bilahare yazılan yazıyla, gönderilen göçmenlerin kesinlikle Bağdat hattının kuzey ve doğusuna yerleştirilmemeleri, batısının tercih edilmesi istenmiştir. Urfa ve Zor'a yazılan yazı ile gönderilenlerin Bağdat hattının doğu ve güney kısmına iskân edilmeleri istenmiştir. Erzurum Ermeni muhacirleri, Diyarbakır'dan Musul'a gönderilmiş olup Cizre'den sonra, vilayet hududunda Musul Jandarmaları tarafından teslim alınmıştır. Hat boyunca, hükümetin yayınladığı kanunlar haricinde davrananlar ve Ermenilere karşı suç işleyenler, görevleri ne olursa olsun cezalandırılmışlardır. Anadolu'dan zorunlu göçe tabi tutularak Irak bölgesine gönderilen Ermeniler 1- Erzurum-Malatya-Musul, 2- Sivas-Malatya-Musul hatlarıyla gönderilmiştir. Zorunlu göçe tabi tutularak Irak bölgesine yerleştirilen Ermenilerin sayıları hakkında çelişkili rakamlar telaffuz edilmektedir. Örneğin Yusuf Halaçoğlu Urfa-Zor-Musul için bu rakamın 29.957 olduğunu söylerken American Committe For Armenian and Syrian Relief (ACARS), bu sayının 300.000 olduğunu ifade etmektedir. ACARS'ın bilgilerine göre göç edilenlerin 2/3'ü Irak'a gönderilmiştir. Tehcir esnasında Osmanlı neredeyse bütün Avrupa ile savaş halindedir. Buna rağmen Amerikan Mersin Konsolosunun da ifade ettiği gibi hükümet tüm olumsuzluklara rağmen Ermenilere en iyi koşulları sunmaya çalışmıştır. Ancak hemen her platformda Türkler aleyhine yanlı fikirler

²⁵¹ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayın Numarası:130, *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Savaşı*, C.I, İstanbul, 2013, s.208-209.

ortaya ayılmıştır. Katliam yapıldığı konusu da yine yalan yanlış ifadelerle özellikle Avrupa’da servis edilmektedir. Ölenlerin büyük kısmının yolda öldüğü ve bu yıllarda Osmanlı Devleti’nin olumsuz şartlara altında bir de Bulaşıcı hastalıklarla uğraştığı muhakkaktır. Halaçoğlu’nun tüm rakamları arşiv belgelerinden edinilip bir araya getirmesi neticesinde Ermenilerin sevke tabi tutulanlarının sayısının 438.758 olduğu, iskân sahalarına ulaşabilen Ermenilerin sayısının 382.148 olduğu ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak 24-25 Nisan 1915 gecesi İttihat-Terakki hükümetinde özellikle Talat Paşa’nın sorumluluğu üzerine alması ile Ermeni komitacılarını tutuklanmalarına başlanmıştır. Tedbirlere rağmen Ermeni katliamları devam edince Talat Paşa, Ermeni komitacılarını kalabalık oldukları yerlerden çıkartmaya başlamıştır. Özellikle Maraş (Zeytun) Ermenilerinin faaliyetlerine devam etmeleri üzerine “*Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında Kanun-ı Muvakkat*” çıkartılmıştır. Bu kanunla gerekli görülen yerlerde, Ermenilerin canlarına ve mallarına zarar gelmemesi şartı ile Musul, Zor ve Halep bölgelerine tehcir edilmelerine karar verilmiştir. Osmanlı arşivlerine göre 500.000 Ermeni tehcir edilmiş olup, kayıplar yaklaşık olarak 50.000 kişidir. Nubar Paşa dahi 390.000 kişiden fazlasının Suriye, Zor ve Musul’a ulaştığını itiraf etmiştir²⁵².

3.6.8. İttihat-Terakki’nin Gizli Örgütü Teşkilat-ı Mahsusa’nın Irak Bölgesi’nde Espiyonaj ve Kontrespiyonaj Çalışmaları

XIX. yy. sonlarında Avrupa Devletleri’nin istihbarat servisleri, menfaatleri gereği kıyasıya bir mücadeleye girişmiştir. İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya başta olmak üzere Avrupalı büyük devletler sömürge yarışı içerisinde dünyanın hemen her tarafına saldırmışlardır. O yıllarda petrol, insan kanından daha değerli olma yolunda ilerlemektedir. Osmanlı Devleti topraklarındaki petrol ise emperyalist devletlerin iştahını kabartmaktadır.

1886 yılında Almanlar’ın Osmanlı Devleti ile yaptığı ticari anlaşma ile başlayıp Bağdat Demiryolu’nun yapım imtiyazının Almanlara verilmesi ile zirveye çıkan durum İngiltere ve Fransa’yı fena halde kızdırmıştır. İşte bu gibi durumlar Avrupalı büyük

²⁵² Mustafa Celalettin Hocaoglu, “Ermeni Tehcirinde Kullanılan Güzergâhlar”, *Yeni Türkiye Dergisi*, S.60, 2014.

devletlerin istihbarat alanında Osmanlı Devleti üzerinde komplo, siyasi buhran ve otoriteyi yıkma eylemlerini başlatmıştır. Avrupalı Devletlerin amaçlarını çok iyi bilen II. Abdülhamit, daha 1890 yılında Musul ve Kerkük yöresinde petrol bulunması üzerine bu bölgeyi derhal “*İrade-i Seniyye*” çıkartarak “*Memalik-i Şahane*” yani padişahın özel mülkü ilan etmiştir. Amacı bölge halkını ve petrolü korumaktır. Ancak dış istihbaratçılar Bosna-Hersek’ten Yemen’e kadar tüm Osmanlı topraklarında Milliyetçilik ateşini harlayıp ayaklanmalar çıkartarak hem Türklere hem de II. Abdülhamit’e gereken dersi verme peşindedir²⁵³.

Osmanlı Devleti XIX. yy. sonuna doğru iyiden iyiye zayıflamıştır. Devleti tekrar güçlendirme yoluna giden son padişah II. Abdülhamit’tir. II. Abdülhamit bu doğrultuda istihbarat alanında Yıldız İstihbarat Teşkilatı’nı kurmuştur. Bazı kaynaklara göre teşkilatta 4.000 civarında ajan vardır. II. Abdülhamit bu teşkilatı II. Wilhelm’in İstanbul’u ziyaretinde bir Alman polis şefinin tavsiyesi üzerine kurdu ve hatta bu konuda Almanya’dan teknik yardım almıştır. Yıldız Teşkilatı kısa zamanda meyvelerini vermeye başlamıştır. Gerek ülke içerisinde gerekse ülke dışında olup bitenler, kurulan komplolar anında Yıldız Sarayı’na haber verilmiştir. Bu olumlu tablo karşısında II. Abdülhamit ve Türk düşmanı olanlar hemen harekete geçerek teşkilatı “*Hafiyeye*” ve “*Jurnal*” olarak yaftalamışlardır. Hemen herkese Jurnalci denilerek bir kargaşa ortamı yaratılmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan yabancı ajanlar da Osmanlı Devleti içerisinde cirit atmaktadır. Bu ajanlar çeşitli milletlerden olsalar da el ele hareket etmişlerdir. II. Abdülhamit döneminde yaşanan “*Bab-ı Âli’ye Baskın, Osmanlı Bankası’nın İşgali Girişimi, Bomba Vakası*” gibi olaylar bu ajanların ortak çalışmalarının sonucunda yaşanmıştır. II. Meşrutiyet’in ilanı ve II. Abdülhamit’in tahttan indirilmesiyle Yıldız Teşkilatı’nın faaliyetleri de sona ermiştir. Bu arada “*Enver Bey, Miralay Rasim Bey, Süleyman Askeri Bey ve Eşref Sencer Kuşçubaşı*”nın başını çektiği, hürriyet mücadelesi veren kişilerden oluşan bir grup doğmuştur. Bu kişiler kendi aralarında konuşurken “*Bizim Teşkilat-ı Mahsusa*” diye bir tabir kullanmışlardır. İşte Osmanlı istihbarat teşkilatının ismi böylece ortaya çıkmıştır. Ancak Teşkilat-ı Mahsusa’nın tarihini 1900’lü yılların başına kadar götürülenler de vardır. Kuruluş tarihi tam olarak bilinmese de teşkilatın adı ilk kez 1909’da

²⁵³ Şükrü Altın, *Teşkilat-ı Mahsusa Bir Gizli Teşkilatın Öyküsü*, Hayat Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2018, s.17.

duyulmuştur. Ancak kurucuların hatıratları hariç teşkilat hakkında günümüze gelen bir bilgi yoktur²⁵⁴.

Teşkilatın amacı Osmanlı Devleti'ni dağılma sürecinden kurtarmaktır. Osmanlı Devleti'nin dağılmasını önleyecek yegâne ideolojileri İslam Birliği'dir. I. Dünya Savaşı'nda özellikle petrol yataklarına sahip Irak'ta ve Ortadoğu Bölgesi'nde gözünü budaktan sakınmayan bu kişiler özel operasyonlarda kullanılmışlardır. Savaş yıllarında teşkilat kadrosunun 30.000 kişi olduğu tahmin edilmektedir. Böyle büyük bir teşkilatın bütçesi de büyüktür. Bu bütçe ise Harbiye Nezareti bütçesinden yapılan gizli ödenekler, Almanya'dan aktarılan altınlar ve Teşkilat-ı Mahsusa ajanlarının büyük çoğunluğunun aldıkları maaşı yine teşkilatın işlerinde kullanmalarıyla elde edilmiştir²⁵⁵.

Teşkilat-ı Mahsusa dört masaya ayrılmıştır: 1- Rumeli, 2- Kafkasya, 3- Afrika-Trablusgarp, 4- Vilayet-i Şarkiyye. Ajanları çok çeşitli uluslardan olup, geneli Türk'tür²⁵⁶. Yöntemleri baskınlar, sabotajlar ve şaşırtma hareketleridir. Böylece düşmanın haber alma hatlarını tahrip etmeyi hedeflemişlerdir. Casusluk gereken bölgelere birlikler göndererek düşmanla çatışmak ve zor şartlarda kendilerini ateşe atmaktan çekinmemek bir diğer yöntemleridir.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın ilk faaliyet yeri Trablusgarp olmuştur. İtalyanların işgaline uğrayan bu bölgeye Osmanlı Devleti doğrudan müdahale edememiştir. Sonuçta Teşkilat-ı Mahsusa üyesi vatansever askerler tarafından ülkede direniş faaliyetlerine girilmiş, Teşkilat-ı Mahsusa ajanları topladıkları Libyalı direnişçiler ile zorluklar içerisinde çarpışarak büyük başarılar elde etmiştir. Teşkilatın faaliyetleri Balkan Savaşlarında ve I. Dünya Savaşı'nda da devam etmiştir. İttihat-Terakki'nin iktidara gelmesiyle resmileşen örgüt, Uluslararası bir nitelik kazanarak dünyanın her köşesinde faaliyette bulunmuş ve tüm Müslümanları Osmanlı Devleti'nin etrafında birleşmeye çağırmıştır. 1911 yılında adını duyurmaya başlayan ve 1914 yılında Harbiye Nezareti'ne bağlanan Teşkilat-ı Mahsusa, emperyalist ve Türk-İslam düşmanlarına karşı mücadele etmiştir. I. Dünya Savaşı'nın sonunda İttihat-Terakki Fırkası kapatılınca Teşkilat-ı Mahsusa da feshedilmiştir. Ancak, birçoğları davalarından vazgeçmeyip

²⁵⁴ Altın, *age*, s. 22-48.

²⁵⁵ Altın, *age*, s.66.

²⁵⁶ Şimşek, *age*, s. 160.

Kurtuluş Savaşı'nda ülke müdafaasında yer almıştır. Kuvva-ı Milliye ve Anadolu Müdafaa-ı Hukuk Dernekleri'nin kurucu ve öncülerinin çoğu yine Teşkilat-ı Mahsusa üyesidir.

Teşkilat-ı Mahsusa, Osmanlı Devleti'nin son yıllarında ortaya çıkan ve direnişin sesi olan istihbarat teşkilatıdır. Bu teşkilatın en önemli isimleri Enver Paşa, Süleyman Askeri Bey ve Eşref Sencer Kuşçubaşı'dır. Teşkilat-ı Mahsusa'nın Irak Bölgesi'ndeki faaliyetlerine bakıldığında ise en önemli isim hiç şüphesiz Süleyman Askeri Bey'dir. Ancak Teşkilat-ı Mahsusa'nın en etkin olduğu dönem ikinci başkan Eşref Sencer Kuşçubaşı'nın dönemidir. Eşref Sencer Kuşçubaşı daha çok Suriye, Lübnan, Filistin, Arabistan ve Mısır'da faaliyetlerde bulunmuştur²⁵⁷.

3.6.8.1. Teşkilat-ı Mahsusa'nın İlk Başkanı Süleyman Askeri Bey ve Irak Bölgesindeki Faaliyetleri

Enver Paşa'nın önderliğinde kurulan Teşkilat-ı Mahsusa'nın ilk başkanıdır. Süleyman Askeri Bey, 1884 yılında Prizren'de doğmuştur. 6 Aralık 1902'de "Mülazım-ı Sâni" rütbesiyle harp okulunu bitirdikten sonra 4 Ocak 1904'te "Mülazım-ı Evvel" olan Süleyman Askeri Bey, 5 Kasım 1905'te ise Harp Akademisinden mezun olmuştur. 1905-1911 arası Makedonya (Manastır)'da faaliyetlerde bulunmuştur. 18 Temmuz 1914'te Bağdat Efrad-ı Cedide Müdürü iken siyasetle uğraşması sebebiyle emekli olmuştur. Bu tarihte mümtaz binbaşı rütbesindedir. İttihat-Terakki'ye ne zaman dâhil olduğu bilinmeyen Süleyman Askeri'nin adı Kazım Karabekir ve Enver Beyler ile cemiyetin ilk üyeleri arasında yer alır. O sıralar Selanik'ten sonra İttihat-Terakki'nin ikinci önemli merkezi olan Manastır'da faal subay olarak görev yapmış, oluşturulan Türk çetelerin birinin ünlü reisi haline gelmiştir.

Kendisi İttihat-Terakki üyelerini içinde barındıran Fedai Zabitan subaylarından biridir. Bu subaylar 1902'de patlak veren Makedonya olaylarından sonra bölgeye gönderilmişlerdir. Rütbeleri küçük olmasına rağmen yaptıkları büyük hizmetler neticesinde yüksek salahiyetlere ulaşmışlardır. Oluşan bu Fedai Zabitan Grubu, Osmanlı Devleti'nin son yıllarında girdiği

²⁵⁷Altın, *age*, s.35-50.

Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşları'nda ve sonrasında Milli Mücadele'de herhangi bir karşılık beklemezsizin çarpışan kişilerden oluşmuştur. Fedai Zabitan Grubu, sonraki yıllarda İttihat-Terakki'nin en yüksek erkânına bile söz geçirecek derecede önemli bir mevkiye sahip olmuşlardır.

Bir diğer husus da Fedai Zabitan Grubu'nun Talat, Enver Paşalar Beyler arasında Enver Bey'i desteklemiş olduklarıdır. Süleyman Askeri Bey de Fedai Zabitan içerisinde çok önemli bir yere sahiptir. Şemsi Paşa, dağa çıkıp hürriyet isteyen Niyazi Bey'i yakalaması için II. Abdülhamit tarafından Manastır'a gönderilen ve Atıf Kamçıl tarafından öldürülen Paşa'dır. Atıf Kamçıl ise Süleyman Askeri Bey'in yardımı ile tebdili kıyafet Selanik'e kaçırılmıştır. Manastır'da Şemsi Paşa'nın vurulması, İttihat-Terakki askeri kanadının merkezinde Süleyman Askeri'nin gücünü ortaya koymuştur. Zira Süleyman Askeri, Enver Paşa'nın ardından askeri kanadın en güçlü askeridir. II. Meşrutiyet'in ilanı ile askerlik hayatında daha sakin bir dönem başlamıştır.

Hareket Ordusu içinde yer alanlardan biri de Süleyman Askeri'dir. Bu olayın ardından, 4 Eylül 1908 tarihinde "Bağdat Jandarma Teşkilatı"na memur edilerek Kolağası olmuştur. Sonraki görev yeri Trablusgarp'tır. Osmanlı Devleti askeri anlamda bir donanma ya da ordu göndermeye muktedir olmadığından "Gönüllü Zabıtlar" içinde yer alarak bölgeye gitmiştir. Trablusgarp'a giderken birçok subayın ayrı ayrı yollardan ve takma adlar kullanarak bölgeye ulaştığı bilinmektedir. Örneğin Enver Bey, Hamdi takma adıyla; Mustafa Kemal gazeteci Şerif takma adıyla bölgeye gitmişlerdir. Süleyman Askeri de, arkadaşı Üsküdarlı Mülazım Cemil ile birlikte Mısır üzerinden Bingazi'ye ulaşmıştır. Bingazi'de Enver Bey ile birlikte İrtibat Zabıtlığı görevlerinde bulunmuştur. Bölgedeki aşiretleri düzenli hale getirip İtalyanlara karşı mücadelede önemli roller üstlenmişlerdir. Burada kazandığı izlenim ve tecrübe neticesinde Irak Bölgesi'ndeki aşiretlere çok güvenmiş, onlardan kuracağı birliklerle İngilizleri bölgeden kovacağını düşünmüştür. Trablusgarp, Süleyman Askeri Bey'in sonradan ilk liderliğini yapacağı Teşkilat-ı Mahsusa'nın temellerinin atıldığı yer olması açısından önemlidir. Bazı araştırmacılara göre Enver Bey, Teşkilat-ı Mahsusa'nın elemanlarını burada tasarlamış ve kadroyu kafasında şekillendirmiştir. Bu düşüncayı daha ileri götürüp İttihat-

Terakki'nin, Teşkilat-ı Mahsusa'yı 1911'de Trablusgarp'ta kurduğunu söyleyenler de vardır²⁵⁸.

Enver Paşa, I. Dünya Savaşında Almanya'nın yanında savaşa girince Teşkilat-ı Mahsusa'yı resmen kurmuştur. Teşkilat-ı Mahsusa'nın görevi "Cihat Fetvası'nı duyurmak, karşı casusluk faaliyetleri ve askeri operasyonlar, mühimmat nakliyatı, dâhili istihbarat faaliyetleri, düşman hatları gerisinde gerilla faaliyetleri yapmaktır." Teşkilat-ı Mahsusa (Şube-i Mahsusa)'nın kuruluş aşaması şudur: "*İslam'ın parçalanan, dağıtılan ruhunu yavaş yavaş canlandırmak, hükümetimizin Avrupa'daki ehemmiyet-i siyasiyesini arttırmak, Harb-i Umumi esnasında imhaya müteallik ittifaklarının izalesini temin için Nezaret-i Celileye merbut Umur-u Şarkiye Dairesi teşekkül etti...*" şeklinde ifade edilmiştir. Yani kısaca amaç Türkçülüğü ve İslâmcılığı kurmaktır.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın ilk reisi Süleyman Askeri'dir. Yardımcısı Atıf Kamçıl'dır. Süleyman Askeri 27 Ekim 1913'te Binbaşı rütbesine yükseltilmiş sonra, Bağdat Jandarma Efrad-ı Cedide Mektebi'nde muallimlik yapmıştır. Bu vazifesine devam ederken 30 Temmuz 1914'te emekliliğe sevk edilmiştir. Emekliliğe sevk edilme sebebi Teşkilat-ı Mahsusa'da etkin bir konuma getirilmesidir.

Sofya'da görevli olan Mustafa Kemal, Süleyman Askeri ile görüşerek Irak Cephesi'nin tamamen boş olduğunu söylemiştir. Bunun tehlikeli olduğunu, kendisinin bu bölgeye gitmek istediğini iletmıştır. Süleyman Askeri de bu isteğini Enver Paşa'ya bildireceğini söylemiştir. Mustafa Kemal bu durumu şöyle anlatmıştır: "*...Çok geçmeden benim istediğim yere Süleyman Askeri Bey'in gönderildiğini öğrendim. Onla bir daha buluşmadım ve bu iş hakkında Enver'den bir şey sormadım. Bu yüzden onun benim isteğimi Enver'e bildirip bildirmediğini ve tayininin nasıl yapılmış olduğunu bilmiyorum...*"²⁵⁹.

1914 yılı Ağustos ayı ilk günlerinde ilan edilen seferberlikle birlikte "Irak ve Havalisi Umum Kumandanlığı" adını alan bölgeye İngilizlere esir olan Otuz sekizinci Tümen

²⁵⁸ Nurettin Şimşek, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Reisi Süleyman Askeri Bey- Hayatı, Siyasi ve Askeri Faaliyetleri*, 1. Baskı, Altınordu Yayınları, Ankara, 2018, s. 58-59.

²⁵⁹ Şimşek, *age*, s. 160.

Komutanı Suphi Bey'in yerine Süleyman Askeri Bey gönderilmiştir. Süleyman Askeri Bey'in kendinden en fazla söz ettirdiği ve kahramanlıklarıyla destan yazdığı dönem 1914-1915 yılları arası Irak ve Havalisi Umum Kumandanlığı yaptığı dönemdir. Cemal Paşa onun başarılarından övgüyle bahsetmiştir.

17 Aralık 1914'te Bağdat'a ulaşmıştır. 23 Aralıkta Irak ve Havalisi Komutanlığı'na tayin edilmiştir. Her ne kadar İrade-i Seniyye ile bölgede kumandan olduysa da Enver Paşa'nın geniş yetkileri ile bölgeye gönderildiği açıktır. Onun en önemli görevi İngilizlerin kuzeye doğru ilerleyişini durdurmaktır. Bunu Arap aşiret reisi çocuklarından silâh altına alınacaklarla yapmayı planlamıştır. Ordusunun bir kısmı zorunlu olarak Erzurum Cephesi'ne nakledildiği için o da böyle bir uygulamaya başvurmuş ve sonuçta Irak'ın muhtelif yerlerinden topladığı gönüllülerden "*Osmancık*" taburunu kurmuştur. Daha önceki görevinde Bağdat halkının teveccühünü kazanamamış olan Süleyman Askeri yine de heyecanla, vatan sevgisiyle dolu mektupları aşiret reislerine göndermiştir. Ancak Cihad-ı Ekber etki yapmamıştır. Aşiretlere güvenmemesi gerektiğini selefi Cavit Paşa kendisine söylemiştir. Arapların bu şekilde davranmalarının sebebi İngilizlerin bölgedeki faaliyetleridir. Aslında Süleyman Askeri Bey Suriye 8. Kolordu Komutanı Zeki Paşa'nın Teşkilat-ı Mahsusa'ya teslim ettiği 5.000 lirayı Irak'taki bedevilere dağıttırılmış ve böylece destek toplamaya da çalışmıştır. Ancak bazı arap ve bedeviler parayı daha çok veren İngilizlerin safına geçerek Osmanlı aleyhine çalışmaya başlamışlardır. Kısacası İngiliz casusları, aşiretleri, Osmanlıya karşı kışkırtmıştır. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki nüfuzunu iyice zayıflatmıştır. Ancak bazı aşiretler de Osmanlı Devleti'nin yanında saf tutmuştur. Bu aşiretler içinde özellikle Şammar ve Üceymi Aşiretleri'nin desteği önemlidir. Mesela Üceymi Aşireti'nin yardımlarıyla, Erzurum Cephesi'ne gönderilen Teşkilat-ı Mahsusa'nın hücum taburları Irak çöllerinde esir düşmekten kurtulmuştur²⁶⁰.

Süleyman Askeri, türlü zorluklar neticesinde önemli sayıda kişiyi silâh altına almayı başarmıştır. Ancak bu birliklerin büyük kısmını paralı askerler, az miktarını da gönüllüler meydana getirmiştir. Üstelik disiplinden uzak aşiret mensuplarının eğitilmeleri de öyle kolay

²⁶⁰ Altın, *age*, s.189-190.

bir iş değildir. Dolayısıyla bunlara güvenmek doğru olamaz. Nitekim Osmanlı Devleti'nin Irak'ta uğradığı mağlubiyetler sonrasında Teşkilat-ı Mahsusa şu tedbirleri almıştır:

A: Aşiret reisi hükümet tarafından kendilerine verilen mukataa vesikasıyla nüfus sahibi oldukları için hükümet şeyh'ten vesikayı geri almalı ve mukataanın feshini ilan etmelidir. Böylece reisin aşiret üzerinde hiçbir etkisi kalmayacaktır.

B: Bütün aşiretler affedilmeli, bundan sonra ihanet edecekler cezalandırılmalıdır.

C: Harbe katılan aşiretlerin sözünde durması için şeyhin oğlu ve kardeşi hükümet nezdinde tutulmalı.

D: Aşiretler arasında kıskançlıklar yaratılmalı, bu reisleri idare etmek için kullanılmalıdır.

E: Irak ve havalisine şiddet kullanılmalı. Çünkü bu halk şiddet gösterilmezse isyan eder.

F: Bütün aşiretler aynı anda savaşa sokulmamalı, her biri için ayrı zaman belirlenmelidir. Aşiretler gece, Türk askerleri gündüz savaştırılmalıdır²⁶¹.

Nihayet, 1915 Ocak ayında hazırlıklar bir miktar tamamlanıp Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın emriyle İngilizler üzerine taarruza geçilmesi kararlaştırılmıştır. Yapılan Rota Muharebesinde Süleyman Askeri iki bacağından birden yaralanmış tedavi için Bağdat'a hareket etmiştir. Bağdat Valisi Süleyman Nazif Bey, 22 Ocak 1915'de Dâhiliye Nezâreti'ne olaylarla ilgili olarak bir şifre göndermiştir. Burada yaralanan Süleyman Askeri Bey'in Bağdat'a hareket ettiği haberini aldığını bildirmiştir. Son günlerde Basra mıntikasındaki savaşın Türkler lehine bir hâl almaya başlamasının sadece Süleyman Askeri Bey'in gayret ve dehasının eseri olduğunu vurgulamıştır. Oradaki düzenli ve diğer kuvvetleri harekete geçiren ruhun kaynağında yine Süleyman Askeri Bey'in olduğunu, yaralanması felâketle sonuçlanacak olursa veya hastalık süresi uzarsa bunun sonuçlarının telafisi güç bir durum

²⁶¹ Gönül Güneş, "Teşkilat-ı Mahsusa ve Birinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.29, S.85, Ankara, 2013, s.120, Ayrıca Bkz. Mustafa Balcıoğlu, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyete*, Nobel Yayınları, Ankara, 2001, s.133-156.

oluşturacağını belirtilmiştir. Çünkü Basra çevresinde, hatta Bağdat, Musul ve civar bölgelerde düzenli bir şekilde oluşturulmuş birlik olmadığı, eğer Askeri Bey herhangi bir sebeple ayrılırsa bunların düşmanı bırakıp birbirlerine düşeceklerini bildirilmiştir²⁶².

İngiliz işgaline uğrayan, Hazreti Ömer'in yadigârı Basra'yı geri alıp düşmanı Irak'tan atmak arzusunda olan Süleyman Askeri Bey, yaptırmış olduğu sedye üzerinde askerlerinin başına geçmiştir. Bu sırada Nasıriye, Şuayyibe, Ahvaz ve Kurna civarında çarpışmalar tüm şiddetiyle sürmektedir. Bu taarruzlar, Süleyman Askeri Bey'in Basra üzerine yapacağı esas taarruzuna bir başlangıç olacaktır. 3 Mart 1915'te Süleyman Askeri'nin kuvvetleri tarafından Ahvaz yakınlarındaki İngilizlere ait Abadan petrol rafinerisinin kilometrelerce uzunluktaki boru hattı tahrip edilmiştir. İki ordunun en büyük çatışması, üç günlük bir muharebeyle Şuayyibe Ormanı yakınlarında gerçekleşmiştir. Düzensiz halde bulunan Arap ve Kürt askerlerin önemli kısmı silahlarını bırakarak kaçmış, büyük taarruz zayıflamıştır. İngilizlerin yoğun saldırısı karşısında çok şehit verilmiştir. 14 Nisan gecesini Süleyman Askeri Bey, sağ kalan askerlerini kuzey istikametinde bulunan Kut'ül Âmare'ye çekmiştir. Askerlerinin gözünün önünde şehit olmasına ve önemli bir kısmının da esir düşmesi ile oluşan tabloya dayanamayan Süleyman Askeri Bey intihar etmiştir. Teşkilat-ı Mahsusa'nın başkanı ve kahraman bir askerinin ölümü Enver Paşa başta olmak üzere bütün devlet kademesini derinden üzmüştür²⁶³. Süleyman Askeri Bey, 7 Mart 1916 tarihli karar ile “Şehit” kabul edilerek annesi Güzide Hanım'a aylık dokuz yüz bir kuruş şehit aylığı bağlanmıştır²⁶⁴.

1914-1915'te Bağdat Valiliği yapmış olan Süleyman Nazif, Süleyman Askeri Bey ile ilgili şu sözleri söylemiştir: “...Süleyman Askeri, vatanı ve vatanından başka her şeyini isteyerek ve gülerek feda etmiş bir Osmanlı idi! ...²⁶⁵”.

²⁶² Şimşek, *age*, s.184.

²⁶³ Altın, *age*, s.192-196.

²⁶⁴ Şimşek, *age*, s.199.

²⁶⁵ Şimşek, *age*, s. 203.

SONUÇ

XIX. yy. son çeyreği ile XX. yy. başlarında Avrupalı devletlerin sömürge yarışı giderek artmış, sonuçta Irak coğrafyası potansiyel işgal bölgesi haline gelmiştir. Özellikle İngilizler, Hindistan sömürge yolu üzerinde bulunan bölgeye büyük önem vermiştir. Ayrıca bölgeye hâkim olup bir damla petrol elde edebilmek için, her türlü yolu denemişlerdir. Bunun farkında olan II. Abdülhamit, geliştirmiş olduğu projelerle bölgede Osmanlı hâkimiyetini kuvvetlendirme yoluna gitmiştir. Osmanlı İmparatorluğunda duraklama dönemi ve sonrasında yapılan yeniliklerin, yenilikleri yapan Padişah ile sınırlı kalması gibi, bu projeler de II. Abdülhamit dönemi ile sınırlı kalmıştır. Her ne kadar Bağdat Demiryolu'nun 1918 yılında tamamlandığı hesaba katılsa da projenin zamanında bitirilemeyişinin hedefe ulaşma konusunda en önemli sebep olduğu ortadadır. Bunun yanında İttihat-Terakki yöneticilerinin de Pan-İslamizm politikasını yeri geldiğinde kullandığı, Almanya'nın Osmanlı Devleti ile bu artışı sebebiyle ittifak yaptığı aşikârdır. Ancak İttihat ve Terakki yöneticilerinin politikaları ve uygulamaları bir biriyle uyumlu değildir. Bunun için Pan-İslamizm politikasından bir sonuç alınamamıştır. Ayrıca bölgeye ilgi duyan devletlerarasında bir hamle olarak kullanılan, taşımacılık ve ticaret amaçlı geliştirilen, Fırat-Dicle nehir projesi de tam manasıyla başarıya ulaşamamıştır. Projelerin başarısız olmasının temel sebebi, devletin güçsüz olmasıdır. Devlet eski şaşalı günlerinden uzaklaştıkça Avrupalı büyük devletlerin hedefi haline gelmiştir. Özellikle Fransız İhtilâli ve Sanayi Devrimi ile ortaya çıkan sonuçlar, Osmanlı Devleti'nin aleyhine gelişmeler olmuştur.

II. Abdülhamit zamanında olumlu gelişmeler olduysa da, tahttan indirilmesinin ardından yönetimin tek hâkimi olan İttihat-Terakki Cemiyeti idaresinde, sadece on yıl içerisinde devlet çökmüştür. Bununla beraber, İttihat-Terakki Cemiyeti'nin ideolojisi haline gelen Türkçülük akımı ise yeni kurulan Türkiye Cumhuriyetinin ulus devlet olmasını sağlamıştır.

İttihat ve Terakki Partisi, Bab-ı Âli Baskını ile yönetime tam olarak hâkim olmuş, muhalefet sindirilmiştir. Bu gelişmeler yaşanırken II. Abdülhamit dönemine İstibdat dönemi diyenler, İstibdat'ın ne olduğunu görmüşlerdir. II. Abdülhamit'e düşman olanlar bile ne büyük hata yaptıklarını itiraf etmiştir.

1914'te dünya büyük bir savaşa tutuşmuştur. Yıllar önce başlayan bloklaşma, sonuçta çatışmaya ve dünyayı saran büyük bir savaşa dönüşmüştür. İttihat-Terakki Cemiyeti, bu ateş çemberinde Osmanlı'nın ancak bloklardan birine dâhil olmasıyla kurtulabileceğine inanmaktadır. Önce, daha kuvvetli olan İngiltere- Fransa- Rusya bloğuna dâhil olmak isteyen İttihat-Terakki Cemiyeti, bu taleplerinin reddedilmesi sonucunda Almanya'nın başını çektiği İttifak grubuna dâhil olmuştur. Almanya ise Osmanlı Devleti'nin çökmeye yüz tutmuş güçsüz yapısının farkındadır. Almanya'nın hesabı, savaşı daha geniş alanlara yaymak ve İngiltere başta olmak üzere İtilaf grubuna karşı açılan cephelerin sayısını çoğaltmaktır. Diğer hesabı da Osmanlı Devleti'nin halifelik nüfuzunu kullanarak Müslümanları kendi safına çekeceği inancındır. Böylece düşman devletlere karşı savaşıcak insan sayısı artacak, İngiliz sömürgelerinde yaşayan Müslümanlar İngilizlere karşı Cihat fetvasına uyacak, sömürgelerde ayaklanmalar çıkacaktır. Ancak hesaplar tutmamış, İngiliz oyunu devreye girmiş ve Müslüman Müslüman'a karşı savaştırılmıştır. Özellikle Irak Cephesinde Türk askerine karşı savaşan İngiliz ordusunun içerisinde büyük payı Müslüman Hintliler oluşturmuştur.

I. Dünya Savaşı'nda açılan cephelerden biri olan Irak Cephesi, İngilizlerin niyetini tam manasıyla ortaya koymaktadır. İngiltere bölgeye hâkim olup petrole ve yer altı kaynaklarına sahip olacak, Hindistan sömürge yolu güvenliğini sağlayacak; bunun yanında müttefiki Rusya'ya bu yolla ulaşım, Osmanlı Devleti'ni saf dışı bırakarak Almanya'yı çember içine alacaktır. İngiltere'nin bu amaç doğrultusunda ilk hedefi Bağdat'ı almaktır. Çünkü Bağdat bölgenin merkezi konumundadır. Bağdat'ın düşmesi demek, Irak'ın düşmesi demektir. 1914'te bölgeye asker çıkararak İngilizler bu hedeflerine 11 Mart 1917'de ulaşmışlardır. Üstelik Bağdat'ın düşmesi sırasında pek fazla mukavemetle karşılaşmamıştır. Çünkü Türkler açısından yokluğun hat safhaya çıktığı o günlerde Bağdat'ın boşaltılması ve Kuzeye doğru Musul istikametinde savunma hatlarının oluşturulması kararlaştırılmıştır. Eğer bu strateji başarıya ulaşırsa tekrar Bağdat'ın alınması planlanmıştır. Ancak bu plan hayalden öteye gitmemiş Bağdat Türkler için bir masal şehri olarak kalmıştır.

İngiliz ilerleyişi Irak'ta Bağdat'ın işgali sonrasında da kuzey istikametinde devam etmiştir. İngilizlerin sonraki hedefi Musul'dur. Çünkü Musul, zengin petrol yataklarına sahiptir. Bunun için İngilizlerin iştahını kabartmaktadır. Ancak Osmanlı Devleti'nin savaştan çekildiği 30 Ekim 1918 tarihinde İngilizler henüz bu emellerine ulaşamamıştır. Mondros'un imzalanmasının ardından mütareke maddeleri gereği 15 Kasım 1918'de Osmanlı askerleri

Musul'dan çekilmiş ve şehir İngilizlerin işgaline uğramıştır. Bu işgal Mondros'a aykırı olmasına rağmen hiçbir Batılı devletten aksi bir ses çıkmamıştır.

Basra'nın işgali ile başlayan, Bağdat'ın düşmesi ile devam eden ve Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası Musul'un işgal edilmesiyle nihayetlenen süreç sonunda Türklerin Irak'taki egemenliği bitmiştir. Tüm Irak ve özellikle Bağdat adeta İngiltere'nin çöplüğü haline gelmiştir. Osmanlı Devleti bölgeden zorla çıkarıldıktan sonra, gerek Bağdat' ta gerekse tüm Irak'ta Türk kültür ve medeniyetine ait eserlerin neredeyse tamamı yok edilmiştir. Bu durum diğer ülke ve şehirlerde de aynıdır. Örneğin Balkanlarda beş asırdan fazla hüküm süren Osmanlı İmparatorluğu döneminde, 15.878 mimari yapının inşa edildiği tespit edilmiştir. Osmanlılar tarafından yapılan bu eserlerin bir kısmı, Balkanlar Osmanlı hâkimiyetinde iken yaşanan deprem, yangın, geçici işgaller ile yok olurken, önemli sayıdaki eser ise, Balkanların Osmanlı elinden çıkmasından sonra yeni kurulan devlet ve imparatorluklar tarafından yıkılıp yakılmıştır. Buna rağmen ayakta kalabilen Osmanlı eser sayısı 1.500 civarındadır. Irak'ta ise özellikle 1990 Körfez Savaşı sırasında başlayan yıkım günümüzde de devam etmektedir. Kısacası Osmanlı Devleti'nin yüzyıllarca egemenlik sürdüğü bölgelerde hem insanlar hem de eserler yok edilmiştir. Değişen tek şey yıkımcılardır. I. Dünya Savaşı sırasında Irak'ta yıkımcıların adı İngiliz iken Körfez Savaşı ile birlikte bayrağı Amerikalı almıştır. Ancak süreç aynen devam etmiştir. Bu süreç içerisinde bölge halkı hep vaatlerle kandırılmıştır. I. Dünya Savaşı yıllarında özgür devlet kuracakları vaadiyle kandırılan bölge halkı, Körfez Savaşında ve sonrasında demokrasi ve özgürlük masallarıyla uyutulmuştur. Emperyalist güçlerin amacı bölgenin yer altı kaynaklarını ülkelerine taşımak, bölgedeki Müslüman halkı ve oluşan İslam kültürünü yok etmektir. Yıllar değişmiştir, ama zihniyet değişmemiştir.

Irak ve Anadolu kültürel açıdan benzerlik taşımaktadır. Örneğin, Bağdat, Türk milletinin kültürel gelişim süreci içerisinde önemli bir yere sahiptir. Bir atasözümüzde "Ane gibi yâr Bağdat gibi diyar olmaz!" diyerek Bağdat'ın güzelliğini dile getiren atalarımız, diğer bir atasözünde de "Yanlış hesap Bağdat'tan döner." diyerek Bağdat'ın öteden beri bir ilim merkezi olduğunun altını çizmektedir. İşgal edilmesi ile Türk halkını derinden üzen Irak, üzerinde yüzbinlerce Türkmenin yaşadığı; bir o kadar Türk evladının da kanıyla suladığı ve şehit olup yattığı yerdir. Bu topraklar uğruna niceleri şehit düşmüş, birçoğunun mezarı dahi kaybolmuştur. Esasen kaybolan sadece Türk askerlerinin mezarları değildir. Acısı hiç

dinmeyen bölge halkı, Osmanlı Devleti zamanındaki huzur ortamını mumla aramakta, hüznün büyüğünü yaşamaktadır. Görülen o ki bu iki kardeş halk bir olmadan acılar bitmeyecektir.

* * * * *

KAYNAKÇA

I. Kaynak Kitaplar:

Afyoncu Erhan, Önal Ahmet, Demir Uğur; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri İsyenlar ve Darbeler*, Yeditepe yayınevi, İstanbul, 2013.

Ahmad Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Çev. Nuran Yavuz, 11. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2017.

Akcan Erol, *İttihat ve Terakki Fırkasının Paramiliter Gençlik Kuruluşları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TTK Yayınları, IV/A-2-2. 1. Dizi- S.26, Ankara, 2015.

Akçura Yusuf; *Üç Tarzı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.

Akpınar Deniz, *Osmanlı'da Su Projeleri-Hindiye Barajı*, 1.Baskı, Arı Sanat, İstanbul, 2017.

Aksoy A. Şerif; *İttihat ve Terakki Cemiyeti Tarihi*, Nokta Kitap, İstanbul, 2008.

Akşin Sina; *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitapevi, Büyük Fikir Kitapları Dizisi:75, İstanbul, 1987.

Altın Şükrü, *Teşkilat-ı Mahsusa Bir Gizli Teşkilatın Öyküsü*, Hayat Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2018.

Altıntaş Ahmet; *Belgelerle Milli Mücadele Döneminde Esirler*, Anekdot Kitaplar, Ankara, 2008.

Apak Rahmi; *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, TTK Basımevi, Ankara, 1988.

Arai Masami, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, Çeviren: Tansel Demirel, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Arı Tayyar, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, 3. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2007.

Armaoğlu Fahir; *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010.

Arsel İlhan, *Arap Milliyetçiliği ve Türkler*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1991.

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:134, İstanbul, 2014

Atay Falih Rıfkı; *Zeytin dağı*, Pozitif yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2012.

Aydın Mustafa, Özcan Ali, Kaptanoğlu Nihat ve Neslihan; *Riskler ve Fırsatlar Kavşağında Irak'ın Geleceği ve Türkiye*, 1. Basım, Ankara, 2007.

Aykota Ali Vehbi; *Tarihçe-i Harb- Üçüncü Alay, Irak Cephesi Harbi Irak Kanalı Silsile-i Muhârebâtı Eski Türklere Nazaran Yeni Türklerin Cengâverliği*, S.11, TTK Yayınları, TTK Basın evi, Ankara, 2011.

Balcıoğlu Mustafa, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyete*, Nobel Yayınları, Ankara, 2001.

Berkes Niyazi; *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, 2002.

Binark Mutlu - Çulha Gani - Kocabıyık İshak, *Zaman ve Uzam İçinde Haydarpaşa Garı- Görsel ve Sözlü Tanıklık*, 1. Basım, Mayofset, Ankara, 2007.

Bozdağ İsmet; *Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, Pınar Yayınları, İstanbul, 1985.

Budak H. Ömer; *Hangi Enver Paşa?*, Öztepe Matbaacılık, Kırıkkale, 2015.

Cengiz Halil Erdoğan; *Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908)*, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 1991.

Çavdar Tevfik, *Talat Paşa Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, 1.Basım, Kültür Bakanlığı TTK Basımevi, Ankara, 1995.

Çolak Mustafa; *Osmanlı- Alman İlişkileri Çerçevesinde Harbiye Nâzırı Enver Paşa ve Türkçü Politikaları (1913- 1918)*, 2.Baskı, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2006.

Çonoğlu Salim; *Türkçülüğün Esasları Ziya Gökalp*, S.1, Ötüken yayın evi, Balıkesir, 2014.

Davişa Adid, *Arap Milliyetçiliği, Zaferden Umutsuzluğa*, Çeviren: Lütfi Yalçın, 1. Basım, Literatür Yayınları, İstanbul, 2004.

Duru Kâzım Nâmi, *Hatıralar İttihat ve Terakki*, 1. Baskı, Altınordu Yayınları, Ankara, 2017.

Dündar Fuat; *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası(1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Ekinci İlhan; *Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti*, Asil Yayın, Ankara,2007.

Engin Vahdettin; *Rumeli Demiryolları*, 1. Baskı, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993.

Erickson Edward J. ; *Dünya Savaş Tarihi 1914-1918, C.IV. ,* Timaş Yay. İstanbul, 2011.

Ewing William, Çeviren: Yavuz H. Büşra; *Gelibolu'dan Bağdat'a Bir İngiliz Ordu Rahibinin Gözüyle Birinci Dünya Savaşı (Türkçesi)*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Göçgün Önder, *Süleyman Nazif- Hayatı, Eserleri, Kişiliği ve Eserlerinden Açıklamalı, Sadeleştirilmiş Seçmeler*, 1. Baskı, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2010.

Gülsoy Ufuk; *Kutsal Proje Ortadoğu'da Osmanlı Demiryolları*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

Gündüz Mustafa, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları İctihad, Sebili'r-Reşad ve Türk Yurdu'nda Toplumsal Tezler*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2007.

Hayta Necdet, Ünal Uğur; *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)*, Gazi Kitapevi, Ankara, 2012.

Hülagü Metin; *Pan İslâmist Faaliyetler*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994.

İzgöer Ahmet Zeki; *Hatırât (1913-1922) Cemâl Paşa*, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2012.

Kabacalı Alpay; *Hatıralar Cemâl Paşa*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2001.

Karabekir Kâzım; *İttihat ve Terakki (1896-1909) Neden Kuruldu Nasıl Kuruldu Nasıl İdare Olundu*, TÜRDAV, İstanbul, 1982.

Karakaş Şuayb, *Süleyman Nazif*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları:968, Kültür Eserleri Dizisi:122, Ankara, 1988.

Karal Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi IX. Cilt İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı(1908-1918)*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1999.

Karpat Kemal; *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, Afa Yayıncılık, İstanbul, 1996.

Kaymaz İhsan Ş, *Musul Sorunu Emperyalizm ve Kürtler*, 1. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.

Kocabaş Süleyman; *Geçmişten Günümüze Çarpıtılan Tarihimiz*, Vatan Yayınları, İstanbul, 2000.

Köseoğlu Nevzat, *Şehit Enver Paşa*, 1. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008.

Kur'an-ı Kerim, Saf Suresi, 4.ayet-i kerime.

Kurat Akdes Nimet; *“Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye’de Bulunan Alman Generallerinin Raporları”*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1966.

Kürkçüoğlu Ömer, *Osmanlı Devleti’ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, A.Ü.S.B.F. Yayınları, No:512, Ankara, 1982.

Lewis Bernard; *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı; Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, IV. Dizi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993.

Mayatepek Osman, Bayhan Fatih; *Dedem Enver Paşa*, 1.Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015.

Meydan Larousse (Büyük Lügat ve Ansiklopedi), Meydan Yayınevi, İstanbul,1990.

Müftüoğlu Mustafa; *Bir Fedainin Romanı-İttihad Terakkinin İç yüzü*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1989.

-----; *Yıkımın Ayak Sesleri Enver, Talat, Cemâl Paşalar*, 2. Baskı, Başak yayınları, İstanbul, 2007.

Ortaylı İlber, Erdinç Erol Şadi, Çeker Alper; *İttihat Ve Terakki- Osmanlı İmparatorluğunda Gizli Örgütlenmeler ve Darbeler*, İnkılâp yayınları, İstanbul, 2016.

Ortaylı İlber, *İmparatorluğun Son Nefesi, Osmanlı'nın Yaşayan Mirası Cumhuriyet*, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014.

Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi, C.2. , 3. , 4. , 6. , Türkiye Gazetesi, İhlâs Yayıncılık.

Özçelik Mücahit; *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Esirler*, TTK. , Ankara, 2013.

Özyüksel Murat; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfuz Mücadelesi Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Parin Fahri; *Anılarım: 1913-1922/ 1872-1922 Cemâl Paşa*, Parola Yayınları, İstanbul, 2016.

Parlatır İsmail; *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara, 2014.

Saatçi Suphi, *Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2003.

Sağlam Osman Ferit; *Erkan-ı Harbiye Mir Livalarından CAVID, Irak Seferi “ İttihat Hükümetinin Hayalet ve Cehalet Siyaseti*, SAĞLAM' ın Türk Tarih Kurumuna Armağanı, Ankara.

Said Halim PAŞA; *Buhranlarımız*, Tercüman Gazetesi 1001 Temel Eser.

Selçuk İlhan; *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı 1. Kitap*, 4. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984.

Şahin İsmail, Şahin Cemile, Yüce Samet; *Birinci Dünya Savaşı Sonrası İngiltere'nin Irak'ta Devlet Kurma Çabaları, Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı (1903-1923)*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2003.

Şimşek Nurettin, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Reisi Süleyman Askeri Bey- Hayatı, Siyasi ve Askeri Faaliyetleri*, 1. Baskı, Altınordu Yayınları, Ankara, 2018.

T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Darülaceze Yayınları, *Vefatının 95. Yılında Sultan Abdülhamid Han Sempozyumu*, Aktif Matbaa, İstanbul, 2014.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Numarası 11, *Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri(1525-1919)*, Ankara, 1993.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayın Numarası:130, *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Savaşı*, C.I, İstanbul, 2013.

Tansu Samih Nafiz; *Ya Devlet Başa Ya Kuzgun Leşe: İttihat ve Terakki*, Parola Yayınları, İstanbul, 2016.

Townshend Charles V. F. ; *Irak Seferi ve Esaret*, Yeditepe yayınevi, İstanbul, 2007.

Tunaya Tarık Zafer; *Türkiye’de Siyasal Partiler, Cilt 1 İkinci Meşrutiyet Dönemi*, 2. Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988.

Turan Mustafa; *Elli beş Yıldır Esrarı Milletten Gizli Kalmış Olan Taş Kışla'da 31 Mart*, Aykurt Neşriyat, İstanbul, 1964.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları İşletmesi, İstanbul, 1991.

Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi, C.VII, Atatürk Kültür Merkezi Yayını:214, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2007.

TÜRKLER Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

TYB AKADEMİ Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl:1, Sayı:3, Ankara, 2011.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı *“Büyük Osmanlı Tarihi”*, Atatürk Kültür-Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TTK Yayınları, XIII. Dizi, C.2, 7. Baskı.

Ülman A. Haluk; *Birinci Dünya Savaşına Giden Yol*, İmge Yayınevi, Ankara, 1973.

Yılmaz Veli; *Birinci Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askerî Yardımlar*, İstanbul, 1993.

II. Makaleler ve Tezler:

Akkor Mahmut; “I. Dünya Savaşında Çeşitli Ülkelerdeki Türk Esir Kampları”, *Yüksek Lisans Tezi*, Sakarya, 2006.

Akşin Sina; “Fedakâran-ı Millet Cemiyeti”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.29, S.1, Ankara, 1974.

Aladağ Hüseyin H. “Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa’nın Layihasına Göre XX. Yüzyıl Başında Balkanlar’da Güç Dengesi”, *Journal of Ottoman Civilization Studies*, C.3, S.4, 2017.

Albayrak Mustafa; “Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolunun Yapımı”, *OTAM*, S.6, Ankara, 1995.

Alkan M. Nail, “Hayranlık, Dostluk ve Çıkar Üçgeninde Türk-Alman İlişkileri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.34, Isparta, 2015.

Alptekin Musa Yavuz, “Ortadoğu’nun Etnik-Sosyal Yapısı ve Büyük Ortadoğu Projesi”, *Büyük Ortadoğu Projesi Yeni Oluşumlar ve Değişen Dengeler*, Editörler: Atilla Sandıklı-Kenan Dağcı, TASAM Yayınları, İstanbul, 2006.

Artuç Nevzat; “Ahmed Cemâl Paşa(1872-1922) Askeri ve Siyasi Hayat”, *Doktora Tezi*, Isparta, 2005.

Aslan Ahmet; “Türk Basınında Talat Paşa Suikastı ve Yansımaları”, *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 2010.

Avcı Orhan, “İttihat ve Terakki Partisi Devrinde İzlenen İktisadi Politikalar(1908-1918)”, *Askeri Tarih Bülteni- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları*, Yıl:21, Sayı:40, Ankara Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996.

--- --- --- ---, “Türk Ordu Teşkilatı Irak Cephesi(1914-1918)”, *Doktora Tezi*, Ankara, 1997.

Aydın Derya; “Musul’un İngilizler Tarafından İşgalinin Türk Basınına Yansımaları”, *Yüksek Lisans Tezi*, Bursa, 2006.

Aysal Necdet; “Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 37-38, Ankara, 2006.

Babacan Sinan; “I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Dönemi Savaş Esirlerinin Sorgulanması İle İlgili ‘Üsera ve Mülteci İsticvâbâtı Hakkında Muhtıra’ adlı eserin transkripsiyonu ve değerlendirilmesi (1914-1922)”, Çorum, 2015.

Bilgin Taner; “ Birinci Dünya Harbinde Arap Coğrafyasında Türk Askeri”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:4, Sayı:26, 2016.

Birinci Ali; “31 Mart Vakasının Bir Yorumu”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.13, Ankara, 2002.

Çabuk Mustafa; “Cihan Harbi’nde Sudan’daki Osmanlı Faaliyetleri ve Şeyhülislâm’ın Cihat Mektubu”, *Türkiyat Mecmuası*, C.27/1, 2017.

Çelebi Nurhayat, “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitimi ve İnsan/Birey Yetiştirme Paradigmaları Analizi”, *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S.1, 2004.

Dönmez Cengiz; “I.Dünya Savaşıyla İlgili Yurt Dışındaki Türk Şehitlikleri”, *Gazi Üniversitesi Akademik Bakış Dergisi*, S.14, 2014.

Duman Bilgay, “Irak’ta Türkmen Varlığı”, *Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM)*, Rapor No:33, Ankara, 2011.

Durak Gökhan; “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Kafkas Siyaseti ve Sarıkamış Harekâtı”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.9, 2015.

Ekim Kadir; “Birinci Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi Kut’ül Âmare Muharebesi (29 Nisan 1916-16 Şubat 1917)”, *Yüksek Lisans Tezi*, Kahramanmaraş, 2015.

Eliri Yusuf Alper; “Cemâl Paşa’nın Askeri Kişiliği ve Askeri Faaliyetleri”, *Yüksek Lisans Tezi*, Kırıkkale, 2008.

Erarslan Cezmi; “I. Dünya Savaşı ve Türkiye”, *Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara, 2002.

Erarslan Levent-Karadoğan Umut C, “Osmanlı Devleti’nin Modernleşme Sürecinde Eğitim Temalı İlk Gençlik Örgütlenmeleri”, *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.1, Yıl:1, 2013.

Erdem Özgür, “Birinci Dünya Savaşı’nda Arap İhaneti ve Suriye’nin Kuruluşu”, *İleri Dergisi*, Temmuz-Aralık 2012.

Erkaya Musa; “Hicri III. Asır İtibarıyla Bağdat’ta Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Elazığ, 2008.

Giritlioğlu İbrahim, Avcıkurt Cevdet; “Osmanlı İmparatorluğunun Balkanlarda Bıraktığı Yapılar ve Kültürel Zenginliğin Bölge Turizmüne Etkileri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.28, 2013.

Günay Nejla; “1909 Adana Olaylarından Sonra Yapılan Yardım Çalışmaları”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C.2, S.4, Ankara 2009.

--- --- --- --- --- , “İttihatçıların Türkleştirme Siyasetiyle İlgili İddialar Ve Tarih Yazımındaki Çelişkiler”, *Atatürk Araştırma Merkezi ATAM*, S.88, Ankara, 2014.

Güneş Gönül; “ Teşkilat-ı Mahsusa ve Birinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 85, C.XXIX, Ankara, 2013.

Hazar Mehmet, “Irak Türkmenlerinin Dünü ve Türkçesi”, *Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.2, 2007.

Hocaoğlu Mustafa Celalettin, “Ermeni Tehcirinde Kullanılan Güzergâhlar”, *Yeni Türkiye Dergisi*, S.60, 2014.

Hut Davut; "İttihat ve Terakki Cemiyeti Bağdat Şubesinin Teşekkülü ve II. Meşrutiyet'in İlanının Bağdat'taki Yansımaları", *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's Selâm) Uluslararası Sempozyumu*, C.2, İstanbul, 7-8-9 Kasım 2008.

--- --- --- ---; "Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği", *Vakanüvis*, C.1, İstanbul, 2016.

Şen İsmail, “Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Kâmil Paşa(1832-1913)”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı-Doktora Tezi*, Ankara,1995.

Hülagü Metin; “Sultan II. Abdülhamit Dönemi ve Demiryolu Politikası (1876-1909)”, Kayseri, 2005.

... .. ; “Pan-İslâmîst Faaliyetler (1914-1918)”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.

Kara İlyas; “Basmacılık Hareketinde Enver Paşa’nın Rolü”, *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 2008.

Karabulut Mustafa; “Mehmet Emin Yurdakul’un Türkçe Şiirlerine Bir Bakış”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.7, Adıyaman, 2011.

Kasalak Kadir ; “Birinci Dünya Harbinde Hille İsyancıları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.16, S.46, 2000.

Kemal Cemâl; “Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Musul Meselesi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.40, Ankara, 2007.

Keskin Turan; “Dicle ve Fırat Nehirleri Üzerinde Yapılan Ticaret (1838-1914)”, 2012.

Kılıç Murat; “Türk siyasal hayatında bir muhalif isim ve hareket: Prens Sabahattin ve Meslek-i İçtima”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.12, 2010.

Küçükvatan Mahir; “İngiliz Basınında Osmanlının Kütül Âmare Zaferi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIII/26, 2013.

Mayak Faysal, “Babanzade İsmail Hakkı’nın Tanin’de Yayımlanmış Makalelerine Göre Osmanlı Devleti ve Dış Politika (1911)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.3/11, 2010.

Örs Orhan; “Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 51, 2013.

Özcan Azmi; “İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.23, İstanbul, 2001.

Özgen Yüksel, “II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebûsan’ında Dış Politika Görüşmeleri (1908-1918)”, *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi*, Ankara, 2004.

Öztürk Büşra Sezgin; “I. Dünya Savaşı’nda Bu Ay-Tevbe Suresiyle Cihada Davet”, *Derin Tarih Dergisi*, Sayı 56, Kasım 2016.

Reyhan Cenk; “Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)”, *TTK. Belleten Dergisi*, Cilt: LXIX, S. 254, Nisan 2005.

Sertel Savaş, Yedek Şahin; “İttihat ve Terakki’nin Küçük Efendisi: İaşe Nâzırı Kara Kemal Bey’in Hayatı ve Faaliyetleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XXIV, 2015.

Soy H. Bayram; “Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar”, *Bilig Dergisi*, S.30, 2004.

Şahin İsmail, Şahin Cemile, Şükür İsmail; “Ortadoğu'da Emperyalist Güçlerin Gizli Oyunu: Sykes-Picot Antlaşması”, *The Journal of Academic Social Science Studies JASSS*, 17.10.2015.

Tanatmış Yusuf; “Türk Basınında Ermeni Meselesi(1914-1919)”, *Yüksek Lisans Tezi*, Kayseri, 2005.

Toker Hülya; Bal Nurcan; “Balkan Savaşı’na Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri”, *Genelkurmay Basımevi*, Ankara, 2004.

Toprak Seydi Vakkas; “Müşir Mehmet Zeki Paşa’nın Bağdat Valiliği”, *The Journal of Academic Social Science Studies JASSS*, S.34, Bahar 2015,

Toprak Zafer; “Bir Hayal Ürünü: İttihatçıların Türkleştirme Politikası”, *Türkiye’de Azınlık Hakları Sorunu: Vatandaşlık ve Demokrasi Eksenli Bir Yaklaşım – Uluslararası Konferans Tebliğleri 9-10 Aralık 2005, İstanbul, içinde, İstanbul; TESEV Yayınları*, 2006.

Türkmen Zekeriya; “Birinci Dünya Harbi’nde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi”, *1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak, Uluslar arası Sempozyum 20-21 Kasım 2014, İstanbul*, 2014.

-----; “Sabis, Ali İhsan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.35.

Uçar, Ahmet; “Esaret Savaştan Ağır Olanı”, *Yedi kıta, Aylık Tarih ve Kültür Dergisi*, S.76, 2014.

Uyanık Ercan, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim: İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Eğitim Politikaları (1908-1918)”, *Amme İdaresi Dergisi*, C.42, S.2, 2009.

Vural Mithat Kadri; “Savaş Yıllarında Milli Bir Burjuvazi Oluşturma Çabası Olarak ‘Harp Zenginleri’ Ve Buna Yönelik Eleştiriler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2016.

Yakut Kemal; “Mahmut Şevket Paşa ve Dönemi”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi*, Eskişehir, 1998.

Yeşilbursa Behçet Kemal; “Geçmişten Günümüze Irak Meselesi”, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.29, Özel Sayı: 2, Temmuz 2009.

Zeyrek Suat; “II. Meşrutiyet Döneminde İktidar-Muhalefet Çekişmeleri Üzerine Genel Bir Bakış”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2013.

III. Kaynak İnternet Adresleri:

- “Enver Paşa ve Birinci Dünya Savaşı”, [erişim] <http://www.milligazete.com.tr>, 21 Ekim 2017.

- Kemal Turan, “Başlangıçtan Günümüze Türk-Alman Eğitim İlişkileri”, [erişim], <https://www.altayli.net/baslangictan-gunumuze-turk-alman-egitim-iliskileri.html>, 19 Ocak 2018.

-Bayram Kodaman,“II. Meşrutiyet Dönemi(1908-1914)”, [erişim] <https://www.tarihtarih.com>, 20.05.2018.

-“31 Mart İsyanı Osmanlıya ihanet ve yabancıların emellerine ulaşması”, [erişim] <http://www.devletialiyeyi, 2014/07>. 19.01.2018.

-“Birinci Dünya Savaşı Türk Hava Harekâtı”, [erişim], <http://www.tayyareci.com/hvtarihi/> 1914-18, 19.01.2018.

-“İrak'taki Türk Kültür varlığı için envanter çalışması” [erişim], <http://www.hurriyet.com.tr>, 15.04.2017.

-“Kût-ül Âmare Zaferi sonrası Halil Kût'un ordusuna seslenişi”, [erişim], <https://www.yenisafak.com>, 29 Nisan 2017.

-“Said Nursi: Abdülhamit'e Haksızlık ettim”, [erişim], <http://www.yenisafak.com>, 7 Nisan 2017.

-“Taşkıyla'nın tarihçesi”, [erişim], www.emlakansiklopedisi.com, 11.12.2017.

-“Unutturulan Zaferimiz Kut'ül Âmare”, [erişim], <https://pendik.meb.gov.tr>, 2017.05.02.

-“Unutturulan Zaferimiz Kut'ül Âmare”, [erişim], <https://pendik.meb.gov.tr>, 05.02. 2017.

-Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid Han Hatıralarım*, [erişim], www.e-kitaparsivi.com, 07.06.2017.

-Bardakçı Murat, “Myanmar'daki beş ayrı esir kampında 5 bin şehit verdiğimizizi bilir misiniz?”, [erişim], <http://www.haberturk.com>, 03.09.2017.

-Gökhan Bolat, “İngiltere Savunma Bakanlığı Kayıtlarına Göre I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti ve İran Arasındaki Ulaşım Yolları”, [erişim], <https://www.jasstudies.com>, Mart 2017.

“İrak'ta Kim Kimdir?”, *Yeni şafak Gazetesi*, [erişim], <https://www.yenisafak.com/dunya/irakta-kim-kimdir>, 16.10.2017.

-Murat Bardakçı, “Kabenin Revakları”, [erişim], <http://www.haberturk.com>, 09.11.2017.

-Mustafa Keskin, “Enerjisi Bitmeyen Dünya, Petrol Fırtınası ve Kan”, *Akademik Perspektif Dergisi*, [erişim], <http://akademikperspektif.com>, 19 Haziran 2017.

-Nurullah Çetin, *Süleyman Nazif' in Fırâk-ı Irak adlı eseri*, [erişim], www.dergiler.ankara.edu.tr/dergiler, 10.03.2017

-*Orijinal Cihad-ı Ekber İlanının Soldan Sağa Türkçe, Arapça ve Acemce Metinleri*[erişim], <http://belgelerlegercektarih.com>, 04.08.2017.

-Yarar,Mete,“Süleyman Nazif Biyografisi”, [erişim], http://www.biyografi.info/kisi/suleyman_nazif. 02.02.2018

-Yasa, Nihat, “Bartınlı Süleyman Çavuş”, *Bartın Halk Gazetesi*, [erişim], <http://www.bartinhalkgazetesi.com.tr/-bartinli-suleyman-cavus>, 12.10.2017.

-Yılmaz, Tuncay, “Gelibolu’yu Anlamak Balkan Savaşı- I. Dünya Savaşı (Çanakkale ve Diğer Cepheler)”, [erişim], http://www.geliboluyuanlamak.com/678_kut-ul-amare-zaferi-2-ismail_bilgin.html, 02.03.2017.

- Yiğit, İsmail, “Bağdat'ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerinde Bir Değerlendirme”, *Uluslararası İslâm Medeniyetinde Bağdat Sempozyumu* [erişim],<http://acikerisim.fsm.edu.tr>, 19.07.2017

- 29 Nisan yeniden milli bayram ilan edilsin,[erişim], <http://www.bayburt.web.tr>, 30.10.2017.

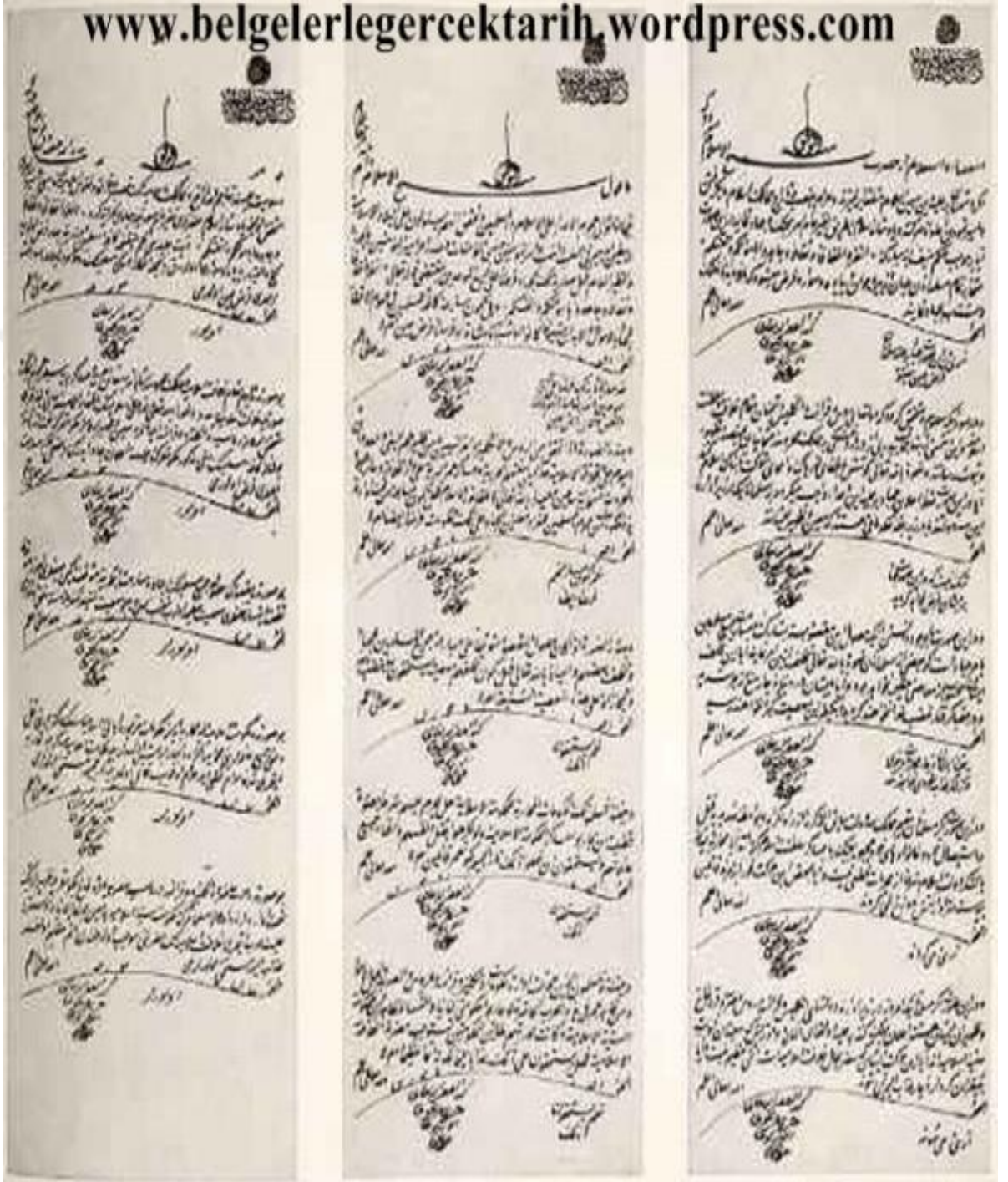
EKLER

EK: 1 Süleyman Nazif'in Kara Bir Gün Adlı Başyazısı

Kaynak: <http://tarihiturkiyeturkcesi.blogspot.com/2009/10/suleyman-nazif-kara-bir-gun>

EK 2: Osmanlı Devleti'nin fiilen savaşa girmesi üzerine Meşihat makamınca bütün Müslümanlara hitaben yayınlanan Cihat Fetvası

Orijinal Cihad-ı Ekber ilanının soldan sağa Türkçe, Arapça ve Acemce metinleri

Kaynak: <http://belgelerlegercektarih.com> 04.08.2012.

11 Kasım 1914

Bab-ı Fetvâ

Daire-i Meşihat-i İslâmiye

Minhu't-tevfik

Bu mesele beyânında eimme-i Hanefiyye'den cevab ne vechiledir ki, İslâmiyet aleyhine tehâcüm-i a'dâ vâkı ve Memâlik-i İslâmiye'nin gasb ve gâreti ve nüfus-i İslâmiye'nin seby ve esir edilmeleri mütehakkık olunca Padişah-ı İslâm hazretleri nefir-i âm suretiyle cihadı emr etdikde "... infirû hifâfen ve sikâlen ve câhidû bi-emvâlikum ve enfisüküm..." ayet-i celilesi hükm-i münîfince kâffe-i Müslimîn üzerine cihad farz olup genç ve ihtiyar piyade ve süvari olarak bilcümle aktârdaki Müslimînin mâlen ve bedenen cihada müsâreat eylemeleri farz-ı ayn olur mu?

Beyan buyurula.

Allâhu Te'âlâ a'lemü

El-cevab _____ Olur

Ketebehû el-fakir ileyhi Te'âlâ

Hayri bin Avni el-Ürgübî

ufiye anhümâ

Bu suretde el-yevm makam-ı Hilafet-i İslamiye ve memalik-i mahruse-i şahaneye sefâin-i harbiye ve asâkir-i berriyesiyle hücum etmek suretiyle hilafet-i İslâmiye'ye adv ve neüzü billahi Te'âlâ nûr-ı âlî-i İslâmiyet'in itfâ ve imhasına sâi buldukları mütehakkık olan Rusya ve İngiltere ve Fransa ile onlara mu'în ve zahîr olan hükûmetlerin taht-ı idarelerinde bulunan kâffe-i Müslimîn'in dahi mezkûr hükûmetlerin aleyhine ilan-ı cihad ederek bilfil gazâyâ müsâreat eylemeleri farz olur mu?

Beyan buyurula.

Allâhu Te'âlâ a'lemü

El-cevab _____ Olur

Ketebehû el-fakir ileyhi Te'âlâ

Hayri bin Avni el-Ürgübî

ufiye anhöümâ

Bu suretde maksûdun husûlü cemî Müslimînin cihada müsâreat eylemelerine mütevakkıf iken bazıları neuzü billahi Te'âlâ tehallüf etseler tehallüfleri masiyet-i azîme olup gazab-ı İlahîye ve bu masiyet-i şenânın cezasına müstehak olurlar mı?

Beyan buyurula.

Allâhu Te'âlâ a'lemü

El-cevab _____ Olurlar

Ketebehû el-fakir ileyhi Te'âlâ

Hayri bin Avni el-Ürgübî

ufiye anhöümâ

Bu suretde hükûmet-i İslâmiye ile muharebe eden hükûmât-ı mezbure ahali-i İslâmiye'sinin kendilerini katl ve hatta cemî ailelerini mahv ile ikrah ve icbar edilmiş olsalar bile hükûmet-i İslâmiye asâkiriyle muharebe etmeleri şer'an haram-ı kat'î ile haram olup kâtil olmalarıyla nâr-ı cahîme müstahak olurlar mı?

Beyan buyurula.

Allâhu Te'âlâ a'lemü

El-cevab _____ Olurlar

Ketebehû el-fakir ileyhi Te'âlâ

Hayri bin Avni el-Ürgübî

ufiye anhümâ

Bu suretde harb-i hazırda İngiltere ve Fransa ve Rusya ve Sırbiye ve Karadağ hükûmetleriyle zahîrlerrinin taht-ı idarelerinde olan Müslümanların Hükûmet-i Seniyye-i İslâmiye'ye muîn bulunan Almanya ve Avusturya aleyhine harb etmeleri Hilafet-i İslâmiye'nin mazarratını mucib olacağından ism-i azîm olmağla azab-ı elime müstahak olurlar mı?

Beyan buyurula.

Allâhu Te'âlâ a'lemü

El-cevab _____ Olurlar

Ketebehû el-fakir ileyhi Te'âlâ

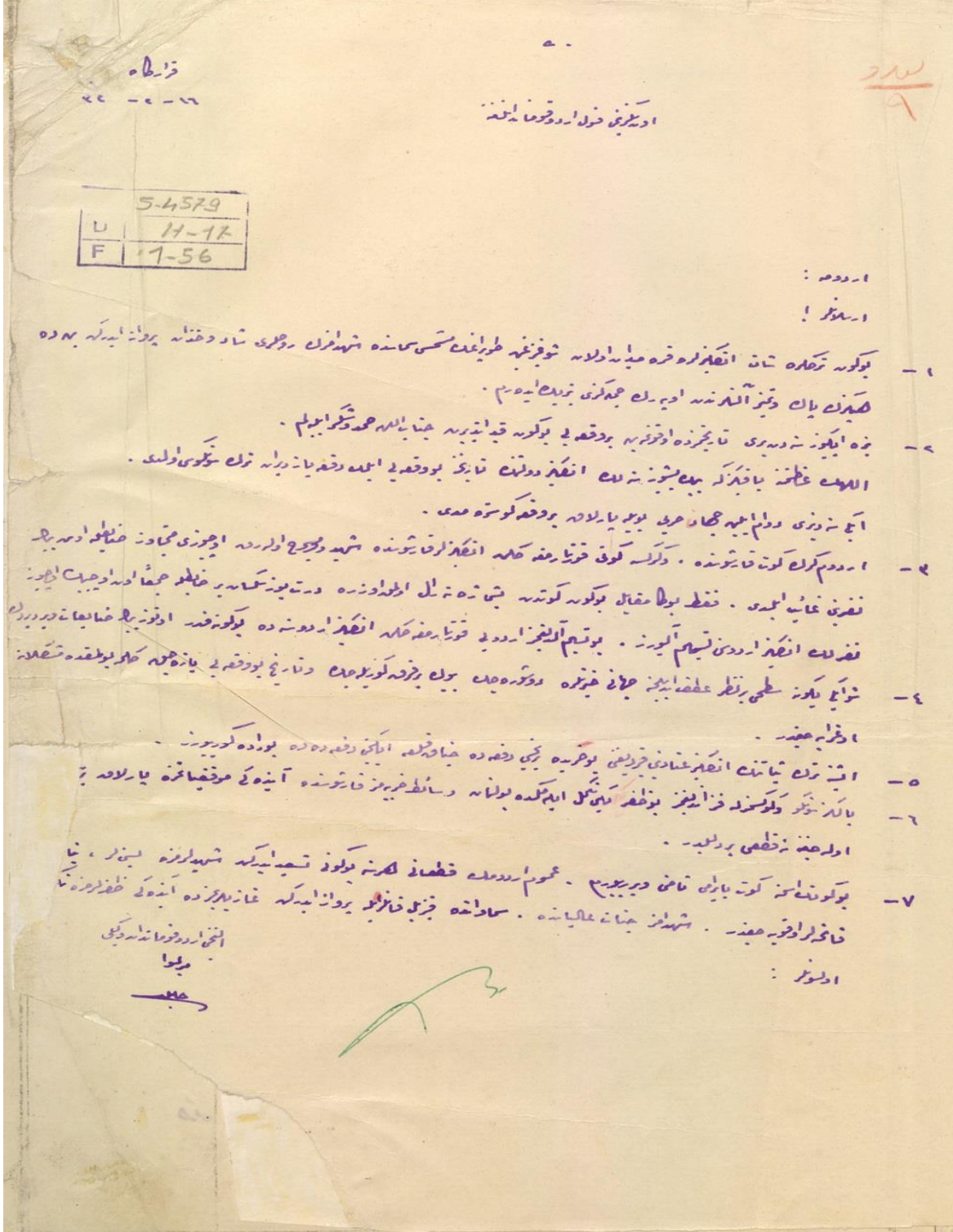
Hayri bin Avni el-Ürgübî

ufiye anhümâ

DH. SYS, 123-12/35²⁷⁰".

²⁷⁰ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayın nu: 130, *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I, The First World War In Ottoman Documents*, Belge No:50, İstanbul, 2013, s.92-94.

EK 3: Kût-ül Âmare Zaferi Sonrası Halil Kût'un Ordusuna Seslenişi

Kaynak: <https://www.yenisafak.com/bilgi/tarihin-izinde-kutul-amare-2650696/halil-pasanin-zafer-mesaji-45221>

“ ORDUMA

Arslanlar!

-Bugün Türklere şeref ü şan, İngilizlere kara meydan olan şu kızgın toprağın müşemmes semasında şühedamızın ruhları şad ü handan pervaz ederken, ben de hepinizin pak alınlarından öperek cümlelerinizi tebrik ediyorum.

-Bize iki yüz seneden beri tarihimize okunmayan bir vakayı kaydettiren Cenabı Allah'a hamd ü şükür eylerim. Allah'ın azametine bakınız ki, bin beş yüz senelik İngiliz Devleti'nin tarihine bu vakayı ilk defa yazdıran Türk süngüsü oldu. İki senedir devam eden Cihan Harbi böyle parlak bir vaka daha göstermemiştir.

-İşte Türk sebatının İngiliz inadını kırdığı birinci vakayı Çanakkale'de, ikinci vakayı burada görüyoruz.

-Bugüne KUT BAYRAMI namını veriyorum. Ordumun her ferdi, her sene bu günü tesit ederken şehitlerimize Yasinler, Tebarekeler, Fatihalar okusunlar. Şühedamız, hayatı ulviyatta, semevatta kızıl kanlarla uçuşurken, gazilerimiz de gelecekteki zaferlerimize gözcü olsunlar.”

Mirliva Halil

Altıncı Ordu Komutanı

29 / Nisan / 1916- Bağdat²⁷¹ .

²⁷¹ “Unutturulan Zaferimiz Kut’ül Âmare”, [erişim], <https://pendik.meb.gov.tr>. 05.02. 2017.

EK 4: Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda Basına Sansür Uygulaması

7 Ağustos 1914 tarihinden itibaren gazete ve dergilerde harp haberleri ile ilgili olmak üzere sansür uygulanacağı hakkında ilan

6 Ağustos 1918

Osmanlı Ordu-yı

Hümâyûnu

Başkumandanlığı

Vekâleti

Erkân-ı Harbiyesi

Şube:2

Aded: 100

***Matbûât-ı Umumiye Müdüriyeti'ne
Başkumandanlık Vekâleti Celîlesinden tebliğ buyurulmuştur.***

Âtîdeki mevâddın matbûât ile ilânını hükûmet-i askeriye rica eyler:

25 Temmuz [1]330 tarihinden itibaren matbûât ve muhaberât-ı telgraftiye sansür edilecektir. Atideki talimâta riâyet edilmesini hükûmet-i askeriye talep eder. Aksi sûretde hareket eden gazete ve ajanslar derhal lağvolunur. Ve bir daha hiçbir nâm ile intişâr edemez. Müdür-i mes'ulleri de Divan-ı Harbi Örfî'ye tevdi' olunur:

Talimât

1- Yeniden hiçbir nâm ile hiçbir gazete ve ajans intişâr edemez.

2- Her türlü ilaveler ve edisyon tarzında gazeteler memnû'dur. Her gazete evvelce olduğu gibi kemâ-kân yevmiye bir defa intişâr edecektir.

3- Payitahtta münteşir bil-cümle gazeteler sabahleyin intişâr eden nüsha-i evvelerini kontrol için gece zevali saat 9-12'ye kadar ve akşam nüshaları da gündüz 12'den 3'e kadar İstanbul Postahanesindeki Sansür Odası'na tevdi' ederler ve gazetelerinin tamamen kontrol edildiğini müş'ir olmak üzere zîrine "Talimâta mutabıkdır" kaydıyla sansür memuruna ve nöbetçi sansür zâbitine imzalattıktan sonra gazeteyi neşrederler. Sansür tarafından çizilmiş

olan veya imzalanmamış suret neşri o gazetenin lağvına ve müdürünün Divan-ı Harb'e tevdiini mucib olur.

4- Ajanslar haricden gelmeyen ve sansür elinden geçmeyen hiçbir telgrafi neşredemez.

5- Dâhili ve harici muhaberât-ı telgrafiyeden Türkçe, Arapça, Fransızcadan maadası kabul olunmaz.

Sansür edilecek mevâd şunlardır:

1- Ordu ve Donanma-yı Osmaniye taalluk eden her nev'i malumât.

2- Memleketin dâhilî ve haricî politikasına ve ecnebi diplomat ve konsoloslarına, memleketimizin ahvâl-i maliye ve ticariyesine ve Osmanlı veya ecnebi tüccar gemilerinin harekâtına ordunun ve memleketimizin ahvâl-i sıhhiyesine aid bi'l-cümle malumât.

3- Hariç ve dâhilde sût-i tesiri olabilecek bi'l-cümle havadis (şimendifer ve vapur kazaları ve yangın gibi havadisler dahi)

4- Tacirler arasındaki muhaberattan me'kûlât, mahrukat miktar ve esmânına ve nakliyatına dair olan telgrafların her biri hükûmet-i mahalliyeden tahriri musaddak olacaktır.

5- İmzasız, metinsiz mukaveleler veya pek muhtasar adresler veya şifreli telgrafnâmeler.

Fî 24 Temmuz [1]330

Başkumandan Vekili

Enver

HR. MA, 1105/18²⁷².

²⁷²Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Savaşı, C.I, **T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayın Numarası:130**, İstanbul, 2013, s.32.

